

СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

96
ТОМ 1

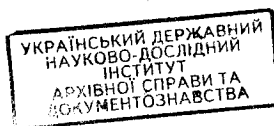
Головне архівне управління при
Кабінеті Міністрів України
Український державний науково-дослідний
інститут архівної справи та
документознавства

СТУДІЇ

з архівної справи ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том перший

Київ-1996

ББК 79.3
Я 53

У збірнику публікуються праці з архівознавства, документознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, висвітлюються основні проблеми сучасного архівного будівництва, подаються неопубліковані документи з фондів українських архівів та біографічні дослідження про видатних архівістів України.

Для істориків, співробітників архівних установ, викладачів, аспірантів та студентів.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я:

Ляхоцький В.П. (головний редактор),
Матяш І.Б. (заступник головного редактора)
Марченко Н.П. (відповідальний секретар),
Болотенко Ю.Г. (Канада), Боряк Г.В., Бутич І.Л.,
Денисенко А.В., Дубровіна Л.А., Калакура Я.С.,
Киструська Н.В., Ларін М.В. (Росія), Любовець Г.В.,
Мацюк О.Я., Німчук В.В., Пиріг Р.Я.,
Смолій В.А., Шандра В.С.

Редакційна рада:

Гісцова Л.З. (Київ), Гурбова Л.В. (Сімферополь),
Делеган М.В. (Ужгород), Карпова А.В. (Херсон),
Метальнікова Н.Б. (Донецьк),
Мешков Д.Ю. (Дніпропетровськ), Резнікова В.В. (Харків),
Хаварівський Б.В. (Тернопіль), Царьова Н.М. (Львів),
Яковлева Л.В. (Київ)

ISBN 966-7250-10-5
ББК 73.3
Я 53

© Український
державний науково-
дослідний інститут
архівної справи та
документознавства

Шановний читачу !

Перед тобою перше число нового фахового архівознавчого науково-теоретичного часопису "Студії з архівної справи та документознавства", заснованого Українським державним НДІ архівної справи та документознавства.

Архівне будівництво в Україні доби незалежності позначене відродженням кращих наукових традицій вітчизняної архівістики, що й уможливило появу подібного видання. Редакційна колегія журналу має на меті вийти на якісно новий для України рівень історичного наукового видання, гідного вимог сучасного архівознавства.

Журнал об'єднуватиме кращі сили істориків та архівістів навколо розроблення питань теорії та історії архівної справи, сприятиме практичній реалізації здобутків архівознавства та документознавства. На сторінках щорічника публікуватимуться наукові дослідження зі спеціальних історичних дисциплін: палеографії, сфрагістики, дипломатики та ін. Видання також знайомитиме з досягненнями світової архівістики та документознавства, висвітлюватиме проблеми підготовки архівних кадрів.

Матеріали щорічника розміщуватимуться за такими рубриками:

Архівна справа: історія та сучасність;
Теорія і методики архівознавства;
Джерелознавчі галузі знань;
Документознавство: історія, теорія, практика;
Огляди архівних фондів;
Історія державних установ;
Видатні архівісти;
Архівістика за кордоном;
Публікації архівних документів;
Бібліографія, рецензії, інформація.

Кожним випуском щорічника ми прагнемо представити співробітників державних архівних установ України як дослідників і науковців. Редакційний портфель уже поповнився статтями львівських, закарпатських, донецьких, харківських авторів.

Зауваження, пропозиції, рецензії та проекти щодо матеріалів щорічника просимо надсилати на адресу: 252601, Київ-110, вул. Солом'янська, 24, УДНДІАСД.

Редакційна колегія

Володимир Ляхоцький

**ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА
ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА**

Сучасний розвиток архівної справи в Україні неможливий без проведення теоретичних та науково-прикладних досліджень у галузі архівознавства та документознавства, вивчення, узагальнення і творчого використання досвіду вітчизняної й світової архівознавчої науки та практики.

Проголошення незалежної суверенної держави, реалізація на практиці ідей щодо входження України у світове співтовариство, нове бачення місця і ролі Національного архівного фонду як складової частини вітчизняної і світової історико-культурної спадщини, інформаційних ресурсів суспільства викликали необхідність створення в архівній системі України науково-дослідного інституту. Це обумовлено часом і потребами незалежної суверенної держави, хоч ідея створення подібного наукового центру виникла ще 60 років тому.

Першим українським науковим центром у галузі архівної справи був створений на початку 30-х років при Укрцентрархіві кабінет архівознавства для розроблення питань методики зберігання документів, теорії і практики архівної справи, класифікації і описання архівних матеріалів, вирішення методичних питань підготовки архівних кадрів та підвищення їхньої кваліфікації тощо. На базі архівознавчого кабінету передбачалося організувати науково-дослідний інститут Центрального архівного управління УРСР, але задум так і не було здійснено.

В середині сімдесятих років керівництво Головархіву республіки порушило питання про створення в Україні філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи. Але в умовах адміністративно-командної системи його розв'язання сприймалося у вищих ешелонах влади скоріш за все як порушення монополізму центру і довго лишалося тільки ідеєю.

Становлення і розвиток національної архівної справи у 90-ті роки поставили на порядок денний кілька важливих питань: одне з них стосується прийняття юридичних актів, які регулюють правові відносини в архівній системі, інші — пов'язані зі створенням міцної наукової бази для подальшої розбудови цієї галузі.

Важливим етапом розвитку архівної справи в незалежній Україні у контексті зазначених проблем було створення в листопаді 1994 року галузевого науково-дослідного інституту, передбачене Законом України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" від 24 грудня 1993 року. De facto інститут розпочав свою діяльність на початку 1995 року.

Сьогодні Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УДНДІАСД) — головна науково-дослідна інституція у системі архівних установ, підпорядкованих Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України.

Наукові дослідження в галузі архівознавства та документознавства мають теоретичне та практичне значення. У зв'язку з цим особливої уваги потребують планування й організація науково-дослідної роботи в умовах розвитку й удосконалення взаємозв'язків між практикою та наукою, між архівознавством та суміжними історичними дисциплінами, адже теоретичні дослідження мають повною мірою відповідати практичним потребам установ України. Широка інтеграція архівознавчої науки та архівної практики означає організацію й планування пошуків і досліджень Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Відтак ефективні контакти науки та практики передбачені в усіх основних напрямках діяльності інституту — архівознавстві, документознавстві, забезпеченні схоронності документів, автоматизації архівних технологій, економіці архівної справи, науково-інформаційному забезпеченні

І. Архівна справа: історія та сучасність

діяльності архівних установ. Наукові дослідження інституту поділяються на фундаментальні, що сприятимуть розвитку загальної теорії і будуть базою для досліджень більш вузького профілю (зокрема, теми: "Документознавство: концепція метанауки та її завдань у сфері архівної справи", "Оптимальна модель організації архівної справи у сучасній Україні", "Концепція комп'ютеризації архівної системи", "Українські архівісти: біографічний довідник", "Нариси з історії архівної справи"); прикладні — необхідні для забезпечення проблем практики ("Архівознавство: підручник для студентів історичних факультетів вузів України", "Проблеми комплектування архівів документами особового походження", "Критерії визначення цінності документів"); наукові розробки, що мають за мету освоєння нової техніки, нових матеріалів, нових методик ("Методичні рекомендації з розробки укрупнених норм часу, виробітку і відпускних цін на роботи, що виконуються державними архівами на договірних засадах", "Методика опрацювання карних справ в архівах служби безпеки", "Типові норми часу і виробітку на основні види робіт з управлінською документацією та документами особового походження, що виконуються державними архівними установами" та ін.).

Отже історія, теорія і практика архівної справи покладені в основу всіх наукових досліджень інституту, головними з яких є:

1. Актуалізація історичного досвіду вітчизняної архівістики, загальнотеоретичні та прикладні проблеми

Необхідність серйозних досліджень історичного архівного досвіду, глибокого аналізу здобутків попередників, а також відсутність узагальнюючої праці з історії архівної справи в Україні від найдавніших часів до сучасності обумовили включення в план архівознавчих досліджень інституту підготовки "Нарисів з історії архівної справи в Україні". В "Нарисах" розглядається історія архівів України з часу їх становлення до сьогодення, характеризуються основні риси еволюції різних типів архівів (спочатку як сховищ документів, а пізніше — як наукових установ). Вивчення історії архівів надасть можливість простежити процес накопичення документальних матеріалів (у широкому розумінні — процес формування НАФ), визначити склад Національного архівного фонду, виявити причини та обсяги втрат цінних архівних документів.

Перебіг історичних подій в Україні часто призводив до того, що значні масиви українських документальних матеріалів потрапляли до архівосховищ Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Туреччини та інших держав. У "Нарисах" буде подано відомості про втрачені або розпорошені архіви та архівні фонди. Спеціальний розділ присвячуватиметься долі архівів України в роки Другої світової війни. Ґрунтовне вивчення історії архівної справи уможливить виявлення імен видатних архівістів, які прислужилися важливій справі збереження для нащадків безцінних пам'яток історії та культури.

Персоналії архівознавства — важлива тема з історії архівної справи будь-якої держави, в тому числі й України. Завдання сучасної архівознавчої науки — пошанувати імена подвижників архівної справи, котрі були замовчувані чи забуті. Вивчення й аналіз наукової спадщини видатних архівістів, залучення до наукового обігу їхнього творчого доробку, гідне поцінування внеску в історію і практику архівної справи знайде конкретне втілення в підготовці біобібліографічного довідника "Українська архівістика в іменах". У ході підготовки цього видання планується серія публікацій "Архівістика України в іменах" у періодиці. З входженням архівної сфери України в світовий простір набувають актуальності й питання міжнародного обміну інформацією, освоєння досягнень світової архівної науки і практики. Навіть короткий огляд архівознавчої літератури, зроблений у доповіді на XIII Міжнародному конгресі архівів, який відбувся 2-7 вересня 1996 р. у Пекіні, засвідчує багатоаспектність світової архівознавчої думки. Зокрема у США видано серію довідників "Архіви і рукописи", серед яких: "Зберігання архівів і рукописів", "Автоматизований каталог архівів, рукописів", "Відтворення архівів і рукописів" і інше; у Китаї — "Керівництво по застосуванню архівоохоронних технологій"; у Франції вже тричі видається написана у 1996 р. книга "Будівництво архівів та їх обладнання"; в Італії видано монографію проф. Римського університету Еліо Лодоліні "Архівістика. Принципи і проблеми"; "Життєвому циклу документів" присвячені видання канадських (К.Кутура і Ж.І.Руссо) і японського (М.Сакуяма) авторів. Співробітниками інституту підготовлені до

І. Архівна справа: історія та сучасність

друку методичні рекомендації щодо археографічного опрацювання епістолярної спадщини українських громадських та політичних діячів кінця ХІХ — початку ХХ ст., які стануть у нагоді архівістам та історикам.

З метою теоретичного обґрунтування та визначення предмета й завдань українського архівознавства необхідно врахувати загальні проблеми джерелознавства, дипломатики, палеографії та інших спеціальних історичних дисциплін. Сьогодні актуально залишається проблема розробки правил публікації історичних документів (ХVI-ХХ ст.), створення посібника з української палеографії. Сподіваємося, що ці дослідження архівної історії будуть сприяти актуалізації історичного досвіду, розширенню наукового світогляду архівістів та осмисленню сучасного стану галузі та її науки.

Зробити надбання світової архівної думки приступними для українських науковців шляхом видання аналітичних статей, оглядів, дайджестів, організації перекладу значних наукових розробок передбачено у планах інституту.

Архівісти різних країн приділяють багато уваги упорядкуванню архівної термінології, бо саме вона є основою наукових розробок та обміну інформацією. Сприяючи міжнародному спілкуванню архівістів і досягненню їх взаєморозуміння Міжнародна рада архівів започаткувала видання "Словника архівної термінології" (остання — 1988 р.), який охоплює близько 500 словникових статей англійською та французькою мовами з відповідними еквівалентами термінів — голандською, німецькою, італійською, російською та іспанською. На жаль, ще й сьогодні подібний довідник відсутній у бібліотечці українського архівіста. З метою забезпечення архівістів і науковців довідником такого типу в Інституті розпочато роботу над дослідженням української архівної терміносистеми. Як перший етап цієї роботи готується до видання термінологічний словник з архівної справи, який сприятиме наближенню до єдиного міжнародного стандарту фахових ідіом, а також допоможе уникнути плутанини у професійній термінології.

Завершується й робота над підручником з архівознавства для підготовки архівістів у вищій школі, необхідність створення якого обґрунтована часом. Вже 65 років українські студенти вчать за російськими підручниками, українські посібники — перші й останні — були видані у 1927 р. (В.Романовський "Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах") та 1932 р. ("Архівознавство: елементарний підручник"). У складі авторського колективу — викладачі Національного університету ім. Т.Шевченка, науковці УДНДІАСД, співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського та працівники Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського, Головного архівного управління, центральних державних архівів України.

Зазначені напрями історичних студій складатимуть підґрунтя для створення унікального видання "Українська архівна енциклопедія". Довідник такого типу може бути створений лише при тісній співпраці науковців, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів, він не лише стане у нагоді співробітникам державних архівів, а й буде лоцманом у просторі архівістики для широкого загалу.

2. НДР у галузі сучасних технологій архівозберігання

Здавна архівісти здійснювали різноманітні архівоохоронні заходи з метою збереження для наступних поколінь найціннішого суспільного скарбу — його документально зафіксованої пам'яті. Сьогодні традиційні методи поєднуються з сучасними, в результаті чого вже можна говорити про цілісну теорію і технологію архівозберігання.

Звичайно, основною передумовою збереження архівів є турботи суспільства про згою документальну спадщину, повноцінне фінансування архівів, яке б забезпечувало їх нормальну життєдіяльність і, нарешті, професіоналізм архівістів, які відповідають часамперед за збереження документів. В умовах нестабільності і навіть кризовості економічної ситуації, в якій опинилась Україна, організуючу роль може відіграти розроблена фахівцями Національної парламентської бібліотеки і нашого інституту "Національна програма зберігання бібліотечних і архівних фондів України", проект якої опубліковано в газеті "Культура і життя" 31 липня 1996 р. Зараз він доопрацьовується у зв'язку із зауваженнями і пропозиціями, які надійшли до робочої групи, і буде поданий на розгляд у Кабінет Міністрів. Програма орієнтована на розв'язання комплексу проблем зберігання,

реставрації та репрографії з метою забезпечення фізичної схоронності бібліотечних та архівних фондів. Національна програма дасть можливість органічно ввійти у міжнародні програми "Збереження і консервація" і "Пам'ять світу".

До пріоритетних архівознавчих досліджень належать теоретичні та науково-експериментальні роботи щодо забезпечення схоронності документів на різних матеріальних носіях. У зв'язку з цим визначальним є подальший розвиток наукових досліджень фізико-хімічних, біологічних та механічних властивостей носіїв інформації, створення ефективного страхового фонду, попередження негативного впливу природних, людських та інших факторів на стан схоронності документів: вивчення хімічних, біологічних та кліматичних умов, що призводять до старіння архівних документів, а також удосконалення технологій консервації та реставрації документів, яке передбачає створення наукової лабораторії, котра стане галузевим центром зазначених досліджень. Основними завданнями фахівців відділу забезпечення схоронності документів УДНДІАСД визначено такі:

- теоретичні дослідження механізму старіння документів;
- оцінка фізичного стану документів і умов їхнього зберігання;
- експериментальні досліді з метою з'ясування процесу старіння документів (на паперовій основі, на машинних носіях, кінофотодокументів, фонодокументів, відеодокументів, мікрофільмів, пергаменту, печаток) і визначення методів подовження термінів їхнього зберігання;
- удосконалення методів реставрації та консервації документів; нейтралізація кислотності паперу, повернення механічної цілісності, чистка, поновлення згасаних текстів, реставрація фотозображень та кольорових кінодокументів;
- розроблення засобів та способів захисту документів від біопшкоджень;
- відтворення документів на інших носіях з метою збереження оригіналу, створення страхового фонду та ін.

Співробітники сектору забезпечення схоронності документів НАФ України (завідувач — к.х.н. А.К.Шурубур) УДНДІАСД взяли активну участь у підготовці спільного проекту до програми державної підтримки міжнародного співробітництва у сфері високих і критичних технологій, головною організацією у якому виступає Український державний науково-дослідний інститут целюлозно-паперової промисловості. У результаті спільного дослідження теми "Папір з безстроковим терміном зберігання і елементами захисту" буде створена і впроваджена технологія виробництва з вітчизняної сировини безкислотного паперу підвищеної механічної міцності, захищеного від негативного впливу довкілля і біопшкоджень для друкування документів довгострокового зберігання, страхових копій, для реставраційних робіт тощо.

Дослідження ще однієї важливої теми — "Нові полімерні біозахисні композиції для реставрації та консервації документів НАФ України та бібліотечних фондів" (головна організація — Інститут біологічної хімії НАНУ) розпочато науковцями УДНДІАСД спільно з Київським національним університетом ім. Т.Шевченка, Інститутом прикладної фізики НАНУ (м.Суми). У результаті дослідження цієї теми будуть розроблені технології одержання біозахисних компонентів пролонгованої дії та просочуючих полімерних композицій на їхній основі для захисту паперової основи архівних і бібліотечних документів, кінофотовідеоматеріалів, реставрації та консервації творів живопису, відпрацьована технологія їх практичного застосування у державних архівах, бібліотеках та музеях України.

Спільно із зацікавленими установами сектор впроваджуватиме результати цих та інших науково-дослідних робіт.

Крім того, проводиться робота по стандартизації в галузі зберігання документів. Розробляються галузеві стандарти (ГСТУ): "Документи на паперових носіях. Правила державного зберігання. Технічні вимоги"; "Фотодокументи. Правила державного зберігання оригіналів і страхових копій. Технічні вимоги".

3. Дослідження проблеми теорії і технології формування та використання Національного архівного фонду

Важливою функцією архівів є відбір документів на зберігання, який базується на спеціальних дослідженнях у галузі теорії і методики експертизи цінності документів.

І. Архівна справа: історія та сучасність

Зміни в суспільстві, що торкнулись усіх сфер його життя та діяльності, впливають і на експертизу цінності документів. Науковий аналіз принципів і методів цієї експертизи дасть змогу визначити, що саме з практики експертизи слід зберегти, а що — переглянути й розробити заново.

Співробітниками сектору формування Національного архівного фонду (завідувач — к.пед.н. К.Т.Селіверстова) спільно з Головним архівним управлінням закінчено розроблення теми "Критерії віднесення документів НАФ до унікальних документальних пам'яток, включення до Державного реєстру національного культурного надбання", результатом якої стали методичні рекомендації по виявленню унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України, включення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, організацію обліку та зберігання.

Необхідно враховувати також, що підхід до проблеми оцінки й відбору документів, які утворюються в результаті діяльності суспільства, має бути вираженим, адже не взяті на державне архівне зберігання документи можуть бути втраченими назавжди. Відтак розробка теоретичних і практичних основ експертизи історичної та наукової цінності документів, принципів комплектування Національного архівного фонду, що визначатимуть склад і зміст документів, які мають надходити на державне зберігання, — один із важливих напрямів діяльності УДНДІАСД. 1996 року завершено роботу над такими нормативно-методичними матеріалами:

- перелік нових документів, які утворюються в діяльності міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій із зазначенням термінів зберігання документів;

- методичні рекомендації по складанню відомчих переліків документів із зазначенням термінів їх зберігання;

- методичні рекомендації по складанню примірних і типових номенклатур справ міністерств, інших органів виконавчої влади та підвідомчих підприємств, установ і організацій.

Сектор формування НАФ здійснює дослідження проблеми комплектування архівів документами особового походження. Відомо, що для відтворення об'єктивної історії важливо дослідити весь комплекс документів: як ті, що створює державна машина, так і ті, що є результатом діяльності окремої людини. Особові фонди — це свого роду "душа нації", втілена у документах, що становить собою широкое, досить мало досліджене поле для історичних, філологічних, культурологічних, мистецтвознавчих та інших досліджень. Сьогодні, зі зміною форм власності з'являється тенденція до урізноманітнення видів архівів (бізнесархіви, архіви усної історії і т.інш.). Вони також стануть предметом вивчення, поряд з питанням методів поповнення втраченої документації, принципів фондування документальних матеріалів. Відчутною тенденцією сучасного періоду розвитку архівної справи є зростання загального обсягу документації — як за рахунок нових надходжень документів на державне зберігання, так і в результаті розсекречення (переведення на режим відкритого зберігання) багатьох архівних фондів. Отже, вдосконалення існуючого науково-довідкового апарату інтенсифікація використання документної інформації, яка передбачає створення нових видів НДА через комп'ютерну техніку, удосконалив інформаційно-пошукові системи, що забезпечать зростаючий суспільний інтерес до історико-культурної документальної спадщини. Відтак перспективною є підготовка міжархівних довідників різних типів, путівників, каталогів, покажчиків, оглядів, науковий рівень яких залежить насамперед від рівня розвитку науково-довідкового апарату в окремих архівах. Підготовка міжархівних путівників та коротких довідників по окремих архівних фондах, систематичних і тематичних каталогів, тематичних і предметних покажчиків, а також тематичних оглядів стане можливою лише за наявності досконалої системи науково-довідкового апарату в архівах.

Принагідно зазначимо, що вивчення стану науково-довідкового апарату архівів засвідчило: схеми класифікаційних поділів документальних матеріалів потребують змін, уточнення, а також вилучення застарілих понять. Нагальною потребою в галузі науково-довідкового апарату архівної системи є розроблення єдиної схеми класифікації документної інформації з урахуванням нової періодизації історії України, а також підготовка Методичних рекомендацій щодо застосування єдиної схеми.

Окремим напрямом архівознавчих досліджень інституту в перспективі буде розроблення принципів організації та діяльності науково-довідкових бібліотек як невід'ємної складової архівів.

4. Проблематика документознавчих досліджень

У галузі документознавства наукові дослідження зосереджуватимуться на проблемах історії, теорії і практики документознавства. Останнє — невід'ємне від історії діловодства. На жаль, питання особливостей діловодства й документотворення, формування систем документації до останнього часу залишалися поза увагою вітчизняних дослідників. Глибокого й всебічного вивчення заслуговує документація державних установ України як документації розвинутого діловодства, яке є підґрунтям вивчення історії цих установ. Відділ документознавства УДНДІАСД (завідувач — к.філол.н. С.Г.Кулешов) продовжує роботу, розпочату в архівній системі в 60-ті роки, щодо укладання довідника з історії державних установ України XVI-XX століть. Довідник енциклопедичного типу дасть змогу охопити всі категорії державних установ, розкрити особливості організації діловодства в кожній із них.

Сучасна та перспективна проблематика документознавчих досліджень Інституту складається з кількох блоків.

Перший з них охоплює теми, що безпосередньо пов'язані з практикою діловодства та архівної справи. Ці роботи спрямовані на розроблення нормативної бази цих сфер практичної діяльності та підготовку для них вітчизняних державних стандартів. Зокрема, потребує переробки ДСТУ 2732-94 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення", трактування лексикографічної частини якого з документознавства не відповідає сучасним поглядам на сутність низки базових понять цієї галузі знання. Існуюча домовленість в межах СНД про використання стандартів колишнього СРСР не знімає необхідності підготовки у перспективі національного стандарту "Уніфіковані системи документації. Система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів". Щодо подальшої реалізації цих нормативних документів постає завдання розробки методичних рекомендацій для установ та архівів, у яких вже з більшим ступенем деталізації регламентуються документування інформації (за допомогою представлених уніфікованих форм, документів, трафаретних текстів), а також процеси документообігу та порядок передачі документів в архів.

Другий блок проблем пов'язаний із значним поширенням автоматизованих систем документотворення та документообігу. По-перше, необхідним є аналіз цих систем з точки зору їх ефективності та можливостей використання щодо відповідності нормативним вимогам. По-друге, нагальною є потреба регламентації автоматизованого діловодства щодо правил зберігання "електронних документів" у пам'яті ЕОМ, представлення в архів їх паперових роздруків чи на машиночитаних дискретних носіях.

Третій блок — це теоретичні дослідження та аналітико-інформаційні розробки, присвячені аналізу розвитку документознавства як наукової дисципліни, тенденцій підготовки спеціалістів у галузі документації, формулюванню концепції вітчизняного документознавства, визначення його теоретичних основ, терміносистеми та завдань у сфері архівної справи. Серед дослідницьких напрямів цього блоку — розробка питань класифікації та типології документації, аналіз проблем документаційної лінгвістики з формулюванням пропозицій щодо використання лексичних кліше, вивчення характеристик тих видів документації, що утворилися в умовах ринкових відносин. Водночас передбачається дослідження не тільки сукупності організаційно-управлінської та фінансово-комерційної документації, а й інших типів, зокрема наукової, навчальної, виробничої, як майбутніх чи реальних об'єктів архівного зберігання. Цей напрям є перспективним також в аспекті розгляду опублікованих документів як інформаційного ресурсу суспільства і функціонування архівних документаційних баз даних.

Окремий напрям документознавчої теоретичної проблеми будуть складати дослідження з історії розвитку документації різних типів в Україні, еволюції систем діловодства на українських землях. Історичні масиви вітчизняної навчальної чи наукової документації, на відміну від рукописних книг чи стародруків, фактично перебувають поза увагою дослідників з точки зору документознавчого аналізу їх характеристик.

У межах надання практичної допомоги працівникам установ та архівів планується обладнання та відновлення роботи навчально-методичного кабінету з діловодства. Зміст

І. Архівна справа: історія та сучасність

занять із слухачами передбачає їх ознайомлення з сучасними нормативними вимогами та процесами оформлення різних видів організаційно-управлінських документів, технологією автоматизованого документотворення, досвідом інформаційно-документаційного забезпечення управління.

5. Основні напрями науково-дослідних робіт у галузі автоматизованих архівних технологій

Головною метою науково-дослідних робіт у галузі автоматизованих архівних технологій є вдосконалення інформаційної служби архівів, створення єдиної мережі в усій системі та інтеграція вітчизняних архівів у мережі світових автоматизованих інформаційно-пошукових систем.

Головна мета інформатизації архівної справи — розвиток раціональної системи формування, забезпечення схоронності та всебічного використання документів Національного архівного фонду України задля захисту його інформаційних ресурсів. У цьому напрямку існують значні напрацювання архівістів “далекого зарубіжжя”, російських і вітчизняних науковців.

Науково-інформаційний відділ інституту (завідувач — к.і.н. Г.В.Любовець) має стати єдиним галузевим координаційним центром у сфері розробки і впровадження сучасних технологій пошуку і збереження документної інформації.

Протягом 1995-1996 рр. інститутом придбано комп’ютерне обладнання і розпочато роботу щодо створення концепції інформатизації архівної справи України, яка забезпечить ефективний розвиток діяльності державних архівних установ в умовах інтенсивного залучення новітніх технологій в усіх галузях народного господарства України.

Завданням створюваного на базі інституту центру є:

- підготовка комплексної програми інформатизації на засадах системної комп’ютеризації архівної справи в Україні;
- організація та проведення науково-експериментальних робіт щодо впровадження в архівну систему новітніх автоматизованих технологій;
- здійснення методичного керівництва щодо впровадження типових технологічних рішень для комп’ютеризації архівів;
- вивчення та застосування зарубіжного досвіду в справі інформатизації архівної галузі;
- впровадження та організація експлуатації глобальної промислової комп’ютерної інформаційної системи для архівів України та інш.

Комплексний підхід у архівній справі вимагає чіткої координації та взаємодії усіх трьох зазначених вище напрямів діяльності інституту — архівознавства, документознавства та автоматизованих архівних технологій.

Важливим завданням відділу, що вимагає нагального вирішення, є створення галузевого довідково-інформаційного фонду, який сконцентрує інформацію багатоаспектного масиву даних з проблем архівної справи і забезпечить оперативне інформаційне обслуговування архівних установ. У зв’язку з цим розробляється система баз даних, які об’єднають в єдине ціле інформаційні ресурси регіонів та центру.

У сучасних умовах цей напрям діяльності можна реалізувати за наявності технічних можливостей в архівній системі для кожного з напрямів.

Першочерговими завданнями у галузі науково-інформаційного забезпечення архівних установ є:

- аналітико-синтетична переробка документної інформації (бібліографічні описи, каталогізація, складання оглядів,) з метою якнайшвидшого інформування дослідників про нові досягнення науки і техніки в галузі. Саме тому дуже важливим є вивчення й систематичне уточнення інформаційних потреб установ архівної системи України;
- здійснення перекладів іноземної наукової інформації;
- підготовка бібліографічних покажчиків, анотацій, рефератів тощо.

6. Наукові дослідження в галузі економіки архівної справи

За складних сучасних економічних умов нашої держави та з урахуванням стану справ у архівній системі актуального значення набувають такі питання:

- розробка методів вартісної оцінки документів НАФ;

І. Архівна справа: історія та сучасність

- система ціноутворення на платні роботи та послуги архівних установ;
- визначення нормативів чисельності працівників різних видів державних архівних установ;
- аналіз практики отримання й використання так званих позабюджетних коштів, що надасть змогу оцінити й реально врахувати повну картину господарської діяльності архівів та ін.

1996 року співробітниками УДНДІАСД підготовлено до друку методичні рекомендації щодо вартісної оцінки документів НАФ України, розпочато дослідження й інших наукових тем за визначеними напрямками.

Вирішенню завдань інституту за кожним з напрямів діяльності сприятиме розгортання науково-видавничої діяльності УДНДІАСД. З метою оприлюднення результатів наукових досліджень співробітників інституту та архівних установ створено щорічник УДНДІАСД "Студії з архівної справи та документознавства", перший випуск якого пропонується увазі зацікавленого читача. Одночасно з першим числом щорічника побачили світ матеріали Всеукраїнської конференції "Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи", підготовленої і проведеної Інститутом спільно з Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, Спілкою архівістів України, кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка.

Конференція відбулася 19-20 листопада 1996 року у комплексі споруд центральних державних архівів України у м.Києві. У її роботі взяли участь співробітники державних архівів, академічних інститутів, працівники бібліотек і музеїв, викладачі вищих навчальних закладів, серед яких 2 академіки Національної академії наук України, 2 члени-кореспонденти НАНУ, 21 доктор наук, 51 кандидат наук, 20 директорів державних архівів України. Представництво з 16 міст України (Києва, Дніпропетровська, Хмельницького, Херсона, Львова, Кіровограда, Чернігова, Житомира, Мелітополя, Донецька, Сімферополя, Ужгорода, Луцька, Полтави, Чернівців, Івано-Франківська), а також участь вчених з Росії, Канади, Македонії, свідчить про те, що конференція дійсно стала визначною подією в житті архівістів.

Протягом двох днів відбулися два пленарні засідання у конференц-залі головного корпусу споруд ЦДА України, а у приміщеннях Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (директор — к.і.н. Л.В.Яковлева), Центрального державного історичного архіву України (директор — Л.З.Гісцова), Центрального державного кінофотофоноархіву України (директор — Н.М.Слончак) проходила робота шести секцій: "Історія українського архівознавства та архівної справи" (голова — Г.В.Боряк, д.і.н., заст.директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ), "Видатні архівісти України" (голова — І.Н.Войцехівська, к.і.н., докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка), "Сучасні проблеми архівного будівництва" (голова — Р.Я.Піріг, д.і.н., директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України), "Проблеми викладання архівознавства у вузах України" (голова — Я.С.Калакура, д.і.н., завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ ім. Т.Г.Шевченка), "Використання архівних фондів" (голова — Ю.І.Шаповал, д.і.н., завідувач відділу Інституту національних відносин та політології НАНУ), "Проблеми збереження, консервації і реставрації документів" (голова — А.К.Шурубур, к.х.н., завідувач сектору УДНДІАСД) та двох круглих столів "Архівні документи та проблеми архівного будівництва на шпальтах українських часописів" (ведучий — Г.В.Папакін, к.і.н., начальник відділу Головархіву), "Проблеми компютеризації архівної справи" (ведуча — Л.А.Дубровіна, д.і.н., директор Інституту рукописів НБУВ). На пленарних засіданнях було заслухано 19 доповідей, на секційних — 75 доповідей та повідомлень.

Робота конференції широко висвітлювалася засобами масової інформації: у пресі, на радіо й телебаченні і стала значною подією в житті архівістів і науковців.

Збірник наукових доповідей Всеукраїнської конференції увібрав 129 матеріалів розвідок науковців, що виступили на пленарних та секційних засіданнях.

Слід підкреслити, що конференція проходила у ювілейний для архівної справи рік, адже 70 років тому (1926 року) у Харкові відбувся Перший всеукраїнський з'їзд архівних робітників, 65 років тому (1931 року) Всеукраїнський інститут педагогічної і професійної

освіти у Харкові розпочав прийом студентів на архівознавчий відділ, метою якого була підготовка кадрів для архівів та підвищення кваліфікації архівних працівників державних і громадських установ, підприємств і організацій України, а 35 років тому (у червні 1961 року) відбулася перша наукова конференція істориків-архівістів, на якій обговорювалися завдання архівних установ у розробці теоретичних питань архівознавства. Отже, інститут прагне продовжити кращі традиції вітчизняної архівної справи.

Підготовка і проведення науково-теоретичних конференцій, семінарів, читань, круглих столів є однією з важливих ділянок науково-дослідної роботи інституту. Позитивне значення таких форм роботи полягає в тому, що вони сприяють підвищенню фахового рівня архівних працівників, дають їм можливість глибше опанувати методи наукових досліджень.

Іншою формою залучення співробітників архівних установ до науково-дослідної і методичної роботи є постійно діючий науково-методичний семінар.

Якщо 1996 року засідання семінару відбувалися на загальноінститутському рівні, то з 1997 року планується проведення міжгалузевих круглих столів з питань інформатизації архівної справи, проблем підвищення кваліфікації співробітників архівних установ, забезпечення схоронності документів Національного архівного фонду України.

Безперечно, реалізація основних напрямів діяльності УДНДІАСД можлива за умови багаторічної та самовідданої праці колективу висококваліфікованих фахівців, підтримки його починань Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України та тісної співпраці зі спорідненими науковими інституціями: Українським науково-дослідним інститутом целюлозно-паперової промисловості; Всеросійським науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи; Національним науково-реставраційним центром Міністерства культури та мистецтв України; науковими установами Національної академії наук України: Інститутом історії України; Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Інститутом біологічної хімії; Інститутом прикладної фізики; науково-дослідними інститутами НАНУ: Інститутом архівознавства; Інститутом біографічних досліджень; Інститутом рукописів; Центром консервації і реставрації НАНУ; Київським університетом ім. Тараса Шевченка (кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, кафедра молекулярної фізики); Сімферопольським державним університетом (науково-редакційна група по підготовці Кримського тому науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"); Київським державним інститутом культури (кафедра історії та архівознавства).

На сьогодні вже підготовлено спільні проекти УДНДІАСД з кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка. У зв'язку з відсутністю єдиної програми й конкретних методик для викладання архівознавства, а також підручника з архівознавства для вузів розроблено план створення професорсько-викладацьким складом кафедри, співробітниками архівів та УДНДІАСД уніфікованої програми та навчально-методичного комплексу (базового підручника, книги-коментаря, хрестоматії) з архівознавчих дисциплін. Першим посібником у цьому комплексі буде підручник "Архівознавство" для студентів, що набувають спеціальності "Історик-архівіст", робота над яким наближається до кінця.

У межах угоди про співпрацю спільно з науково-редакційною групою по підготовці кримського тому науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" підготовлено до друку такі видання: "Опрацювання карних справ в архівах служби безпеки: Методичний посібник", "Опрацювання архівних справ громадян, позбавлених виборчих прав (1926-1936): Методичний посібник".

Спільно з науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського та Інституту рукописів НАНУ співробітники УДНДІАСД підготували і видали збірник наукових праць "Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна україніка" і компютеризація архівної справи в Україні" (К., 1996).

Скоординованість зусиль академічної, галузевої і вузівської науки у розробці пріоритетних проблем архівознавства, документознавства, правових та економічних аспектів архівної справи сприятиме ефективному розвитку сучасного архівного будівництва, що є невід'ємною складовою національного державотворчого процесу.

Катерина Климова

**ДОКУМЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ В МУЗЕЯХ
УКРАЇНИ: ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ОБЛІКУ**

Інтерес до музейної практики класифікації та обліку документів Національного архівного фонду України обумовлений як мінімум двома взаємопов'язаними аспектами: з одного боку, музеї мають багатий практичний досвід, що стосується класифікації й обліку писемних документів, який треба вивчати і приймати до уваги, особливо при створенні єдиного централізованого обліку національної архівної спадщини. З другого — розробка комплексної програми введення до соціального обігу ретроспективних документів привернула увагу до трьох традиційних видів документосховищ: архівів, музеїв, бібліотек.

Специфіка різних форм наукових сховищ з позицій функціональних і структурних підходів була об'єктом особливої уваги архівістів ще на початку 20-х років XX ст. Саме тоді науковці поставили питання про співвідношення функцій архівів, музеїв і бібліотек, особливо, коли це стосувалося зберігання писемних матеріалів. Точніше кажучи, виникла проблема "наукового розподілу матеріалу". Відомий архівіст і музеєзнавець Георгій Соломонович Габаєв у 1922 році висловив ряд цікавих міркувань з цієї проблематики у своїй роботі "Опыт формулировки основных принципов организации научных хранилищ"¹. Зокрема, Г.С.Габаєв уточнив функціональне призначення різних форм "наукових сховищ", підкреслюючи, що архів, перш за все — лабораторія вченого, музей — кафедра популяризатора, а бібліотека — те і інше. Вчений вважав, що при архівах, музеях і бібліотеках мають бути "допоміжні відділи" — виставки (тобто музеї) в архівах та архіви в музеях і бібліотеках. Архіви в музеях, підкреслював Г.С.Габаєв, є двох видів: 1) архів як результат діловодства музею; 2) науковий архів, що відноситься до основних фондів.

Зазначені положення дуже важливі і порушували на той час актуальне питання в архівній практиці. Серед архівістів 20-х років поширеною була думка про те, що музеї не мають права збирати і переховувати архівні матеріали. Визнаючи за музеями важливу роль у врятуванні і збереженні матеріалів з урядових і фамільних архівів, архівісти (В.Алексєєв, В.Барвінський) вважали, що музеї не мають ніякої підстави називати зібрані ними архівні матеріали своєю власністю, "а навпаки, повинні передавати їх архівним органам за вимогами останніх"². Слід відзначити, що архівісти враховували реальний стан справ: архіви в музеях не розбиралися, не описувалися, "лежат мертвым балластом и пропадают для науки вследствие своей недоступности"³.

Погляд на музеї як культурно-освітні заклади, а не наукові інститути (лабораторії), визначив підхід до писемних матеріалів, які зберігалися в музеях. Останні розглядалися лише як експонати і тому відрізнялися (за визначенням архівіста І.Маяковського) "показательностью".

Дискусія 20-х років з питання про право музеїв зберігати у себе зібрання писемних матеріалів закінчилася визнанням за музеями цього права. Центrarхів, зберігаючи за собою право контролю та обліку документальних матеріалів, підтверджував існування в музеях відділів рукописів та інших структурних підрозділів для постійного зберігання архівних документів. Право музеїв постійно зберігати архівні документи, що нагромадилися у музейних фондосховищах, а також поповнювати свої фонди і колекції профільними документами визнає і новий Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" (стаття 12).

Теоретична проблематика, серед якої важливе значення має обґрунтування принципів та методичних і методологічних засад систематизації, обліку та використання писемних матеріалів, що нагромадилися в музейних сховищах, на жаль, не стала

предметом спеціального розгляду в музеєзнавстві. Взагалі музеєзнавство в Україні як наукова дисципліна не отримало належного розвитку. Відсутні фундаментальні наукові дослідження, пов'язані з музейною справою.

Архівознавство в той же час, оволодівши міжнауковими дослідницькими підходами, розробило загальну теорію і деякі розділи архівознавства досягли рівня окремих архівознавчих теорій (теорія експертизи цінності документів, теорія фондування, теорія інформаційного пошуку)⁴.

Прийняття Законів України "Про Національний архівний фонд і архівні установи", "Про музеї та музейну справу" поставило на порядок денний завдання розробки Правил роботи музеїв з обліку та організації зберігання писемних документів Національного архівного фонду (далі — НАФ). Вирішення цього питання можливе при умові вивчення досвіду роботи музеїв з систематизації, обліку, зберігання і використання документів НАФ, який не тільки не узагальнений, але й не висвітлений в архівознавчій та музеєзнавчій літературі. Аналіз музейного досвіду в організації наукових архівів і документальних фондів та музейної практики класифікації й обліку документів НАФ, допоможе відповісти на багато питань, зокрема, яка наукова і практична значимість музейного досвіду організації архівів і документальних колекцій? Що є спільного і відмінного у музейних і архівних підходах до фондування і обліку документів НАФ (з урахуванням традиційних вимог архівознавства)?

Другий аспект, який слід враховувати при розробці вищезгаданих Правил — це необхідність створення єдиної системи централізованого обліку документів НАФ, яка має забезпечити зв'язок локальних архівних, музейних і бібліотечних фондів. Наукова організація централізованого обліку документів НАФ сприятиме ефективному використанню безцінного і величезного потенціалу національної документальної спадщини. Введення до наукового обігу писемних документів, які зберігаються в музеях, відкриє великі можливості розширення джерельної бази історичної науки.

Мета даної статті — проаналізувати специфіку музейної системи комплектування, класифікації, обліку, описання документів НАФ, а також визначити шляхи інтеграції музейного масиву документів НАФ в систему їх централізованого обліку (його вищої ланки — Центрального фондового каталогу при Головархіві України) та можливості здійснення такого обліку у відповідності до основних вимог сучасного архівознавства. Стаття узагальнює результати наукового обстеження фондів писемних документів та наукових архівів державних музеїв України різного профілю: історичних, історико-краєзнавчих, літературних, художніх, археологічних, історико-культурних заповідників.

Вивчення музейної специфіки (логіки) систематизації документальних фондів і наукових архівів має винятковий науковий інтерес і обумовлено як внутрішніми потребами розвитку музеєзнавчої думки, так і необхідністю удосконалення методики систематизації документів НАФ в музеях. Ми не ставили за мету розглядати музейні принципи систематизації писемних документів в ретроспективі (це тема спеціального дослідження), а обмежилися висвітленням лише тих принципів, які характерні для сьогоденної музейної практики. Спробуємо показати музейну специфіку систематизації документів і її відмінність від архівної логіки (теорії) систематизації документів НАФ.

Документи НАФ, які зберігаються в музеях, зосереджені у складі 1) основних фондів, 2) архівів музеїв, 3) поточного діловодства (облікова документація). Ознайомлення зі складом згаданих документальних комплексів у різних музеях свідчить про те, що "ознаки" і принципи систематизації документів неоднорідні і не мають чіткої визначеності такі поняття як "основний фонд", "поточне діловодство", "науковий архів", "допоміжний фонд". У кожного музею свої підходи і своя систематизація писемних документів. Не розроблені єдині правила, які б визначали характер документів і їх належність до "основного фонду" чи "наукового архіву", немає науково обґрунтованого положення про створення і функціонування архівних підрозділів у музеях, відсутні критерії відбору документів поточного діловодства для поповнення наукових архівів музеїв. Відсутність на сьогодні таких нормативних розробок визначила різні підходи до поняття "архів музею". Як свідчить аналіз складу музейних архівів, в останніх, в основному, зосереджувалися матеріали діловодства музеїв: річні наукові плани і звіти, наукові праці музейних співробітників, фінансові звіти, кадрова документація, листування музею. В Музеї російського мистецтва

у м.Києві до архіву віднесено матеріали поточного діловодства: облікова документація (Книга надходжень, Інвентарні книги, Книга тимчасових надходжень), акти надходження і видачі музейних предметів, заяви про передачу в музей профільних матеріалів. Листування співробітників цього ж музею про поповнення музейної колекції віднесено до Рукописного фонду (листи записуються до інвентарних книг, в яких на обліку є документи з особових фондів Терещенків, М.Прахова, М.Ге). Рукописний фонд в Музеї російського мистецтва в м.Києві вважається науково-допоміжним фондом (враховуючи специфіку художнього музею).

Є приклади, коли до архіву музею потрапляли окремі документи і навіть документальні фонди, які, безумовно, мають належати до "основного фонду". Так, в архіві Національного музею історії України (далі — НМІУ) зосереджені особові архівні фонди відомого історика В.Г.Ляскоронського, колекціонера, засновника "Музею України" П.П.Потоцького, київського воєнного історика О.О.Петровського. Причому, документальні матеріали з архіву О.О.Петровського, передані до НМІУ, були розпорощені між кількома фондами і частина із них потрапила до "основного фонду", а рукописи історика, його приватне листування поповнили архів музею. Разом з тим, інвентарна книга археологічного відділу Художньо-промислового і наукового музею не передана, як це належить, до архіву чи основного фонду НМІУ, а зберігається в археологічному відділі фондів музею.

Прикладом "архівного нестроєння" (поняття Д.Самоквасова) може бути Документально-архівний фонд Національного художнього музею (колишній Державний музей українського образотворчого мистецтва). Документально-архівний фонд налічує 57 архівних фондів, більшість яких складають особові архівні фонди художників, мистецтвознавців. Фонди 1—38 у свій час були занесені до Книги надходжень (КН) основного фонду і відносяться відповідно до "основного фонду" музею. З фонду 39 запроваджений облік фондів в новій КН (це є вже книга допоміжного документально-архівного фонду). Таким чином, фонди 39—57 не входять до "основного фонду" Національного художнього музею і Документально-архівний фонд як і Рукописний фонд в Музеї російського мистецтва в м.Києві, вважається науково-допоміжним (тобто "непрофільним" для художнього музею). Фонд 49 того ж Документально-архівного фонду Національного художнього музею називається "Архів музею". Цей штучно сформований фонд включає лише шість одиниць зберігання: вітальну телеграму Всеукраїнському історичному музею ім.Т.Шевченка та п'ять світлин музейної експозиції дореволюційної доби. Окрім Документально-архівного фонду в Національному художньому музеї існує й науковий архів музею, в якому серед ділових матеріалів цієї установи зберігаються документи різного фондового походження, зокрема, з архівного фонду Музейного містечка (знаходилося на території Києво-Печерської лаври) листування 20-х років ХХ ст. дирекції містечка про передачу до Києва унікальної колекції П.П.Потоцького.

Особливістю музейної практики формування та систематизації документальних фондів є відсутність необхідної нормативно-методичної розробки питань систематизації документальних матеріалів. В архівознавстві — це основа основ. Нормативно-методичні установки, розроблені в архівознавстві у 20-х - 30-х роках, мали значний вплив на наукове мислення архівістів. Комплектування архівів ведеться на науковій основі, з урахуванням принципів класифікації документів, критеріїв визначення джерел комплектування, принципів і критеріїв експертизи цінності документів.

Щодо музеїв, то тут слід враховувати континуаційність як особливість формування музейних документальних груп (фондів). Останні, на відміну від архівів, комплектувалися спорадично: в результаті наукових експедицій, збирання матеріалу на об'єктах, шляхом пожертвувань, закупівлі через фондово-закупівельну комісію. Постійне поповнення фондів музеїв визначило специфіку систематизації документальних матеріалів. Невеликі документальні комплекси, або окремі документи різного змісту розподілялися за системою класифікації, характерною для кожного музею. Обстеження документальних фондів музеїв дає можливість проаналізувати *принципи класифікації* документів НАФ, які відносяться в музеях до "основного фонду". Універсальної класифікації документальних музейних зібрань не існує і у кожного музею є своя система класифікації в залежності від профілю музею, наявності різних типів і видів документальних пам'яток. В основу класифікації покладені

різні принципи групування. Специфіку класифікації покажемо на прикладі досвіду музеїв різного профілю. В історичних музеях документальний масив класифікують за типолого-видовими принципами. Типолого-видова класифікація писемних історичних джерел використовується в джерелознавстві⁸. В уніфікованих паспортах на музейні предмети передбачені спеціальні позиції (поля): "класифікація", "типологія".

До писемних документів в музеях відносять власне документи, листівки, рукописні книги, стародруки. Літерне шифрування документальних фондів у кожному музеї різне: "А" (архів — Історико-культурний заповідник Києво-Печерська лавра), "Ад" (архівний документ — група музейних предметів з 1974 р. в Чернігівському історичному музеї), "Ак" (рукописні книги і стародруки — Чернігівський історичний музей), "Ал" (архівно-літературна група — Чернігівський історичний музей), "Ап" ("архивные прочие письменные памятники" — до цього фонду в Чернігівському історичному музеї відносять листівки, афіші, брошури) "Арх" (архівний документ — Дніпропетровський історичний музей), "Д" (документ — Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., Одеський історико-краєзнавчий музей, Херсонський краєзнавчий музей), "Дк" (документ — Музей історії Києва), "Рд" (рукописний документ — НМІУ), "Л" (листівки — НМІУ).

Під класифікацією документів НАФ в межах музеїв історичного профілю розуміють також їх групування за історичними епохами, наприклад, в Дніпропетровському історичному музеї є два фонди: "АФД" — архівний фонд давній (до 1991 р. читай: дорадянський) документи якого хронологічно охоплюють період з найдавніших часів до 1917 року і "АФС" — архівний фонд сучасний (до 1991 року читай: советский) з документами після 1917 року до сучасності; за архівними фондами, наприклад, архівні фонди Тарновських, Полетик, І.Шрага в Чернігівському історичному музеї, причому названі архівні фонди входять до складу Архівно-літературної групи (фонду) музею; за архівними колекціями, наприклад, колекція гетьманських універсалів у Чернігівському історичному музеї (колекційний опис 14 Архівно-літературного фонду).

В музейній практиці є приклади, коли після класифікації за основною ознакою, в межах сформованих у такий спосіб груп, існує додаткова класифікаційна ознака — хронологічна, або тематична. Так, в Одеському історико-краєзнавчому музеї документальна група "Д" має шість фондів: "Д-I" — документи XVII-XVIII ст., "Д-II" — документальні матеріали XIX - поч. XX ст. до 1917 року), "Д-III" — документи про революційні рухи (до червня 1941 р.), "Д-IV" — документи періоду Великої Вітчизняної війни, "Д-V" — документи з 1946 року до сьогодення, "Д-VI" (ДП) — документи персональні. В межах таких фондів документальні матеріали групуються за предметно-тематичною ознакою, на підставі конкретного змісту. У фонді "Д-V" окремо виділені анкети 1950-х років учасників оборони Одеси — 1050 одиниць зберігання. Фонд "Д-II" має кілька підбірок, наприклад, документи різних товариств: Одеського товариства історії та старожитностей, Товариства Червоного Хреста і т.п. Зрозуміло, що така своєрідна класифікація документального фонду Одеського історико-краєзнавчого музею виникла не одразу. Нову структуру фондів музеїв запропонував лише у 1976 році і провів пересистематизацію, виходячи з наявного документального масиву.

Принципи систематизації документів в музеях не продиктовані зовні, а впливають із музейної специфіки і відповідають практичним потребам музею — створення постійно діючої експозиції, організація тематичних виставок. Досить проблематичною залишається доцільність пересистематизації документальних фондів в музеях. Не порушуючи цілісність документальних фондів, що історично склалися, необхідно удосконалювати науково-довідковий апарат, створювати досконалі наукові картотеки: хронологічні, тематичні, географічні, типолого-видові, картотеки персоналій.

Аналіз складу і змісту документальних фондів в музеях історичного профілю свідчить про те, що численність і розрізненість писемних документальних пам'яток, які поповнювали музейні фонди, виключила можливість їх наукової організації, упорядкування на єдиних теоретичних і методичних основах. Музейне поняття "фонд" не відповідає архівознавчому поняттю "архівний фонд", а сама система фондування в музеях відрізняється від загальноприйнятої системи в архівах. У випадках, коли музеї комплектували писемні документи не вибірковою методом, а збирали цілісними фондами, витримувалася архівний

принцип неподільності фонду. Так, особовий архів відомого археолога М.Ф.Болтенко (в 50-х роках був директором Одеського археологічного музею), який надійшов до Одеського історико-краєзнавчого музею, було виділено в особовий архівний фонд, занесено до інвентарної книги "Д-VI"(ДП) і проведена внутріфондова систематизація документів, виокремлені тематичні групи, а саме: матеріали Одеського відділу Імператорського Російського технічного товариства, матеріали педагогічної діяльності фондоутворювача, його листування. Тематичний принцип внутріфондової систематизації широко використовується в архівній практиці головним чином для матеріалів особового походження та колекцій⁶.

Систематизація документів в музеях за архівними фондами відома ще з XIX ст. Так, до наукового архіву Артилерійського історичного музею в Петербурзі у 1872 році були передані старі справи (XVII-XVIII ст.) із архіву Головного артилерійського управління і його попередників, а в 1918 році архів музею поповнився документами артилерійського відомства за період XIX — поч. XX ст. В музейному науковому архіві зберегли цілісність фондів центральних управлінь артилерійського відомства, Артилерійського, Оружейного комітетів і комісій, окремих артилерійських управлінь, складів. Поряд з фондами, які історично склалися, в науковому архіві Артилерійського історичного музею (нині Воєнно-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку) є фонди колекційного типу: фонд послужних, формулярних та атестаційних списків, фонд планів заводів і т.п.

У деяких музеях України були спроби привести систему документальних фондів у відповідність до архівних норм. Так був упорядкований у 80-х роках науковий архів НМІУ. Тоді ж у Дніпропетровському історичному музеї провели фондування документальної колекції за архівним принципом класифікації, який за головною ознакою бере фондоутворювача. В музеї сформували 39 фондів і колекцій, серед яких фонди Азовської та Новоросійської губернських канцелярій, Катеринославської казенної палати, Катеринославського губернського правління, а також фонд особових архівів (ф.23), фонд Д.Яворницького (ф.9), колекція стародруків, колекція листівок і т.д. Описи на новостворені фонди не склалися. Документи зберігаються за фондами або колекціями, проведена внутріфондова систематизація: у фондах сформовані справи, в справах виділені одиниці зберігання, які мають два номери — номер КН (книги надходжень) та інвентарний номер ("Арх", "АФД", "АФС"). Як правило в справі об'єднані документи за персоналіями (врахована специфіка показу в музейних експозиціях), установами, організаціями. Таким чином, спроби створити нову пофонову систематизацію в історичних музеях ще раз підтвердили, що в музейній практиці відсутній інструментарій, наукова методика пересистематизації документальних фондів. Погляди музеєзнавців базувалися або на переконанні, що нова систематизація повинна задовольнити практичні потреби музею (інтереси музеїв у такому випадку були на першому плані), або на бажанні фондових працівників музеїв наблизити музейну практику систематизації документального масиву до архівної практики.

Документальні групи (фонди) в музеях за обліковими правилами можуть прирівнюватися до архівного фонду. В архівній практиці загальноновизнана і загальноновживана класифікаційна одиниця "архівний фонд" як історично утворений комплекс документів в результаті діяльності фондоутворювача (установи, організації, об'єднання, особи). Принцип "поваги" до фондів дозволив архівістам здійснити єдину наукову організацію архівних документів, яка відповідає як науковим, так і практичним цілям. Архівна практика допускає ще одну самостійну класифікаційну і облікову одиницю — архівну колекцію, в яку можуть об'єднуватися матеріали за певними ознаками. Поряд з архівними фондами, архівними колекціями існують й інші документальні комплекси, наприклад, зібрання одиничних надходжень, система формування якого аналогічна музейній.

Музейні документальні фонди як сукупність штучно об'єднаних за якою-небудь ознакою (видовою) генетично розрізнених документів, які не мають історичних зв'язків, носять характер архівних зібрань. Документальні джерела різного фондового походження в музеях об'єднуються в єдиний комплекс (фонд) Так, документальний фонд "Арх" в

Дніпропетровському історичному музеї містив документи різних фондоутворювачів: Коша Війська Запорозького, Генеральної військової канцелярії, полкових та сотенних канцелярій, фрагменти родинних архівів козацької верхівки⁷.

Особливості формування музейних документальних фондів (постійне поповнення) обумовили відсутність внутріфондової систематизації одиниць зберігання.

Наближеною до архівної практики є класифікація документальних матеріалів у художніх музеях — за архівними фондами, як правило, фондами особового походження, наприклад, особові архівні фонди Я.Нарбута, О.Мурашка в Національному художньому музеї, особовий фонд М.Ге в Музеї російського мистецтва в Києві, або архівними колекціями, в основному сформованими в музеї, наприклад, колекція М.Біляшівського та Д.Щербаківського в Національному художньому музеї. Різні підходи музеїв і архівів виявилися не лише у класифікації документів, але й формах їх обліку. Спробуємо розглянути зміст і структуру музейного обліку документів НАФ з метою розроблення принципів централізованого обліку документальних фондів різних типів документосховищ.

Загальним для архівного і музейного обліку є їх суто прикладна спрямованість: контроль за наявністю, станом і переміщенням документів, організація їх зберігання і використання. В архівній системі вироблена концепція обліку, яка набула риси окремої архівознавчої теорії, де існує понятійний апарат і своя методика.

В обліковій документації (формах обліку) архівів і музеїв є певні відмінності. Система обліку документальних матеріалів в музеях обумовлена особливостями формування музейних фондів. Первинними обліковими документами є акти на представника та акти прийому матеріалів фондово-закупівельною комісією. При передачі документів в дар музею чи шляхом закупівлі акт прийому складається при наявності заяви власника (дарителя). Паралельно з актом прийому складається колекційний опис, який відноситься до документів обліку музейних предметів. Облік колекційних описів, як і актів на представника, актів прийому ведеться сектором обліку з наскрізною нумерацією. В колекційних описах поряд з переліком документально-речових (документальних, речових) матеріалів подається інформація про джерела надходження предметів, історія або коротка біографія фондоутворювача (якщо матеріали передані з певної установи, організації, окремої особи).

Згадані акти і колекційні описи не є власне "формами обліку", вони спеціально не служать меті обліку, функціональне призначення їх інше, але саме вони є першоджерелом облікової інформації.

Акти на представника, акти прийому та колекційні описи надходять до сектору обліку, де музейні предмети реєструються (записуються) в Книзі надходжень (далі — КН) основного фонду на постійне зберігання. Номер КН надається кожному окремому музейному предмету. Раніше в музеях практикувався, як і зараз в архівах, сумарний запис, коли один загальний порядковий номер КН мали матеріали одного надходження. В чисельнику ставився порядковий номер КН, а в знаменнику порядкові номери предметів (документів) за колекційним описом. КН є головною (основною) формою обліку. Номер КН супроводжує музейний предмет в усіх наступних облікових документах. Ні в актах на представника, ні в актах прийому, ні в колекційних описах, ні в КН документальні матеріали не виокремлюються, а беруться на облік разом з речовими предметами одноразового надходження.

Окремий список на документальні матеріали складається сектором обліку в акті на передачу предметів на відповідальне зберігання хранителю документальних фондів. В залежності від прийнятої в музеї класифікації хранитель документальних фондів розподіляє матеріал за групами зберігання (фондами). На кожну групу зберігання ("А", "Арх", "АФД", "Д", "РД" і т.д.) є окрема Інвентарна книга (далі — ІК). Інвентарний облік музейних предметів, в тому числі і документальних матеріалів, є другою важливою формою обліку в музеях. Музейний предмет, зареєстрований в ІК, має окремий інвентарний номер. У випадку втрати, або передачі музейного предмета (документа) в інше фондосховище (музей, архів, рукописний відділ бібліотеки) в ІК робляться відповідні відмітки і втрачений інвентарний номер іншому документу не надається.

На документ, занесений до ІК, складається інвентарна картка (за новими вимогами — уніфікований паспорт), в якій (якому) зазначаються його номери в обліковій документації

І. Архівна справа: історія та сучасність

(номер КН, інвентарний номер, включаючи й старі інвентарі, номер колекційного опису), класифікація, типологія, джерело й спосіб надходження, час і місце виявлення, дата, розмір, матеріал, техніка та ін. Одним із відповідальних моментів при описуванні документів у науковому паспорті є його атрибуція і складання заголовку.

Інвентарні книги та інвентарні картотеки в музеях відіграють таку ж роль, як описи фондів в архівах і мають на меті не тільки облік і збереження музейних предметів (документів), але й виконують функції науково-довідкового апарату. В музеях описи, аналогічні архівним описам фондів, на документальні групи, як правило, не складаються. Однак, як свідчить музейна практика, на великі за обсягом фонди документальних матеріалів складалися колекційні описи. Так, в Чернігівському історичному музеї група (фонд) "Ал" має 225 колекційних описів на особові фонди та колекції (фонди Тарновських, Полетик, архівні матеріали українських гетьманів і т.п.).

В музеях крім описів відсутні і такі форми обліку писемних документів як Аркуш фонду, Картка фонду, Справа фонду. Останній важливий в архівах обліковий документ, який фіксує історію фонду, його побутування і дає надзвичайно цінний науково-довідковий матеріал, на жаль, залишається документом службового використання.

Для пофондового і кількісного обліку музейних предметів (документів) в музеях складаються списки фондів. Інвентарні книги та інвентарні картотеки, в яких ведеться подокументний облік, мають переваги над архівними описами, де на облік беруться тільки справи, а останні можуть включати як один документ, так і десятки і навіть сотні. При такій організації документів в архівних документальних системах залишається проблематичним введення до наукового обігу цінних документів, що "загубилися" серед справ, "сховалися" в справі під загальним заголовком та інформації про їх зміст. Зрозуміло, що в архівах на окремі фонди, які налічують сотні описів, а останні сотні і тисячі справ, скласти подокументні описи практично неможливо. Невеликі обсяги музейних документальних фондів надають можливість вести подокументний облік, який забезпечує більш ефективне використання документної ретроспективної інформації.

Інвентарна картотека на окрему групу зберігання (фонд), як зазначалося, є не лише формою обліку, а відноситься і до науково-довідкового апарату. Науково-довідковий апарат музею на документальні фонди включає також хронологічну, тематичну, географічну картотеки, картотеку персоналій. Існують і допоміжні довідкові картотеки: картотека стану збереження документів (така картотека є в НМІУ, хоч вона дублює дві позиції уніфікованого паспорта: "стан збереження" та "реставрація"), топографічна картотека, яка має суто практичне значення і орієнтує хранителя фондів у порядку розміщення кожного музейного предмета.

Великий масив документальних джерел, який зберігається в музеях України і містить різноманітну інформацію, на жаль, повільно вводиться до наукового обігу. Писемні пам'ятки музейного зберігання мало відомі дослідникам. Вивчення і використання архівних документів музейного зберігання ускладнюється відсутністю виданих каталогів, які б охоплювали всі документальні матеріали музею в цілому. Відомі на сьогодні довідники не дають повного уявлення про склад і зміст документів Національного архівного фонду, які відклалися в музейних фондосховищах⁹. Тому актуальною є підготовка науково-інформаційних видань: каталогів, довідників, покажчиків, оглядів фондів. Показовою в цьому напрямі є наукова робота Дніпропетровського історичного музею, де розроблена комплексна програма видання писемних джерел і вже побачили світ каталоги листівок, стародруків, книг громадянського друку XVIII ст., епістолярної спадщини Д.І.Яворницького, каталог музейної колекції актових джерел XVII-XIX ст.

Важливе місце в обробці інформації про склад і зміст документів НАФ, які знаходяться в музеях України, відводиться Центральному фондовому каталогу (далі — ЦФК) при Головархіві України. Значення ЦФК як вищої ланки системи обліку документів НАФ виходить далеко за рамки лише сфери обліку, хоч в цій сфері він виник і сформувався. ЦФК як величезний масив вторинної інформації про склад НАФ України дає можливість встановити кількість документальних фондів і наукових архівів в музеях, кількість фондів у кожному музеї, обсяги (в одиницях зберігання) кожного окремо взятого фонду, загальний обсяг документальних пам'яток, що зберігаються в музеях і належать до НАФ. Реалізувати

такі можливості можна лише на основі *єдиного* обліку документальних фондів архівів, музеїв, бібліотек. Головною умовою успішної реалізації цього завдання є наукова розробка концепції ЦФК, визначення його облікових і науково-довідкових функцій, методологічних і методичних засад централізованого обліку документів НАФ України.

Не порушуючи статус кво в музейних рукописних системах, варто, на наш погляд, для ЦФК складати паспорт музею та картки фондів. Паспорт музею (довільної форми) складається для сумарного обліку фондів фондосховищ музею (основний фонд, архів музею), одиниць зберігання і їх стану на 01.01 кожного року. Картки фондів, аналогічні тим, які існують в архівній практиці, фіксуватимуть назву музею, назву і шифр фонду ("Арх", "Д", "Рд" і т. д.), кількість одиниць зберігання, хронологічні межі документальних матеріалів. Для документальних груп, які складаються з кількох архівних фондів і архівних колекцій, наприклад, група "Ал" в Чернігівському історичному музеї, необхідно скласти загальну картку на групу (фонд) та картки фондів на окремі архівні фонди й архівні колекції.

Якщо в музеї документальні матеріали одного фондоутворювача були розпорошені між кількома документальними групами (фондами) то в ЦФК вони будуть фіксуватися у складі тих фондів, до яких ці документи належать. Наприклад, особовий архівний фонд П.П.Потоцького в НМІУ (архів НМІУ, ф.2) буде занесений на окрему картку фонду для ЦФК, а унікальні документи з архіву колекціонера будуть зафіксовані в картці фонду "Рд".

Доля багатьох архівних фондів та колекційних зібрань, документи яких в свій час влилися до музейних фондів, невідома. Встановлення фондової належності окремих документів і комплексів потребує серйозних і складних архівних пошуків. Цей напрям досліджень у музеєзнавстві майже нерозроблений. У сфері архівної евристики музеєзнавці можуть використати досвід архівознавства та книгознавства, де уже є певні напрацювання, зокрема, науково-методичні засади евристики та реконструкції втрачених або розпорошених фондів.

Короткий огляд музейної практики класифікації та обліку документів НАФ України свідчить про те, що музеї не мають єдиних правил наукової організації документальних матеріалів. Музеї різного профілю: історичні, художні, літературні виробили свої підходи до упорядкування документів основного фонду. Відмінністю архівної та музейної систематизації документів НАФ є поняття архівного фонду та поняття типолого-видової класифікації. Форми обліку документів НАФ в музеях також відрізняються від архівних форм обліку. Незначні обсяги музейних фондів дають можливість вести подокументний облік архівних матеріалів. Найбільша невизначеність існує відносно архівних підрозділів музеїв. За відсутності нормативно-методичних розробок у музеях не організована робота щодо експертизи цінності документів, які утворилися в результаті діяльності структурних підрозділів цих важливих наукових і культурно-освітніх установ.

Актуалізація цінного музейного масиву документної та документальної інформації може здійснюватися різними шляхами. Важливе місце в цьому напрямі відводиться Центральному фондовому каталогу при Головархіві України.

Музейні документальні фонди є невід'ємною частиною національної духовної спадщини і важливою джерельною базою вивчення історії України від давнини до сьогодення.

¹ Російська національна бібліотека, Відділ рукописів, ф.1001, оп.1, спр.63.

² Архівна справа. — Кн.1. — Харків, 1925. — С. 173-174.

³ Алексеев В. Архивы в музеях // Архивное дело. — Вып. II. — Л., 1925. — С. 61.

⁴ Автократов В.Н. Общая теория архивоведения // Вопросы истории. — 1973. — №8. — С. 60

⁵ Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. — М., 1975. — С.188-268.

⁶ Автократов В.Н. Фондирование и учет документов // Труды ВНИИДАД. — Т. VII. — Ч. 1. — М., 1978. — С.34.

⁷ Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею. Каталог музейної колекції актових джерел XVII-XIX ст. — Дніпропетровськ, 1993. — С.3.

⁸ Документы ГАФ СССР в библиотеках, музеях и научно-отраслевых архивах. Справочник. — М., 1991.

До 75річчя Державного архіву Дніпропетровської області

**Галина Данильченко
Тамара Ібрагімова
Тетяна Коновалова
Дмитро Мешков
Олена Саговська**

**АРХІВИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ,
ПРОБЛЕМИ ТА РІШЕННЯ**

1 лютого 1997 р. виповнюється 75 років з дня заснування Державного архіву Дніпропетровської області. Ювілей — зручний привід для осмислення розвитку архівної справи в краї, вивчення історії найбільш важливих та цікавих архівних колекцій, досвіду істориків і архівістів, що в різні часи працювали з архівними документами.

Цілком зрозуміло, що організації у 1922 р. архіву при губернському архівному управлінні передувала величезна дослідницька робота, під час якої не одне покоління дослідників накопичувало досвід роботи з архівними документами, формувало свої уявлення про принципи організації зберігання, використання та публікації писемної спадщини. Уважне ставлення до цього досвіду набуває особливого значення сьогодні, коли перед українськими архівістами стоїть необхідність реформування архівної системи. Звернення до історії архівного будівництва, використання позитивного досвіду попередників, безперечно, допоможе вирішити або, принаймні, по-новому подивитися на багато з тих проблем, що постали останнім часом перед архівістами.

Початок краєзнавчих та історико-археографічних досліджень на Катеринославщині пов'язаний з іменами архієпископа Гавриїла (1781-1858) та історика А.О.Скальковського (1808-1898 рр.). Використовуючи своє службове становище (з 1828 по 1837 рр. — був архієпископом у Катеринославі) Гавриїл та його підлеглі розбирали церковні і монастирські архіви краю і копіювали найважливіші документи в окремі книги, частина з яких дійшла до нашого часу. Важливе місце у творчій спадщині Гавриїла займають археографічні публікації писемних джерел. Всі вони відносяться до історії Запорозької Січі. Наприклад, у додатку до "Исторической записки о Самарском монастыре" (1838) містилося 20 універсалів, наказів і ордерів представників правлячих кіл Запоріжжя за 1751-1774 рр. Цими публікаціями в українській історіографії почалася публікація комплексів джерел з історії Нової Січі. Головною працею Гавриїла стала узагальнююча історія Південної України "Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый" (1857). Вона поклала початок висвітленню важливих питань історії Південної України на документальній основі.

Гавриїл мав великий вплив на іншого видатного дослідника історії краю А.О.Скальковського, з ім'ям якого пов'язана систематична дослідницька робота в архівах Катеринослава та губернії протягом другої половини 30-х років минулого століття. "В 1839 году, по Высочайшему повелению, — пише А.Скальковский у передмові до своєї відомої праці, — мне было дозволено осмотреть в Новороссийских Губерниях и Бессарабской Области, архивы присутственных мест, с тою целью, чтобы извлечь из них дела и документы, имеющие связь с политической историею, с историею развития промышленности и сравнительною статистикою этого края,—для составления из этих актов, впоследствии времени, Исторического архива Новой России". Тут же згадується про те, що в "обрывках архива одного, давно упраздненного, присутственного места" в Катеринославі Скальковському вдалося відшукати акти Запорозького Коша, що належали, за його думкою, до більш великого зібрання. Ця частина Запорозького архіву включала в себе документи дипломатичного, церковного, військового, судового, торгівельного,

І. Архівна справа: історія та сучасність

адміністративного та приватного характеру за період з 1660-х до 1775 років й стала основою відомого архівного фонду, що зберігається нині в Центральному державному історичному архіві в м. Києві.

Помітним стимулом для розвитку краєзнавчих студій стала підготовка до святкування сторіччя Катеринослава, що проводилося у місті 1887 р. На сторінках преси, інших видань публікуються історичні нариси, окремі архівні документи, описи, що яскраво ілюструють історію міста, Запоріжжя та всієї Південної України. Увагу громадської думки, зокрема, привертає незадовільне становище надзвичайно цінних архівів губернських та повітових установ, - губернського правління й колишньої палати державного майна, казенної палати та державного казначейства, судових установ, класичної гімназії й духовної консисторії тощо. Наводяться численні приклади про пожежі та затоплення архівів, а також про розповсюджену тоді практику розпродажу стародавніх паперів приватним особам з архівів різних установ, яка завдавала значних втрат документам. На сторінках "Юбилейного Листка", що виходив в цей час у місті, вперше порушується питання про створення у Катеринославі вченої архівної комісії, яка була створена лише 16 березня 1903 р.

Виникнення архівної комісії було обумовлене не лише попереднім розвитком науки і культури в краї, а й нагальною потребою розробки та проведення в Росії архівної реформи. Вивчаючи досвід деяких європейських країн, де була запроваджена реформа архівної справи на засадах централізованого державного управління, члени вченої архівної комісії особливу увагу приділяли розшуку, збереженню, дослідженню та публікації історичних джерел. В першому випуску "Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии", що був опублікований у 1904 р. у статті щодо завдань комісії зазначалося, що "весьма важной и серьезной обязанностью комиссии является: разбор архивных дел общественных и казенных учреждений, как губернских, так и уездных с целью выделения дел и документов, имеющих историческое значение; приведение в порядок этих дел; составление описей и издание их для облегчения лиц, специально занимающихся историческими и вообще научными исследованиями; издание различных актов, документов, грамот, важных в историческом отношении и, наконец, **образование губернского исторического архива**". (Підкреслено нами.—Авт.) Незважаючи на те, що комісія проіснувала лише до 1916 р., вона зробила помітний внесок в розвиток архівної справи, вивчення архівних колекцій та видання історичних джерел. Найбільш активну пошукову та видавничу роботу в комісії виконували В.О.Біднов, О.Г.Бугумил, В.В.Данилов, Д.І.Дорошенко, В.Д.Машуков, Я.П.Новицький, В.І.Пічета, А.С.Синявський та Д.І.Яворницький. Діяльність комісії була пов'язана з Катеринославським науковим товариством, "Просвітою", в її роботі брали участь дослідники з Києва, Харкова, Одеси, Москви, було встановлено наукові контакти з товариствами з багатьох міст колишньої імперії. Виходячи з завдань комісії, катеринославські вчені найбільш ґрунтовно досліджували цінні архіви губернського правління, катеринославської духовної консисторії та Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря. В.О.Біднов здійснив публікацію ордерів Г.О.Потьомкіна, комплексу документів з Січового архіву, знайдених в архіві губернського правління, активно вивчав документи архіву Катеринославської духовної консисторії; В.В.Данилов приділяв основну увагу родинним архівам, публікації В.Д.Машукова було присвячено церковному будівництву на Катеринославщині, Я.П.Новицький публікував документи Січового архіву за 1770-1771 рр., описи архівів повітових установ.

Однак головною метою, що ставили перед собою члени архівної комісії—створення центрального губернського архіву,—вдалося досягти тільки після революції, коли В.І.Ленін 1 червня 1918 р. підписав декрет "Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РРФСР". Декрет оголошував документальні матеріали державних, приватних архівів та ліквідованих установ імперії власністю народу. Всі документи складали єдиний державний архівний фонд, стару замкнуту систему відомчого зберігання та використання документів було ліквідовано.

Декрет 1918 р. став основою для архівного будівництва радянської доби. При Наркомпросі УРСР у січні 1919 р. було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та історії, у складі якого був архівний відділ. Після виходу постанови РНК УРСР від 20 квітня 1920 р. про націоналізацію архівів архівне будівництво в губернії активізується. 8 серпня 1920 р. при Катеринославському відділі народної освіти було створено губернську архівну комісію, яка мала взяти на облік архіви всіх дореволюційних установ.

I. Архівна справа: історія та сучасність

1 лютого 1922 р. було створено Катеринославське архівне управління та губернський архів. Першим завідувачем губарху був призначений професор Д.І.Яворницький, який перебував на цій посаді до 16 серпня 1924 р. Спочатку в управлінні працювало 8 спеціалістів, але вже в середині 1922 р. їх залишилось тільки 3, решта покинула роботу через скрутне матеріальне становище. В перші місяці своєї діяльності співробітники зосередилися на врятуванні документів Катеринославського губернського правління та духовної консисторії, які були мало не перероблені як сировина на місцевій паперовій фабриці. Велика заслуга в цьому належала Д.І.Яворницькому. Протягом першої половини 20-х років статус губарху змінювався відповідно до переходу від однієї системи управління до іншої, і в 1926 р. до Дніпропетровського окружного управління перейшли всі документи, що було зібрано губархом. Водночас після об'єднання Дніпропетровського та Павлоградського окружних архівних управлінь виникає єдиний архів, на базі якого було створено крайовий історичний архів.

В 30-ті роки архівною мережею на місцях керували архівні управління при міських радах, що було створено Дніпропетровську, Кривому Розі, а після створення у 1932 р. Дніпропетровської області створюється обласне архівне управління.

В 1932 р. було прийнято відповідну постанову про створення обласних партійних архівів. В зв'язку з цим обласному відділенню Істпарту було передано архівні матеріали партійної секції, яка існувала при обласному архіві. Так був створений партійний архів, який у липні 1936 р. був виділений із складу Істпарту та став самостійною установою, а з листопада 1939 р. облістпарт та партархів було об'єднано в єдиний обласний партійний архів.

На 1941 р. Дніпропетровський крайовий історичний архів був одним з самих великих архівів на Україні. На початок війни тут зберігалось майже 1 млн. справ, крім того у місті існували міський, партійний, численні відомчі архіви, у Кривому Розі—філія крайового архіву. Через погану організацію евакуації архівів в окупованому місті залишилося понад 90% документів крайового історичного архіву, понад 50 тисяч справ архіву обкому КП(б)У, міський архів теж залишився майже недоторканим. Під час окупації міста та військових дій повністю загинула найцінніша частина архівної колекції—фонди канцелярії Катеринославського губернатора, губернського правління, земських установ, канцелярії Азовського козацького війська, міської управи, фонди багатьох освітніх, релігійних, медичних установ, документи промислових підприємств, судових установ тощо за 1679-1941 рр., бібліотека, а також більшість фондів післяреволюційної доби. До останнього часу ці архівні колекції вважалися безповоротно втраченими. Але пошукова робота, яка була проведена в архіві в рамках Державної Програми "Архівна та Рукописна Україніка", допомогла з'ясувати долю деяких архівних фондів, які, як виявилось, були вивезені німецькими загарбниками на Захід. Так у західній Польщі (м. Ратібор) було знайдено понад 10 тисяч справ колишнього партійного архіву, які було повернуто до рідних сховищ у 1946-1948 рр. Та далеко не всі архівні, бібліотечні колекції, факт вивозу яких вдалося документально підтвердити, було повернуто. Певна частина з них була розпорошена по всьому світі й зберігається зараз в архівах Росії, США, Ватикану тощо. Саме цим обумовлений інтерес дніпропетровських архівістів до проблеми переміщених під час другої світової війни культурних цінностей, їх активна співпраця з Національною Комісією з питань повернення культурних цінностей в Україну при Кабінеті Міністрів, іншими установами.

В повоєнний період архів області, як і решта архівних установ Радянського Союзу, пройшов довгий шлях відбудови та розвитку архівної системи. Радянськими архівами був накопичений великий досвід в організації архівної справи, в теоретичному та методичному її аспектах, який потребує нашої постійної уваги, ретельного вивчення та застосування всього позитивного в сучасних умовах. Але той факт, що архіви в СРСР довгий час перебували в підпорядкуванні органів внутрішніх справ, будували свою роботу на ідеологічних засадах, залишалося головною перешкодою у нормальному розвитку архівної справи в країні, унеможливлювало об'єктивне використання ретроспективної інформації в інтересах суспільства.

Після проголошення незалежної Української держави завдання національної архівної служби докорінним чином змінилися. Перехід архівів колишнього КДБ та партархівів до державного зберігання, підготовка та вихід Закону "Про Національний архівний фонд і архівні установи" відкриває можливість та створює умови для подальшого розвитку архівної справи у державі та в області, зокрема.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Останнім часом колекції архіву стали не тільки більш відкритими для дослідників, але й поповнилися за рахунок документів, що надійшли на зберігання у 1991 р. з колишнього партійного архіву (в кількості 542509 справ) та у 1993 р. з архівів обласних управлінь МВС та СБУ (126631 справа). За період з 1989 р. до 1995 р. було переведено зі спеціального зберігання 23824 одиниці зберігання. Загальна кількість справ, що зберігається зараз у держархіві області у складі 6702 фондів—1513771 справ, 51926 фото-, 402 фоно-, і 241 кінодокументів за період 1722-1994 рр.

Сучасність ставить перед держархівами області багато проблем. Складна соціально-економічна обстановка, недостатнє фінансування породжують труднощі із забезпеченням нормальних умов для зберігання документів, матеріально-технічного забезпечення архівів та із залученням кваліфікованих спеціалістів.

Разом з тим час вносить свої корективи й в саму систему державних архівів. Закінчився процес інтеграції колишніх партійних архівів та архівів КДБ в систему державних архівів, ведеться робота з ліквідованими підприємствами, організаціями та установами, а також з недержавними структурами, що існують на нових формах власності. Реорганізація політичного, економічного та суспільного життя держави триває, тому головним завданням сьогодні є вміння пристосуватися до всіх змін, що відбуваються, та вижити в досить складних умовах.

Основним документом, що має регулювати суспільні відносини в галузі архівної справи, став Закон "Про Національний архівний фонд", який було прийнято у грудні 1993 р. Значення його дуже велике. Закон декларує нові принципи організації архівної справи в інтересах вільного демократичного суспільства.

Важливим документом, який включив державний архів області до структури органів державної влади, стало розпорядження Президента від 22 вересня 1994 р. "Про затвердження Примірних переліків управлінь, відділів та інших підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міських, районних, районних у містах Києві, Севастополі державних адміністрацій". І, нарешті, затвердження головою обласної адміністрації за погодженням з Кабінетом Міністрів 22 вересня 1996 р. "Положення про держархів Дніпропетровської області" остаточно визначило місце, функції та повноваження архівів в системі державної влади.

Таким чином, було припинено невдалий експеримент, який почався в Україні 1988 р., коли було ліквідовано архівні відділи облвиконкомів, а облархіви так і не змогли їх замінити в керівництві архівною мережею області. Одразу після прийняття "Положення..." почалася спільна робота облдержадміністрації та облархіву: проведено перевірки діловодства та стану архівної справи у Петриківському, П'ятихатському, Солонянському та Криничанському районах. У самій облдержадміністрації спеціалісти облдержархіву проводять комплексні перевірки по відділах та управліннях з метою аналізу стану справ, в відділах, що тільки створено, проводяться тематичні перевірки для з'ясування їх функцій та змісту документів, співробітники архіву читають лекції з діловодства на курсах підвищення кваліфікації робітників органів державної влади. За останні 5 років надано нові приміщення Павлоградському, Марганцевському, Новомосковському міським архівам, Нікопольському, Солонянському, Магдалинівському архівним відділам. Виділено додаткові приміщення під архівосховище Криворізьському міськархіву та Царичанському архівному відділу. Позитивним прикладом співпраці архівістів з органами державної влади стала співпраця Криворізького міського архіву з міськвиконкомом. Постійна підтримка з боку виконкому з усіх питань дозволила якісно підвищити рівень забезпечення схоронності документів у відомчих архівах і престиж архівної справи у місті. Недавно міськархіву виділено приміщення в будинку, що будується у центрі міста, загальною площею 2000 кв.м. Протягом останніх років подібну співпрацю налагоджено й у Дніпродзержинську.

Помітну роль в удосконаленні нормативно-правової бази відіграли рекомендації Головного Архівного Управління "Про забезпечення зберігання документів підприємств, установ і організацій, що ліквідуються" і "Типове положення про архівний підрозділ державного органу, органу місцевого самоврядування, державного підприємства, установи і організації", де було визначено нові терміни зберігання документів. З одного боку, було з'ясовано питання комплектування, а з другого—виникла нова проблема: в зв'язку зі зменшенням термінів зберігання у районних та міських архівах вчетверо збільшилася у відомствах кількість документів, що зберігаються довше визначеного терміну.

Разом з тим необхідно підкреслити, що організаційно-методична робота ГАУ не відповідає багато в чому потребам часу. Наприклад, досі не розроблено "Перелік типових

I. Архівна справа: історія та сучасність

документів, що створюються в результаті діяльності підприємств, організацій та установ із зазначенням термінів їх зберігання". В цих умовах архівісти вимушені користуватися старим "Переліком..." 1989 р. випуску. В зв'язку з неодноразовими реорганізаціями місцевих органів державної виконавчої влади вимагають вирішення питання стосовно визначення фондової приналежності документів цих органів, що потребує рішення ГАУ. Також потребує уваги проблема фондування документів колективних сільськогосподарських підприємств та підприємств нових форм власності.

За останні роки відбулися якісні зміни в кадровому складі архівних установ області. Нові явища у суспільному житті, насамперед, — економічна криза, яка проявляється у низькій заробітній платні, явилися причиною значного зменшення в архівних установах кількості молодих спеціалістів — істориків, архівістів, нестача кадрів відновлюється за рахунок робітників середнього та похилого віку, які нерідко мають вищу технічну освіту, але в нових економічних умовах не змогли знайти роботу за спеціальністю. Це привело до значного підвищення середнього віку архівних кадрів, зменшення долі спеціалістів-архівістів серед загальної кількості працівників. Наприклад, якщо у 1992 р. в обласному архіві працювало 31 спеціаліст (історики, історики-архівісти, організатори діловодства тощо), то у 1996 р. цей показник зменшився до 14 працівників.

У віковому відношенні кадровий склад держархіву мав такі показники: у 1992 р. кількість спеціалістів, зокрема реставраторів, охоронців фондів, в держархіві складало — у віці до 30 років — 21, у віці до 40 років — 18, у віці до 50 років — 9 чоловік; у 1996 р. — відповідно 11, 15, 20 чоловік. Треба також зазначити, що запровадження статусу державних службовців та поширення його на архівістів обласного рівня буде сприяти підвищенню престижу професії архівіста, збільшенню кількості висококваліфікованих кадрів, зменшенню їхньої плинності. Підтвердженням тому є досвід міських та районних державних архівів, які було включено в державну службу значно раніше, одночасно з формуванням місцевих адміністрацій. Там навіть став можливим відбір кадрів за конкурсом (Марганецький міський, Васильківський та Верхньодніпровський районні архіви), робота на посаді керівників районного та міського рівня спеціалістів-архівістів (Дніпродзержинський міський архів), кандидатів наук (Верхньодніпровський районний архів). Перехід на державну службу для держархіву області був початком нового етапу, в якості органу державної служби і вже приніс позитивні результати: плинність кадрів зменшилася до 17 чоловік порівняно з 32 у 1993 р. та 34 у 1994 р.

Помітною перешкодою для подальшого розвитку архівної справи в Україні є відсутність учбового закладу з підготовки спеціалістів-архівістів та центра підвищення кваліфікації кадрів, що особливо необхідно на сучасному етапі в зв'язку з новими завданнями, що стоять перед архівістами.

Однак, найбільш гострою залишається проблема забезпечення збереженості НАФ. Матеріально-технічна база багатьох архівів перебуває в незадовільному стані. Не вистачає найнеобхіднішого — картону, приладів для контролю за температурно-вологісним режимом, клею, ниток, конвертів тощо. Петриківський та Магдалинівський районні, Терновський міський архіви не мають телефонного зв'язку. В скрутному становищі опинився Широківський райархів з півним опаленням. На жаль, стан фінансування не дозволяє утримувати міліцейську та пожежну охорону. Стан протипожежної безпеки останнім часом особливо турбує. Через відсутність коштів стало неможливим на власні гроші відремонтувати систему протипожежної сигналізації, замінити радіоактивні датчики, перезарядити вогнегасники. Нестабільний мікроклімат, різкі коливання вологості та температури у сховищах (від +30 С влітку до -2 С взимку) негативно впливають на стан документів, приводять до їх фізичного руйнування.

Згідно із Законом, Національний архівний фонд формується "із документів державних органів, підприємств, установ і організацій всіх форм власності, а також громадян та їх об'єднань". Архів області проводить систематичний відбір та прийом на державне зберігання документів від підприємств та установ області. Джерелами комплектування є органи державної влади та державного управління, організації, підприємства, науково-дослідницькі та проектні інститути, вищі учбові заклади, технікуми, громадські організації, документи особового походження та кінофотофонодокументи. Поповнення архівних фондів документами здійснюється планомірно. Останніми роками архівом прийнято на зберігання комплекс нових документів, що відображають стан промисловості, сільського господарства та культурного життя кінця 60-х - початку 80-х років. певний інтерес представляють документи облвиконкому, обласної планової комісії,

І. Архівна справа: історія та сучасність

облпрокуратури, управління юстиції та зв'язку та ряду промислових підприємств. Виконання плану прийому документів на державне зберігання ускладнилося у 1996 р. пошуком відсутніх справ: з 35 прийнятих фондів по 19 складено акти про відсутність справ. Останнім часом архіву все складніше транспортувати документи до своїх сховищ, а підприємствам — сплачувати вартість коробок для зберігання. За 1994-1996 рр. архівом прийнято 8788 справ.

Зміни у суспільному житті, що відбуваються, привели до появи багатьох недержавних суб'єктів підприємницької діяльності, громадських організацій, відносини з якими неможливо будувати традиційним адміністративним шляхом. Закон декларує, що документи НАФ можуть перебувати у державній, колективній або приватній власності. Базуючись на цьому положенні, архів будує свої відносини з власниками документів на юридичній основі. Велику роботу проведено по розширенню кола джерел комплектування документами громадських організацій та формувань. У повному обсязі прийнято документи від регіонального об'єднання ветеранів Афганістану за 1988-1992 рр., документів страйкового комітету шахтарів м. Першотравненська за 1989 р., розпочато прийом документів обласних відділень німецького та єврейського товариств, "Товариства української мови ім. Д.І.Яворницького", обласного відділення Українського фонду культури тощо. В зв'язку зі збільшенням звернень громадян до архіву, щодо актів про громадський стан, прийнято метричні книги церков Катеринославської губернії за 1897-1920 рр., що врятувало їх від остаточного знищення. Архівісти впевнені, що настав час змінити наше ставлення до цього виду документів і розцінювати їх не стільки як джерело з історії релігії, а перш за все як надбання загальнонаціонального значення й ключ до генетичного фонду нації.

Останнім часом на 70% зменшилася кількість прийому кінофонових документів. Це пояснюється прагненням архівістів поліпшити якість документів, що надходять, а також із загальною комерціалізацією кінофоновиробництва.

Особливе значення набувають сьогодні документи особового походження. Як правило, власники документів їх формуванням і систематизацією самостійно не займаються. До складу особового фонду можуть бути включені документи на папері або плівці, фотографії та наукові документи, зберігання яких потребує спеціальної методики. В архіві складено спеціальний список, що побудований за галузевим принципом. Він передбачає такі групи фондоутворювачів: керівники підприємств області, представники науки, освіти, культури, мистецтва, літератури, Герої Радянського Союзу, краєзнавці. Останнім часом тривала робота по доповненню документацією частини з 44 фондів особового походження, що зберігаються зараз в архіві. Надійшли нові документи до фонду члена-кореспондента АН СРСР О.І.Дружиніної, заслуженого діяча науки України, професора І.І.Крижановської, народної артистки СРСР Н.А.Суржиної, історика-краєзнавця І.М.Шаповала та інших.

Ефективну роботу архіву, як утримувача такого великого інформаційного комплексу, неможливо зараз уявити без сучасних інформаційних технологій, які мають застосовуватися у відповідності до розробленої національної програми інформатизації архівної справи. Після затвердження Національної Програми "Архівна та Рукописна Україніка" теоретичні питання інформатизації поступово переходять в площину практичних.

У 1993-1994 рр. архів придбав два IBM-сумісних комп'ютери, у штатному розкладі передбачена посада інженера-електронщика. На першому етапі роботи головним чином використовувалися текстові редактори, що дозволяло більш ефективно працювати над архівними публікаціями. Водночас повністю було автоматизовано бухгалтерський облік, а за пропозицією Головархіву на базі архіву було випробувано базу даних ISIS, що підтримується та розповсюджується ЮНЕСКО. На базі цього програмного продукту було створено електронний каталог фондів архіву, який було включено до загальнодержавного. Копія цієї картотеки зберігається й використовується зараз в архіві.

Також із залученням системи управління базами даних FOXPRO для архіву створено базу даних ARCMAN для накопичення відомостей у форматах подокументної та персональної картотек, бібліотечного каталогу. За планом на поточний рік, на базі цього програмного продукту буде створено кілька тематичних баз даних "Революція та громадянська війна", "Національні меншини", "Дніпропетровщина під час другої світової війни", "Адміністративно-територіальний поділ", які поступово наповнюються документами, мають об'єднатися в банк даних архіву.

І. Архівна справа: історія та сучасність

з досвідом локальних бібліотечних та архівних комп'ютерних мереж, які вже існують, для розвитку концепції регіональної (можливо, південноукраїнської) архівно-бібліотечної мережі.

На наш погляд, виникла нагальна потреба в розвитку загальнонаціональної програми інформатизації архівної справи та створенні експертної комісії за участю виконавців в регіонах, яка була б здатна дати оцінку програмним продуктам, що використовуються в окремих архівах, забезпечити їх уніфікацію, сумісність та відповідність певним стандартам.

Зростаюча роль архівів у сучасному житті найбільш яскраво проявляється в галузі використання архівних документів. Зміна політичної системи, складні соціальні процеси, що відбуваються, значно підвищують потребу в ретроспективній інформації. Не слід забувати також й про те, що документи архіву є об'єктом зростаючого інтересу істориків та фахівців інших галузей.

Усі ці фактори в сукупності поставили архівістів в досить складні умови, коли кількість запитів, що надходили в архів останні роки, стрімко зростала й складає більш як 70 тисяч з початку 1993 р. Напружена робота з надання громадянам інформації для забезпечення їх законних прав, хоча й примусила відмовитися від багатьох інших планів, все-таки продемонструвала, що в архіві створено кваліфікований колектив, здатний вирішувати складні проблеми, поставлені сучасним життям. Головним пріоритетом у галузі використання та публікації архівних документів залишається ідеологічна неупередженість, дотримання Закону та відповідних нормативних актів, науковий підхід. У контексті загальної гуманізації діяльності державних установ ми, насамперед, орієнтуємося на інтереси окремої людини, на захист її законних прав, намагаючись виконувати цю роботу більш кваліфіковано.

У галузі публікації документів НАФ архів намагається зламати стійкий стереотип про архівістів як тих, хто займається тільки зберіганням документів. В архіві вдалося створити досить потужний науковий потенціал, який здатний самостійно виконувати дослідницькі проекти високого рівню. Своїм головним завданням фахівці вважають введення до наукового обігу комплексу архівних документів, що протягом довгого часу були виключені з інформаційного поля гуманітарних наук. З цією метою три роки тому було підготовлено збірку документів та матеріалів з історії махновщини "Махно та махновський рух". Також було проведено тематичне виявлення документів з історії національних меншин, голодомору, історії Дніпропетровщини під час окупації 1941-1944 рр. Цей доробок стане базою для дослідницької роботи в архіві на найближчу перспективу.

Колекції архіву викликають інтерес не тільки вітчизняних, але й зарубіжних дослідників та наукових центрів. В цій ситуації архів, як основний утримувач документів, приймає безпосередню участь в публікації, науковому описанні та інших формах використання документів. Архівісти активно беруть участь у наукових конференціях, зокрема міжнародних (у Росії, Німеччині, Ізраїлі), готують науково-довідкові видання, збірки документів тощо.

Активну участь беруть фахівці архіву в популяризації історичних документів. Для цього готуються виставки до визначних подій, теле- і радіопередачі, публікації у місцевій пресі. Особливе значення для публікаторської роботи набуває ювілей архіву. До цієї дати заплановано підготувати збірку статей, провести виставку та інші заходи, які, на нашу думку, зможуть підвищити авторитет державної архівної служби, привернути увагу співвітчизників до нашої історичної спадщини.

Джерела та література

1. Владимиров М.М. Первое столетие Екатеринослава. 1787 - 9 мая - 1887 г. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 г. Материалы для исторического очерка. Екатеринослав, 1887.
2. Екатеринославский Юбилейный Листок. 1787 - 9 мая - 1887 г. Апрель и Май. Екатеринослав, 1887.
3. Журба О.І. Про початок історико-археографічних досліджень на Катеринославщині. // Регіональне та загальне в історії. // Тези міжнародної наукової конференції... Дніпропетровськ, 1995.
4. Закон України "Про Національний архівний фонд та архівні установи". - К., 1994.
5. "Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии" (1904-1916). Библиографический довідник. — К., 1991.
6. Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год первый. Екатеринослав, 1904.
7. Національна Архівна Інформаційна Система "Архівна та Рукописна Україна". Збірник наукових праць. — Вип. I. — К., 1996.
8. Швидько Г.К. Видатний дослідник історії Запорозької Січі А. Скальковський. // Регіональне та загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції... Дніпропетровськ, 1995.

Михайло Делеган

Проблеми реституції документів в умовах Закарпаття

Реституція документальної спадщини українського народу має надзвичайно важливе науково-практичне значення. Стаття 1.1.¹ Закону України "Про Національний архівний Фонд і архівні установи" регулює прядок віднесення документів українського походження, що опинилися за кордоном, до Національного архівного Фонду та їх повернення відповідно до міжнародних угод.

Московська угода 1992 року про правонаступність у відношенні державних архівів колишнього Союзу РСР передбачає, що "сторони мають право на повернення тих фондів, котрі виникли на їх території і в різні часи виявилися за їх межами"². Такими, наприклад, є документи щодо управління і регулювання річок Закарпаття, створені з практичною метою в період входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки. У 40-х - 50-х роках, коли наш край уже входив до складу Радянської України в складі СРСР, значна частина цих документів була передана у тимчасове користування одного з Ленінградських інститутів. Там вона і залишилася по сьогоднішній день. Але ці документи мають і зараз для Закарпаття надзвичайно важливе практичне значення, адже проблема укріплення річок і захист населення від повеней у гірському краї залишається дуже актуальною. Є низка інших документів, котрі мають важливе значення для об'єктивного вивчення історії Срібної Землі, як здавна поетично називають Закарпаття, і які були за різних обставин вивезені до Москви. Як приклад, наведемо кримінальну справу заарештованого після Другої світової війни у Празі і померлого у московській'язниці А. Волошина³, президента Карпатської України та чимало інших важливих документів нашого краю.

Зазначена московська угода була доповнена угодою про реституцію культурних та історичних цінностей, підписаною керівниками держав у Мінську 14 липня 1992 року. Але в угоді не передбачено механізму практичного здійснення реституції і повернення втрачених документів. В кожному конкретному випадку необхідно узгоджувати цю роботу в двосторонньому порядку. Отже, нам потрібно знайти шляхи повернення важливих для Закарпаття і України в цілому документів.

Стаття 17⁴ Закону України про НАФ декларує, що "держава виявляє особливу турботу про поповнення Національного архівного Фонду документами історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, у пріоритетному порядку підтримує і фінансує їх виявлення, взяття на облік, повернення, придбання або відтворення в копіях..." (підкреслення — М.Д.).

Архівісти Закарпаття готові до виявлення, взяття на облік та повернення в тій чи іншій формі документів Закарпаття — складової частини суверенної української держави. Але потрібно, щоб сповна діяв Закон про НАФ, зокрема щодо підтримки і фінансування цього процесу, як це передбачає стаття 17.

Необхідно враховувати, що Україна, і в тому числі Закарпаття, не могла реалізувати державотворчу функцію раніше. До того ж Закарпаття протягом віків входило до складу різних держав. В результаті значний масив документів стосується національної спадщини як України, так, наприклад, Угорщини, Австрії, Чехії, Словаччини. Документи ці знаходяться за кордоном України: у Відні, Будапешті, Празі, Бухаресті, Братиславі та інших містах країн Європи і не можуть бути повернені до України. Але вони надзвичайно важливі для повного вивчення еволюції української нації, а тому хоча б копії цих документів доцільно мати в межах держави, що є традиційним в архівній практиці інших цивілізованих країн світу.

Передусім в цьому контексті йдеться про документи центральних державних органів влади і управління, місцевих органів влади та багатьох інших установ колишніх Австро-Угорщини, Угорщини, Чехословаччини. Значна частина цих документів зберігається в архіві Канцелярії президента Чехословацької республіки та архіві Міністерства закордонних справ Чехословаччини (Прага) і ряді інших.

В Празі та інших містах Чехії та Словаччини зберігається важливий документальний пласт з колись замовчуваної, але актуальної зараз релігійної проблеми. Для Закарпаття — складової частини незалежної України, — особливе значення мають документи відродження православ'я на початку XX ст. та міжконфесійної боротьби, зокрема у 1900-1930 р.р. Важливими є документи про діяльність празького єпископа Саватія, який керував однією з гілок православ'я на Закарпатті у 20-30-ті роки XX ст. Доцільний був би, при домовленості про співробітництво із чеською і словацькою сторонами, спільний випуск збірника документів з цих питань. Тим більше, що проблеми міжконфесійних відносин практично не вивчалися.

І. Архівна справа: історія та сучасність

До архівних документальних масивів, чий стан потребує міжнародно-правового врегулювання, можна віднести і фонди українських громадських об'єднань та організацій, юридичних і фізичних осіб, приватні колекції. Можливо, що й варіант зведеної реєстрації архівної спадщини у формі археографічного описання допоміг би у певній мірі розв'язати цю проблему¹.

Чимало судових документів над учасниками руху опору проти угорського фашистського окупаційного режиму в роки Другої світової війни знаходяться в архівах Дебрецена та Будапешта Угорської Республіки, а також у м.Кошіце (Словаччина).

Частина документів з історії Закарпаття знаходиться в архівах Румунії, зокрема, щодо Марамороських судових процесів.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття була окупація угорсько-фашистськими військами в березні 1939 року території Закарпаття. Це була, по суті, прелюдія початку Другої світової війни. В ході окупації було знищено Карпатську Січ і січовиків. У зв'язку з цим наголосимо, що документи Карпатської Січі були вивезені чехословацькими властями і зараз вони знаходяться у Празі. Це по-перше.

По-друге. До цього часу документи про репресії і депортацію закарпатців та галичан у ході окупації військами фашистсько-гортівської Угорщини знаходяться в Угорщині. Передача, або хоча б введення в науковий обіг цих документів дали б можливість об'єктивніше оцінити початки Другої світової війни, спроби утворення Карпатської України та роль у цьому процесі іноземних емісарів.

Окремий аспект роботи становлять документи, вивезені в кінці другої світової війни. Потрібні пошуки, бо було пограбовано значну кількість архівів Закарпаття. Так, у збірнику матеріалів українсько-німецького круглого столу Р.Піріг стверджує², що частина документів політичних об'єднань Закарпатської України була вивезена гестапо з Тюрингії в замок біля Гебельшвердту. Ми маємо також план генерального штабу Угорської фашистської армії по евакуації документів із Закарпаття.

Відомо, що за кордоном знаходиться велика кількість закарпатців, котрі в різний час виїхали туди з різних причин. Частина з них має солідні особисті зібрання документів, у тому числі і вивезених з України раніше. Але стосуються документи історії Карпатського краю та України в цілому. В їх числі збірки Юліана Химинця, Вікентія Шандора, Августина Штефана та ін. Окремі колекціонери не проти повернути документи з історії України, вивезені колись, знову в Україну. Приклад уже є. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей ж особі голови О.Федорука передала на постійне зберігання Державному архіву Закарпатської області документи особового походження українсько-канадської культурно-мистецької діячки Марії Ігнатишин-Логош, які вона передала Україні. Для передачі в Україну інших документів необхідно вирішити ряд практичних питань.

В практиці роботи Держархіву Закарпатської області результативним є співробітництво із зарубіжними архівістами, зокрема, угорськими. На основі двостороннього договору нами передано Національному архіву Угорщини копії документів, що стосуються історії угорців. Саболч-Сатмар-Бережському обласному архіву Угорщини передано копії документів, які містять інформацію з історії населених пунктів колишньої Бережської жупи³, а зараз знаходяться на території сучасної Угорщини. В свою чергу, угорська сторона взяла на себе фінансування спільного українсько-угорського видання опису документів Бережської жупи, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, двома мовами: українською та угорською. Це у значній мірі розширить доступ і можливості включення до наукового обігу значного масиву маловідомих і невідомих у наукових колах документів з історії Угорщини.

Маємо також результативні сторінки співробітництва з архівом префектури Вайя-Маро (Румунія).

На часі — юридичне врегулювання проблеми реституції культурних цінностей і практичне їх вирішення в інтересах всіх народів єдиної земної цивілізації.

¹ Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи". — К., 1994. — С. 3.

² Архіви України. — 1992. — №1-3. — С. 4.

³ Центральний архів Міністерства державної безпеки СРСР. Н. - 1768.

⁴ Закон України "Про Національний архівний фонд". — С. 7.

⁵ Така думка висловлена дещо раніше Г.В.Боряком, див.: Боряк Г.В. Сукупна спадщина України: до проблеми змісту поняття державного та національного архівного фонду // Архіви України. — 1995. — № 4-6. — С. 58.

⁶ Піріг Руслан. Повернення культурних цінностей: роль архівів у їх пошуку // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. — Вип. 7. Культура: війна, погляд через півстоліття. — К., 1996. — С. 34.

⁷ Жупа — адміністративно-територіальна одиниця.

Ірина Матяш

**“НАЙПОТРІБНІШИЙ ПІДРУЧНИК ДЛЯ ВСІХ АРХІВНИХ РОБІТНИКІВ”
(Українська архівна періодика 20-30-х років)**

“Архівна справа” має закріплювати в загальній свідомості минулі етапи архівної праці та відкривати перспективи майбутнього будівництва...

Бюлетень Укрцентрархіву. — 1926. — № 11-12.

Джерелознавча цінність періодики загально визнана в світовій історичній науці. Її значення, як особливого, комплексного за своєю структурою, виду джерела, обґрунтовували й сучасні українські вчені: А.В.Санцевич, М.Я.Варшавчик, В.О.Замлинський, В.І.Стрельський, М.Ф.Дмитрієнко та ін. Протягом останнього десятиліття окремі періодичні видання були предметом дисертаційних досліджень¹. 1993 року, з метою координації зусиль “усіх зацікавлених установ і організацій, окремих науковців для дослідження історії і сучасного стану періодики”² при Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника створено єдиний в Україні Науково-дослідний центр періодики. Разом з тим, донині поза увагою вітчизняних учених і дослідників-аматорів залишається архівна періодика, що зберігає багатоаспектний, вірогідний матеріал про найважливіші події архівного будівництва.

Витоки вітчизняної традиції видання офіційними архівними інституціями щорічників і часописів сягає кінця XIX—початку XX ст., коли щойно створені на терені України губернські вчені архівні комісії (Полтавська, Чернігівська, Катеринославська) вперше видрукували свої “Труди”, в яких оприлюднювалися невідомі історичні документи та вміщувалися джерелознавчі розвідки. Справі популяризації документальних джерел, пам’яток української історії та культури прислужився й “Українсько-руський архів” (1906-1925) — видання Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка у Львові, “Український архів”(1926-1930) та “Український археографічний збірник”(1926-1930) — видання Археографічної комісії Академії наук, “Збірник праць Жидівської (Єврейської) історично-археографічної комісії”, дві книги якого побачили світ 1928-1929 рр. у Києві. Але названі видання не були суто архівознавчими, вони мали передусім джерелознавчу та археографічну орієнтацію. А створення центрального періодичного друкованого органу архівної системи України припало на середину 20-х років, коли розпочалася науково-видавнича діяльність Укрцентрархіву: саме в цей час почав виходити журнал “Архівна справа” (1925-1930), “Бюлетень Укрцентрархіву” (1925-1931), було зроблено перші спроби видання довідково-інформаційних бюлетенів з питань поточного архівного будівництва на місцях: “Червоний архівіст” (Київський губарх, 1924), “Архівний робітник” (Луганський окрарх, 1926-1927). На початку 30-х років періодичні видання Укрцентрархіву (“Архівну справу” у 1931-1932 рр. замінив часопис “Радянський архів”) було злито в єдиний орган наукової публікації документів та теорії й практики архівного будівництва — “Архів Радянської України” (1932-1933).

Популяризації архівної справи протягом 20-30-х років сприяла розгалужена мережа архівних кореспондентів, осередків якої створювалися при окрархах. До обов’язків архівів входило, зокрема, роз’яснення “в широких масах науково-історичного та безпосередньо-практичного значіння архівів і чинного архівного законодавства”³ шляхом публікації в пресі відповідних статей та заміток. Таким чином, відомості про архівне будівництво та діяльність окремих архівів з’являлися в місцевих газетах і журналах: “Шквал”, “Безбожник”, “Селянське життя”, “Коммунистический путь” та ін.

З 1934 року вітчизняна архівна система фактично не мала свого галузевого друкованого органу. 1937 року побачив світ щорічник “Архівознавчий науково-інформаційний збірник”, який за рік вийшов уже під дещо зміненою назвою — “Архівознавчий збірник”. Архівознавчі періодичні видання були відновлені в Україні лише 1947 року з виходом першого числа “Науково-інформаційного бюлетеня АУ УРСР”, який з 1965 року було перетворено у науково-інформаційний бюлетень “Архіви України”(з

І. Архівна справа: історія та сучасність

1991 року—науково-практичний журнал). У повоєнний час інформаційні бюлетені видавалися й деякими архівними відділами УМВС на місцях, зокрема, Закарпатської, Житомирської, Сумської та Чернігівської областей. На їхніх шпальтах оприлюднювалися результати наукових досліджень у галузі архівної справи та документознавства, публікувалися архівні документи, подавалася інформація про важливі події архівного будівництва, популяризувався передовий досвід, приділялася увага питанням методики.

60-ті—початок 70-х років був позначений виходом матеріалів наукових конференцій із архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (1965, 1968, 1972) і наукового щорічника "Історичні джерела та їх використання" (1964, 1966, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972), що видавався Архівним управлінням Української РСР спільно з Інститутом історії Академії наук України. На початку 70-х років Донецький облвиконком організував видання тематичного архівознавчого бюлетеня (1971-1973), присвяченого науковим та методичним питанням у галузі архівної справи. У 80-х роках аналогічний інформаційно-методичний бюлетень було започатковано архівним відділом Кримського облвиконкому. Це сприяло як розв'язанню низки науково-методичних проблем, так і тиражуванню нормативно-методичних документів для забезпечення ними усіх районних і міських архівів.

На початку 90-х років поряд із єдиним галузевим журналом "Архіви України" з'являються нові періодичні видання Спілки архівістів України ("Вісник САУ"), Українського державного науково-дослідного інститута архівної справи та документознавства ("Студії з архівної справи та документознавства"). Після шістдесятирічної перерви Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ поновлено видання "Українського археографічного збірника" під назвою "Український археографічний щорічник". Сучасні періодичні видання прагнуть відроджувати кращі традиції вітчизняного архівознавства, археографії та джерелознавства, й водночас — висвітлювати здобутки української архівної науки й практики доби незалежності. Повний комплект зазначених видань зберігається у фондах науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. Отже, маємо широке поле для історіографічних, бібліографічних, архівознавчих, джерелознавчих та книгознавчих досліджень архівної періодики різного часу, яка зі свого боку є важливим історичним джерелом.

На наш погляд, особливого значення як для студій з історії архівної справи в Україні, так і для розуміння суті окремих подій і фактів вітчизняного архівного будівництва *in statu nascendi*⁴ набуває архівна періодика 20-30-х років, зокрема, журнал "Архівна справа", що обумовлюється передусім втратою значної кількості архівних документів цього періоду. З точки зору джерелознавства цей часопис представляє інтерес, з одного боку, як інформаційне джерело, з іншого — як виразник поглядів його засновника — Укрцентрархіву. До речі, сьогодні став раритетним не лише журнал "Архівна справа", а й покажчик до нього, складений Г.Сергієнком⁵.

Необхідність у періодичному друкованому органі українського Центрального архівного управління виникла невдовзі після його створення, тобто з 1921 року. Проте на перешкоді до організації видавничої діяльності стояло відоме за всіх часів "фінансове питання"⁶. Лише згідно з постановою РНК УРСР від 19 грудня 1923 року Укрцентрархів набув права мати власні спеціальні кошти, що з'явилися від продажу в установленому порядку призначених до утилізації архівних матеріалів, і витратити частину цих грошей на видавничі потреби. Взірцем для створення українського архівознавчого видання стали російські часописи "Архивное дело" та "Красный архив". Оскільки Укрцентрархів на той час не міг дозволити собі "такої розкоші — як мати два видання" (В.Барвінський), передбачалося започаткувати один галузевий журнал. Згідно проекту положення про друкований орган Укрцентрархіву, який первісно планували назвати "Архив революции", часопис мав оприлюднювати "главным образом материалы по истории революционных движений на Украине и только в связи с ними — и другие материалы революционного движения"⁷, при цьому статті про Україну мали друкуватися українською мовою, всі інші — російською. Такий "революційний" двомовний журнал, занадто далекий від теоретичних і практичних проблем архівної справи, повинні були редагувати три редактори, один із яких — представник Істпарту. Ця концепція так і не знайшла свого втілення.

У вересні 1924 року, доповідаючи про видавничу діяльність Укрцентрархіву, В.Барвінський виклав інше бачення змісту і складу матеріалів нового часопису. "Архивный орган (будет ли он называться "Красный архив Украины" или иначе) должен состоять из

І. Архівна справа: історія та сучасність

следующих отделов: 1) инструкции и распоряжения Укрцентрархива; 2) выдержки из отчетов Губархов; 3) статьи по вопросам организационного характера; 4) статьи по вопросам архивного дела (регистрация, охрана архивов, вопрос о разборе архивных материалов, об описании архивных материалов и приспособлении их для научных целей); 5) работы справочного архивного характера: памятные книжки, описания и обозрения архивных материалов; 6) статьи исторического характера, преимущественно посвященные истории общественных движений, народных волнений XIX-XX ст.; 7) материалы архивные особенно ценные с комментариями; 8) смесь (архивные мелочи и заметки)", — зазначалося в доповіді⁸. Такий різноаспектний матеріал і докладні плани підказували й інше рішення — створити три видання: а) часопис "Архівна справа на Україні" — для розроблення проблем архівознавства; б) журнал "Червоний архів" — "як спеціальний науково-дослідний історичний збірник"; в) збірник постанов та розпоряджень з архівної справи. Допрацьований і уточнений план видавничої діяльності було представлено на обговорення Всеукраїнської архівної наради, що відбулася в Харкові 6-10 грудня 1924 року. Ним передбачалося видавати журнал "Червоний архів України", який би оприлюднював закони та розпорядження центральної влади та Укрцентрархіву з питань архівної справи, друкував архівознавчі праці та подавав матеріали й розвідки з "історії України, особливо новітньої доби, з погляду історичного матеріалізму"⁹.

Ще не створений часопис уже мав свій редакційний портфель, і далеко не порожній: він включав, зокрема, матеріали з історії архівної справи, до біографії В. Антоновича, про декабристів, теоретичні архівознавчі статті обсягом понад 20 друк.арк. На початку лютого 1925 року Укрцентрархів звернувся з листом-обіжником до всіх губархівів із проханням надіслати до редколегії "статті з поля архівознавства, розвідки, написані на підставі архівних матеріалів та рецензії"¹⁰. Найвідповідальніше поставилися до цієї пропозиції Київський, Полтавський, Одеський та Чернігівський губархи, які подали списки готових до друку наукових праць. Було названо, зокрема, розвідки С. Гаєвського "Описание архиву гр. Милорадовичев", П. Федоренка "Описание архиву Петропавловського монастыря", В. Евфимовського "Рукописный відділ Чернігівського історичного архіву", О. Богданова "Практика реєстрації архівного фонду на Чернігівщині", О. Рябініна-Склярєвського "Тайные общества в эпоху декабристов", А. Козаченка "Опис архиву: теорія і практика", М. Бужинського "Матеріали до біографії М. Драгоманова", С. Семенова "Бегство и арест декабриста Сухинова" та ін. 8 квітня 1925 року редколегія Укрцентрархіву розглядала питання про назву часопису та організацію редакційної колегії. Було прийнято рішення видавати накладом 3000 примірників два видання: "Архівна справа на Україні" — для публікації статей із питань архівознавства та "Червоний архів" — для публікації документів та джерелознавчих розвідок. Схвалено було і склад редколегії. Головним політичним редактором обрали завідувача Укрцентрархівом С. Тетіна, якому було доручено загальне відповідальне редагування. Головним науковим редактором (головою редколегії) став академік Д. Багалій, секретарем редколегії — О. Водолаженко. Крім них, до складу редколегії ввійшли: В. Барвінський, О. Гермайзе, В. Міяковський, М. Гливенко, М. Іванов, В. Романовський, Є. Іванов. При цьому в протоколі засідання редколегії зазначалося, що ні політичний, ні науковий, ні технічний редактори не одержують "постійного утримання": вони працюють "в порядку службової дисципліни до покращення матеріального становища"¹¹. Склад редакційної колегії за час існування часопису неодноразово змінювався, що було обумовлено як кадровими перестановками, так і політичними міркуваннями¹². У зв'язку з тим, що видавати журнал було вирішено лише українською мовою, виникла проблема перекладу російськомовних текстів. Для її розв'язання редколегія, по-перше, довела до відома авторів, що за поданий російською мовою рукопис Укрцентрархів утримує 30 крб. з авторського гонорару за переклад (гонорар за оригінальні статті складав 80-100 крб. за друк.арк., за публікації архівних матеріалів — 40 крб., за компіляції — до 60 крб.). По-друге, Укрцентрархів 7 квітня 1925 року уклав угоду з В. Гавриленком про переклад поданих до друку текстів українською мовою (при нормі виробітку не менше 6 друк.арк. на місяць та оплаті 35 крб. за один друк.арк.).

Перше число довго очікуваного галузевого журналу під назвою "Архівна справа" (що й стала остаточною) побачило світ вже восени 1925 року в Харкові: його було виготовлено у друкарні ВУЦВК "Червоний друк" накладом 750 примірників. Книжку обсягом 176 сторінок склали 11 наукових статей, тематику яких було визначено у передмові:

теорія архівної справи, історія архівних установ, хроніка архівного життя та критико-бібліографічні нариси. При цьому рубрики в журналі (окрім "Критики та бібліографії") не виділялися, був відсутній і зміст, що дещо утруднювало користування журналом.

Питання теорії архівознавства знайшли висвітлення у працях В.Веретенникова "Уваги з досвіду по архівному будівництву" та О.Водолажченко "Підручник до класифікування та опису архівів — Мюлера, Фейта та Фруена". Якщо О.Водолажченко зробила ґрунтовний критичний огляд створеної 1898 року й перекладеної німецькою, італійською та французькою мовами книги голандських архівістів — "класичного poradnika до архівознавства", познайомивши з ним широку українську аудиторію, то "уваги" В.Веретенникова базуються на даних теорії і дванадцятирічному досвіді архівної роботи автора, стосувалися двох питань: класифікації архівного матеріалу та обладнання приміщень для архівів. Обстоюючи загальноовизнану на той час класифікацію архівних матеріалів за походженням, В.Веретенников пропонував замінити термін "архівний фонд" на "діловодний фонд", тим самим підкресливши походження кожного документа "як головний та основний момент класифікації". Під "діловодним фондом" він розумів "збір документів, де всі документи, що його складають, мають точну ознаку приналежності до певної єдиної установи або закладу в широкому розумінні цих понять (державної, громадської або приватно-правової), а також окремої особи — приватної, урядової або юридичної, які для себе самих або хтось інший для них утворили кожний із даних документів"¹³. Щодо проблеми оптимального обладнання архівних споруд, автор доводив переваги "бельгійської магазинної системи" ("магазинно-репозиторної"), втіленої в будівлі Віденського архіву (архітектор — Фр.Покірний). Добре розуміючи, що на будівництво архівів за магазинною системою коштів практично не було, В.Веретенников пропонував, пристосовуючи неспеціалізовані будівлі під архіви, використовувати "камерну систему" як дешевшу й простішу. Обидва матеріали першого розділу засвідчували глибoku впевненість авторів у перспективі розвитку вітчизняної архівної системи загалом, та архівознавства як науки, зокрема.

Актуальним проблемам архівного будівництва були присвячені статті Д.Багалія В.Барвінського "Українські архівні фонди в межах РСФРР", С.Тетіна "Значіння та завдання архівної справи на Україні". С.Тетін окреслив коло заходів щодо розвитку архівної справи які не втратили своєї актуальності й сьогодні: зміцнення матеріальної бази архівних органів фінансування програми концентрації українських архівних матеріалів, що перебувають на території України та поза її межами, будівництво нових архівів, створення навчальних закладів для підготовки висококваліфікованих кадрів для архівної системи тощо. Академік Д.Багалій та В.Барвінський першими на сторінках української архівознавчої періодики проголосили необхідність повного описування та повернення "українських архівних фондів, що відірвалися від своєї батьківщини"¹⁴. Вони подали огляд українських фондів Московського "Древлехранилища", бібліотек та музеїв Росії (зокрема, колекцій І.Лукашевича та М.Маркевича), наголошували, що цінні українські пам'ятки, які зберігаються там, майже не використовуються дослідниками. В зв'язку з цим ставилося питання про необхідність проведення евристичних археографічних робіт і реконструкції розпоршених українських фондів.

Унікальним джерелом для дослідження історії архівного будівництва 20-30-х років є матеріали, подані до першого числа О.Водолажченко та В.Барвінським ("Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 р."), О.Цвітковим ("Особлива Всеукраїнська архівна комісія"), В.Романовським ("Київський центральний архів давніх актів"), В.Міяковським ("Центральний архів ім. Антоновича в Києві (1922-1925)"), Є.Івановим ("Центральний історичний архів у Харкові (1880-1924 рр.)"). Фактично це були перші нариси історії українських архівів, теми, що знайшла продовження на сторінках багатьох наступних випусків "Архівної справи", "Радянського архіву", "Архіву Радянської України", пізніше — "Архівів України".

Спеціальний розділ було присвячено історії архівної справи у підручнику В.О.Романовського "Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах" (Харків, 1927); окремою книгою 1929 року вийшов збірник статей "Центральний архів стародавніх актів у Києві". Але ґрунтовна історія архівної

справи в Україні, яка б охоплювала усі періоди розвитку, включала відомості про всі архівні установи, фонди, колекції, висвітлювала найважливіші проблеми архівного будівництва, за винятком окремих спроб, не підготовлена й досі¹⁵.

Поряд з історією архівних установ у часописі було приділено увагу й архівній хроніці. Повідомлення О.Водолажченко "Перша нарада архівних робітників України" та В.Міяковського "Архівний з'їзд у Москві (14-19 березня 1925 р.)" не тільки висвітлювали певні події архівного життя, а й намічали віхи архівного будівництва. Цими публікаціями "Архівна справа" започатковувала своєрідний літопис подій архівного будівництва 20-30-х років.

Розділ "Критика і бібліографія" присвячувався оцінці архівознавчих видань, що вийшли за межами України (Дженкінсон "Порадник архівної адміністрації, включаючи проблеми архівів війни і складання архівів"; "Сборник материалов, относящихся до архивной части в России" та ін.).

Побудована таким чином книжка "Архівної справи" стала першим спеціальним науковим виданням у царині українського архівознавства. Ідея започаткування ще одного періодичного видання — "Червоний архів України" (для публікації архівних документів з метою створення друкованої документальної бази для історичних досліджень) протягом 1925-1926 рр. не знайшла втілення, хоч Укрцентрархів докладав зусиль до вирішення проблеми. Редколегія звернулася до Держвидаву УСРР із пропозицією взяти на себе витрати за видання "Червоного архіву України", оскільки на відміну від "Архівної справи" — суто наукового видання, цей "орган матиме широкий шар читачів і більш широке розповсюдження, завдяки своєму змісту, пристосованому до широких верств громадянства"¹⁶. У листі до ДВУ йшлося про задум друкувати додатками до "Червоного архіву" окремі дослідження, монографії та збірники, що відповідають тематиці журналу. Від рішення керівництва ДВУ залежав вихід у світ уже укладеного першого випуску обсягом 25 друк.арк., присвяченого 100-літньому ювілею повстання декабристів.

Але подані до редколегії Укрцентрархіву матеріали щодо діяльності декабристів в Україні вийшли не першою книгою "Червоного архіву України", а окремою збіркою — "Рух декабристів на Україні" (Харків, 1926). "Червоний архів" з'явився лише як додаток до другої книжки "Архівної справи", що вийшла 1927 року спареним числом (2-3). Змінилася й концепція видання в цілому. Готуючись до такої важливої події в житті архівістів України як Перший всеукраїнський з'їзд архівних робітників (8-13 травня 1926 р.), редколегія Укрцентрархіву, неодноразово обговорюючи плани науково-видавничої роботи, дійшла висновку про необхідність перетворення "Архівної справи" з наукового видання в науково-популярне періодичне видання, тобто в журнал, що виходитиме 4 рази на рік невеликими книжками від 4 до 5 друк. аркушів кожна¹⁷. Рішення про реорганізацію "Архівної справи" було закріплено постановою Колегії Укрцентрархіву від 27 лютого 1926 року. А на передз'їздовській нараді 10 квітня 1926 року в зв'язку з цим наголошувалося на необхідності розширення постійного кола співробітників і авторів нового видання. Як свідчить протокол наради, В.О.Романовський запропонував запросити до співпраці Н.Полонську, М.Тищенку, Новицьку, Малиновського, В.Міяковський назвав потенційними співробітниками журналу С.Дуброву, А.Грінберга, М.Корниловича, О.Гермайзе, В.Базилевича, О.Назаревського, Клименка, а Т.Голик — П.Федоренка, В.Євфимовського й Богданова¹⁸. Реалізація цих пропозицій створювала умови залучення до розробки теоретичних і практичних проблем архівознавства кращих наукових сил того часу. Резолюція I-го Всеукраїнського з'їзду архівних робітників щодо доповіді Д.Багалія "Видавнича робота Укрцентрархіву" проголошувала: "Для об'єднання досвіду архівного будівництва в різних місцях України й взаємної інформації в архівній роботі вважати за необхідне періодично випускати в світ "Архівну справу" як науково-популярне видання, розраховане на широкі кола архівних робітників"¹⁹. У зв'язку з такою реорганізацією планувалося розширити читачську аудиторію за рахунок співробітників 40 окружних архівних управлінь, створених згідно адміністративної реформи, та працівників архівних частин радянських установ і організацій. Відтак, основний акцент матеріалів часопису переносився з "освітлення спеціально-теоретичних проблем наукового архівознавства" на "загальні його основи та чергові завдання поточного архівного будівництва"²⁰. Для співробітників архівів, що не мали спеціальної архівної підготовки і набували досвіду в процесі практичної діяльності, "Архівна справа" мусила стати "найпотрібнішим підручником... в їхній повсякденній роботі"²¹.

Виникала й можливість встановлення через журнал "зворотного зв'язку" з місцевими архівними установами: читачі могли стати авторами публікацій про проблеми, досвід та досягнення місцевих архівних установ. Окрім того, у своїй доповіді "Утворення мережі кореспондентів архівних установ" Є.Іванов репрезентував перед учасниками з'їзду ідею створення "допоміжного апарату із громадських сил для виявлення та охорони безпритульних архівних матеріалів в районах, що знаходяться поза постійним безпосереднім доглядом та обслуговуванням з боку архівних органів"²². Іншим важливим завданням майбутньої мережі архівних кореспондентів (архкорів) була популяризація архівної справи в засобах масової інформації. До складу архкорів Є.Іванов пропонував запрошувати вчителів сільських шкіл та інших місцевих культурних працівників, викладачів суспільствознавства в "семилітках (у містах та великих селах), у профшколах, а також у школах ФЗУ", студентів та осіб, які цікавляться архівною справою. Пропозиція Є.Іванова була схвалено зустрінута учасниками з'їзду й незабаром почала втілюватися в життя. За новою концепцією, журнал "Архівна справа" розраховувався також на представників "науково-дослідчих кіл". З метою задоволення їхніх потреб планувалося систематично подавати огляди й списки фондів українських архівів і відомості про окремі видатні історичні пам'ятки.

Відповідно до основних завдань часопису передбачалося започаткувати такі відділи: "1) теорія та техніка архівного будівництва та його чергові практичні завдання на Україні, 2) огляди найважливіших фондів, серій матеріалів та окремих історичних пам'яток, 3) діяльність архівних установ (їх історія, теперішній стан, їхні досягнення) та поточна архівна хроніка, 4) важливіші інструкції та правила для архівних органів Укрцентрархіву та архівних частин радянських установ, 5) критика та бібліографія, де подаватимуться також відомості про видання архівних матеріалів"²³. На практиці розподіл був дещо іншим. Відділи відокремлювалися один від одного лише у змісті, а не по тексту.

Друга книжка "Архівної справи" відкривалася передовою статтею нового завідувача Центрального архівного управління М.Рубача "Про деякі чергові завдання архівного будівництва". Шукаючи відповіді на питання про шляхи розв'язання традиційних завдань архівної справи (облік, концентрація, впорядкування, складання описів та зберігання архівних матеріалів) в умовах, "коли мало й матеріальних засобів і обмежені штати", автор окреслював поле діяльності для установ різних рівнів. Багато уваги у випуску було приділено I-му Всеукраїнському з'їздові архівних робітників (В.Барвінський—"I-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові", В.Поляков—"Промова на I-му Всеукраїнському з'їзді архівних робітників", В.Веретенников—"До питання про підготовку архівних робітників") та Всеукраїнським короткотерміновим архівним курсам (вересень-жовтень 1926 р.). Ці матеріали мають неабияку джерельну цінність для дослідників історії архівного будівництва, оскільки висвітлюють причини скликання з'їзду, подають його програму, статистичні дані про учасників, стенограми доповідей, резолюції та постанови цього важливого архівного форуму. Відомості про діяльність Центрального архівного управління УСРР 1926 року та про стан справ у окремих окрархах (В.Нікітін "Київський, Волинський та Одеський окрархи в 1925-1926 операційному році: замітки з інструкторського обслідування") доповнювалися матеріалами нової рубрики журналу, де почали публікувати постанови та розпорядження з архівної справи ("Постанова Малої Президії ВУЦВК'у з 8-го Червня 1926 року (прот. Ч.54/259, п.17) по доповіді Завідувача Центрального Архівного Управління про I-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників"; Обіжник Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про недопустимість змішувати відповідальних робітників Окрархів без погодження цієї справи з Укрцентрархівом (25 вересня 1926 р. ь 252); Про встановлення черги в галузі розбору та опису архівних матеріалів; Обіжник Прокурора Республіки №7942 з 24-II-1926 р. та №31 з 27.III.1927 р. про вживання заходів щодо охорони архівів та ін.).

Слід зазначити, що тексти постанов і розпоряджень із архівної справи друкувалися також у офіційній частині "Бюлетеня Центрального архівного управління УСРР", відповідальним редактором якого були: у 1927-1929 рр. — С.Токарев, 1929 р. — Р.Шпунт, 1930 р. — Ю.Іванов, П.Міцкевич, 1931 р. — Ф.Герасименко. Бюлетень складався з офіційної та інформаційної частин і виходив з кінця 1925 р. накладом 200-500-550 примірників. Ще одним джерелом офіційної інформації був "Збірник узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі", що видавався протягом 1926-1928 рр.

Інша нова рубрика часопису "Архівна справа", започаткована з другого числа, репрезентувала джерелознавчі дослідження (В.Романовський "До історії архівних фондів старої Гетьманщини", О.Багалій-Татарінова "До джерел про декабристський рух на Україні", Г.Ющенко "Щоденник проф. О.Ф.Кістяківського"). Інтерес сучасних дослідників викличе публікація Г.Ющенка—одна з перших згадок про щоденник професора О.Кістяківського як важливу джерельну пам'ятку "з життя інтелігенції 70-80-х років XIX століття".

Це цінне архівне джерело, призначене автором для публікації лише через 50-60 років по його смерті, було повернуто в квітні 1924 р. із Росії. Одразу розпочалася робота по його впорядкуванню, а наприкінці 20-х років постало питання про підготовку щоденника до друку, що було доручено Є.Іванову та Р.Шпунту. Перший том обсягом близько 20 друк.арк. мав вийти 1930 року²⁴, а наступні два томи — протягом 1931-1934 років у харківському видавництві "Пролетар". Проте ні тоді, ні в 1945-1946 рр., ні на початку 60-х, незважаючи на постійне відновлення цього документального видання в планах видавничої роботи Архівного управління, "Щоденник" так і не побачив світ. Двотомне видання щоденника О.Кістяківського вийшло лише у 1994-1995 рр. у видавництві "Наукова думка"²⁵.

У відділі "Критика та бібліографія" особливої уваги заслуговує праця В.Веретенникова (підписана криптонімом—В.В.) "Екскурси з бібліографії архівної справи", яка відкривала цикл бібліографічних нарисів і була присвячена підручникам з архівної справи. Власне саме В.Веретенников започатковував на сторінках часопису "бібліографію архівознавства", яку продовжила І.Любименко, подавши в книгах з 8-ї по 13-ю "Нариси архівної бібліографії на Заході за останні 15 років" про архівознавчу літературу Франції, Великобританії, Німеччини, Бельгії, Голландії, Італії, Іспанії, Португалії, Польщі. А цікава добірка В.Євфимовського "Бібліографія архівної справи на Чернігівщині" за 1923-1924 рр., надіслана до редакції ще в травні 1925 року, так і не була видрукована.

Серед семи публікацій відділу "Критика та бібліографія" викликає інтерес і рецензія В.Барвінського (підписана—В.Б-ий) на перший випуск бюлетеня "Архивный работник" — органу Луганського окружного архівного управління. Поява архівознавчого видання на периферії свідчила про поступ архівного будівництва в Україні і не могла не привернути уваги Укрцентархиву. Три числа бюлетеня, які побачили світ, дають дослідникові чимало цінних відомостей і є важливим історичним джерелом.

Періодичний орган для висвітлення здобутків та недоліків у роботі архівістів Луганщини, публікації нормативно-методичних матеріалів ухвалила видавати перша нарада архівних працівників установ, підприємств і організацій м.Луганська 14 листопада 1926 року. На бюлетень "Архивный работник" Луганського окружного архівного управління поклалися завдання поширення архівознавчих знань і організації зв'язку з низовими архівними ланками. Перший випуск газети-бюлетеня обсягом 20 сторінок побачив світ 30 грудня 1926 року. Його було видано російською мовою на складографі накладом 70 примірників. Бюлетень вміщував короткі замітки (27 — у першому випуску, 24 — у другому-третьому) з питань популяризації архівних матеріалів, актуальних проблем архівного будівництва, зберігання друкованих видань та організації архівів установ і підприємств та ін. Критичні замітки підписувалися, як правило, псевдонімами: "Игла", "Блок-нот", "Архивный глаз" тощо.

У рецензії на перший випуск бюлетеня В.Барвінський радив редколегії звернути особливу увагу на доцільність розширення відділу кореспонденцій, що повинен відбивати стан архівної справи по установах округи, зокрема, в рудоуправліннях та заводах, оскільки це питання малодосліджено. Зауваження було враховане редколегією в 2-3 числі за 1927 рік. Як свідчить аналіз публікацій трьох випусків, реалізувати продекларований намір зробити бюлетень "незаменимым справочником в области архивоведения" редколегії не зовсім вдалося: матеріали відзначалися малою формою (переважно невеликі замітки обсягом—від 5 до 45 рядків без будь-яких посилань і довідкового апарату), жодної наукової проблеми не було висвітлено, мовна редакція не витримує критики. Однак цією обставиною не применшується його джерелознавче значення. Сучасному дослідникові бюлетень "Архивный работник" може стати цінним джерелом для вивчення історії архівного будівництва в регіоні. На третьому числі випуск бюлетеня було припинено.

Важливим додатком до часопису "Архівна справа" став "журнал в журналі"—"Червоний архів". Оскільки його видання окремими книжками (як планувалося спочатку) унеможлилювала відсутність коштів, було обрано саме такий шлях публікації документів. Але "Червоний архів" вийшов лише в двох числах (2-3, 4) і вмістив 13 публікацій, три з яких підготував М.Рубач, по дві — О.Багалій-Татарінова, В.Міяковський, Р.Шпунт, Г.Ющенко, по одній — М.Волін і В.Романовський. Як бачимо, активними авторами перших випусків нового часопису стали Д.Багалій, О.Багалій-Татарінова, В.Барвінський, В.Веретенников, О.Водолажченко, Є.Іванов, В.Міяковський, В.Нікітін, М.Рубач, В.Романовський, С.Тетін, С.Токарев, Р.Шпунт, Г.Ющенко.

Невеликий авторський колектив, який складався в період становлення журналу майже виключно зі співробітників Укрцентрархіву, висвітлював на сторінках часопису найактуальніші питання архівного будівництва в Україні та поза її межами, репрезентував нові наукові праці в галузі архівознавства, подавав історію окремих архівних установ тощо. Обмежене коло авторів вимагало залучення до співпраці з журналом науковців та архівістів з периферії, наштовхувало на думку створення навчальних закладів для підготовки висококваліфікованих архівних працівників. З часом коло авторів журналу стало значно ширшим. Уже протягом 1928-1930 рр. на його сторінках з'явилися публікації, авторами яких були представники різних регіонів і міст України й навіть інших республік тогочасного Союзу: А.Андріяшев, Д.Зайченко, М.Корнилович, В.Новицький, О.Оглоблін, С.Тищенко (Київ), М.Бужинський та Ф.Герасименко (Полтава), А.Бурденко (Конотоп), Ф.Віленський та П.Федоренко (Чернігів), Е.Когон, В.Греков та Ф.Семиряжко (Дніпропетровськ), К.Осіпова (Миколаїв), О.Рябінін-Скляревський (Одеса), В.Фесенко (Луганськ), В.Максаков (Москва), М.Мелешко (Мінськ), Ш.Чхетія (Тифліс) та ін. Журнал справді набував значення "підручника для всіх архівних робітників" і "потрібного довідника для всіх науково-дослідницьких організацій і наукових дослідників" поряд з випущеними 1927 року "Нарисами з архівознавства" В.Романовського.

Центральне архівне управління УСРР як засновник журналу постійно підтримувало свій друкований орган. Так, у квітні 1927 року серед усіх окрархів та Головархіву АМССР було поширено об'їзник "Про розповсюдження видань Центрального архівного управління УСРР", у якому наголошувалося на необхідності вжити заходів щодо розширення зони розповсюдження видань ЦАУ з метою "підвищення кваліфікації архівних робітників, поширення їхнього світогляду, поглиблення розуміння органічного зв'язку архівної справи з наукою"²⁶. Всім архівним установам наполегливо рекомендувалося передплатити або придбати у крамницях Державного видавництва України працю В.О.Романовського та перші книжки "Архівної справи". "Бюлетень ЦАУ" в "інформаційному відділі" систематично вміщував повідомлення про вихід чергових номерів науково-популярного часопису, інформацію про діяльність архкорів, рекламу "Архівної справи". На початку 1930-го року дані про хід передплати "єдиного журналу в Україні, що обслуговує теоретичні та практичні потреби архівного будівництва," красномовно свідчили, що "значна кількість окрархів усвідомила велике допоміжне значення "Архівної справи". Зокрема, як зазначалося в "Бюлетені ЦАУ", Первомайський, Дніпропетровський, Кременчуцький, Миколаївський, Роменський, Тульчинський окрархи передплатили часопис на 140,9%; Вінницький, Криворізький, Одеський, Проскурівський, Маріупольський, Могилів-Подільський — на 35 %. Між тим, Київський, Запорізький, Полтавський, Луганський, Артемівський та інші окрархи виконали завдання передплати на 11,9 %. Були й такі архіви, що взагалі не передплатили галузевого журналу²⁷. Така ситуація постійно стимулювала редакційну колегію не тільки до творчого пошуку, а й до зниження вартості видання, застосування гнучкої системи зацікавлення передплатників. Якщо перші книжки (1, 2-3) коштували по 2 карбованці, то 4-й випуск—усього 75 копійок, наступні ж мали передплатну вартість на рік 4 карбованці. Крім того, річні передплатники журналу безкоштовно одержували "Бюлетень ЦАУ", який у продажі коштував на рік 1 крб. 80 коп. У такий спосіб архівні працівники забезпечувалися одночасно двома виданнями Центрального архівного управління.

На перші числа журналу "Архівна справа" відгукнулися російські та українські часописи, зокрема "Червоний шлях" (1927, №12) та "Україна" (1928, №6) вмістили рецензії М.Горбаня (на випуск IV) та К.Харламповича (на випуск I-IV). Позитивно оцінюючи досягнення редакційної колегії та дописи авторів публікацій, рецензенти сходилися на тому, що "Червоний архів" мусить якнайшвидше "розвинути в самостійний журнал".

І. Архівна справа: історія та сучасність

Водночас концептуальні статті В.Веретенникова ("Про поняття "архівний фонд", кн.IV) та В.Міяковського ("Про реконструкцію архівних фондів", кн.IV) викликали неоднозначну реакцію. Якщо М.Горбань оцінює статтю В.Веретенникова як таку, що "порушує та розв'язує одно з основних спірних питань теорії архівознавства"²⁸, то К.Харлампович вважає, що лише "сам автор надає своєму дослідженню значіння спроби уточнити й глибше виявити поняття "архівний фонд"²⁹. Із деяким сумнівом поставився рецензент і до думок В.Міяковського щодо реконструкції архівних фондів, вважаючи, що до неї "дуже обережно слід приступати".

Погоджуючись із останнім рецензентом щодо "обережності" між тим слід зазначити, що проблема реконструкції архівних фондів не втратила своєї актуальності й до нашого часу, її розробляють і обґрунтовують у своїх працях сучасні українські науковці: К.Климова, М.Ковальський, В.Ульяновський, Н.Яковенко та ін.

Грунтовні рецензії авторитетних українських журналів засвідчили те, що "Архівну справу" визнали й за межами архівної системи, що вона зацікавила широкий загал, до чого прагнули власне, і видавці, й засновники.

Редколегія "Архівної справи" впевнено розгортала свою діяльність. Опубліковані нею протягом наступних 4-х років джерела різного характеру: постанови, відозви, розпорядження, інструкції, обіжники, інші офіційні документи, стенографічні матеріали з'їздів, конференцій, нарад, а також кореспонденції, інформації про роботу місцевих архівних установ дають сьогодні науковцям вірогідну інформацію для дослідження історії архівної справи в Україні.

Зберігаючи науково-популярний напрям публікацій журналу, редколегія значну увагу приділяла прикладним проблемам архівознавства, окремо виділивши у змісті, починаючи з книжки 5-6 за 1928 рік, рубрику "З архівної техніки". Протягом 1927-1931 рр. в ній побачили світ праці В.Веретенникова "До питання про типи стелажного устаткування для архівосховищ", "Як розміщати архівні матеріали на полицях", "Про вимір архівних матеріалів" (у співавторстві з М.Гливином); В.Нікітіна "З досвіду роботи по виявленню утилізаційних архівних матеріалів", "До питання про чергові завдання концентрації архівних матеріалів по Окраїнах"; В.Романовського "Боротьба з архівними шкідниками", В.Аверіна та А.Новіненка "До питання про боротьбу з архівними шкідниками"; І.Малишевського "Пояснювальна записка до проектів нормальних стелажів"; С.Беленкіної "Про нумерацію аркушів у справах"; Г.Ющенко "До техніки підшивання архівних матеріалів післяреволюційної доби" та "Шпилька—ворог архівних матеріалів"; В.Ганцової "До питання про організацію виставки архівних матеріалів", А.Паланта "Порівняльний дослід клеїв для паперу" та ін.³⁰ Такі матеріали допомагали співробітникам архівів у їхній щоденній роботі, ставали у пригоді в складних випадках, виконуючи роль своєрідного підручника з архівної справи.

З одинадцятої книжки часопису було започатковано нову рубрику—"Відділ архівної консультації", покликану виконувати роль фахової "швидкої допомоги", вміщувати відповіді на конкретні запитання, що надійшли від архівістів.

Про нові підходи до важливого питання популяризації архівної справи за часів "буйного розквіту архівного будівництва" кінця 20-х років розповідала стаття А.Данилюка "Піднести роботу архівних органів в пресі" (кн. 9-10). Вона стала однією з перших публікацій, що містила оцінку нової "ще не досить поширеної" форми популяризаційної роботи—"читання докладів способом "радіопередач" або подавання матеріалів до радіогазет та журналів"³¹. Серед тих, хто першим скористався послугами радіо для популяризації архівної справи, стали співробітники Харківського, Одеського, Київського крайархів. Зрозуміло, що в основному, тематика радіопередач відзначалася антирелігійним та революційним спрямуванням, але, разом із тим, скажімо, одеські архівісти розповіли радіослухачам про історію свого архіву, архівісти м.Миколаїва підготували цикл лекцій про історію рідного міста. У зв'язку з цим виникає думка, можливо, стаття А.Даниленка цікава не лише як історичне джерело, а й як підказка про "давно забуте старе"?

Значну цінність для дослідника становлять опубліковані на сторінках часопису замітки, присвячені відомим архівістам—від ювілейних статей до некрологів. Важливим джерелом для біографічних досліджень є публікації "Академік Д.І.Багалій (з нагоди 50-річчя науково-історичної та архівної діяльності)", В.Барвінського "Євген Михайлович Іванов (З нагоди тридцятиріччя науково-архівної роботи)", І.Шабатіна "С.Л.Дроздов (до 35-річчя

І. Архівна справа: історія та сучасність

наукової та громадської роботи)" та ін. Нерідко ці публікації — єдине на сьогодні джерело інформації про окрему особистість, а подекуди вони підказують шляхи пошуку такої інформації в інших джерелах.

Нову тему публікацій часопису визначали статті Р.Шпунта (кн. 8,11) та М.Васильєвої (кн.12) "Науково-дослідницька робота по архівосховищах ЦДАУ", в яких підбивалися підсумки роботи дослідників з документами українських архівів за 1927, 1928, 1929 роки. Ці матеріали викликають інтерес передусім статистичними даними, що дають уявлення про використання дослідниками документальних багатств вітчизняних архівів. Так, 1927 року в 18-и окрархах (Артемівський, Вінницький, Дніпропетровський, Зінов'євський, Кам'янець-Подільський, Київський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський, Могилів-Подільський, Ніжинський, Полтавський, Прилуцький, Проскурівський, Старобільський, Тульчинський, Уманський та Шевченківський) займалися студіюванням архівних матеріалів 344 дослідники, з них за дорученням установ і організацій — 260. Наступного, 1928 року у 18-и окрархах працювали 395 науковців, а 1929 року — вже 904 дослідники, з них за дорученням установ та організацій — 775 осіб. Ця інформація свідчить: наприкінці 20-х років архіви завоювали позиції "міцного фундаменту для розвитку Української культури й науки"³².

Крім широкої, багатогранної, різноманітної інформації про життя й проблеми українських архівістів, на сторінках "Архівної справи" з четвертої книжки почали з'являтися матеріали про архівне будівництво в Грузії (Ш.Чхетія), Білорусі (М.Мелешко), організацію архівної справи у Франції, зокрема про "Школу хартій" — французьку школу архівістів-техніків і палеографів (О.Багалій-Татарінова, О.Водолажченко), про нові архівні будинки в Німеччині (В.Веретенников), польський науковий архівний журнал "Archejon" (В.Романовський) та ін. Ці публікації й нині становлять джерело великої пізнавальної цінності.

Усього за час існування журналу, тобто протягом 1925-1931 рр., вийшло 15 номерів (12 книг) "Архівної справи" накладом 750-1500 примірників. У них було видруковано 18 урядових документів з питань архівного будівництва, 36 постанов Центрального архівного управління УСРР, 89 статей з питань архівознавства, 23 публікації з історії архівної справи та архівних установ, 23 огляди архівних фондів, подано 13 публікацій документів у додатку "Червоний архів", вміщено 38 бібліографічних заміток, подано 62 хронікальні замітки, 3 некрологи.

Деяка нестабільність друкованих органів 30-х років торкнулася й архівного часопису. З 1931 року журнал став виходити під назвою "Радянський архів" (побачило світ шість чисел) із підзаголовком "Бойовий провідний орган з теорії і практики радянського архівного будівництва УСРР". Поряд розміщувалося гасло: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", що підкреслювало "войовничий, більшовицький" характер видання. Хоч його ще редагували В.Веретенников, Ф.Герасименко, П.Пташинський, С.Семко, О.Сенченко, М.Гливінко і в основному зберіглося коло авторів — А.Данилюк, О.Юрченко, Ю.Іванов, І.Премислер, П.Білик, В.Нікітін, В.Домбровський, І.Шабатін, В.Греков, В.Романовський, В.Барвінський та ін., але ідеологічна спрямованість журналу явно змінювалася: з науково-популярного він перетворювався на політичний.

Прикметною рисою 1931-го року стало розгортання більшовицького наступу на історичну науку. Поштовхом до цього став відомий лист Й.Сталіна до редакції журналу "Пролетарская Революция", що поставив перед "істориками-марксистами" завдання "піднести питання історії більшовизму на належну височину, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично здираючи з них маски"³³. Під знаком виконання цих вказівок у Харкові 29 листопада—4 грудня 1931 року проходив Другий Всеукраїнський з'їзд архівних робітників, матеріали якого подано в останній (6-й) книжці "Радянського архіву". В дусі "нещадної більшовицької критики і самокритики" на з'їзді було визначено форми "класово-ворожої активності та шкідництва" в галузі архівно-технічної роботи й названо "ворогів": В.Барвінський, С.Валк, В.Веретенников, В.Романовський, В.Міяковський, Й.Гермайзе, М.Слабченко, Ф.Савченко, С.Глушко та ін. На з'їзді наголошувалося, що публікація документів була тією ділянкою історичного фронту, на якому найдовше затрималися "ідеологи недобитків буржуазії", а тому була прийнята "категорична директива" максимально розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу

архівних установ із метою виховання широких мас у дусі марксизму-ленінізму. Підданий нищівній критиці, В.Веретенников був змушений подати заяву до секції наукової публікації документів, у якій зрікався своїх "шкідливих" поглядів. Але самокритика В.Веретенникова не була прийнята з'їздом. В ухвалених секцією "настановах до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження" оголошувалася відверта боротьба з "чужою, ворожою пролетаріатові ідеологією", бо без неї "на базі марксо-ленінської теорії не можливо дійти повної перемоги над класовими ворогами" (Й.Сталін). З цієї метою часопис "Радянський архів" обіцяв розгорнути на своїх сторінках критику "веретенниковщини" та інших "буржуазних концепцій", розпочати систематичну публікацію "самовикривальних" статей. Так, у числі 4-5 журналу за 1932 рік було вміщено під редакцією О.Багалія невидрукований за життя "Самокритичний огляд наукової продукції" Д.Багалія, в якому він "визнавав" свої ідеологічні та методологічні помилки, що полягали у "шкідливому, антимарксистському, антиленінському й об'єктивно антипролетарському" погляді на науку. Вчені-архівісти зрікалися своїх переконань, а натомість нав'язувалося декларування основного положення нової ідеології щодо архівної науки: архіви мають передусім політичне значення, а тому класовий ворог проникає сюди, щоб проводити свою контрреволюційну, шкідницьку роботу (зокрема, щодо використання архівних документів). Як зазначав А.В.Санцевич відносно періодики цього часу, "партійно-радянська преса України цілеспрямовано виступала проти опозиціонерів та націонал-ухильників, великодержавних шовіністів, які намагалися перешкодити соціалістичному будівництву, втілення в життя ленінських ідей"³⁴.

Не була винятком у цьому питанні й архівна періодика. Як свідчать архівні документи, ще на початку квітня 1931 року "Культпроп ЦК КП(б)У погодився на пропозицію ЦАУ УСРР видавати періодичний археографічний журнал під назвою "Архів Радянської України" 4-ма випусками на рік, розміром 6 д.а., а також затвердив редакційну колегію в складі таких т.т.: Семка (відповідальний редактор), Герасименка (відповідальний секретар), Покровського, Терезанської, Рубача, Карпенка"³⁵. Найпершим завданням нового журналу було сприяння утворенню "марксистської" друкованої документальної бази науково-історичних досліджень. Але реанімований задум створення часопису для публікації архівних документів реалізувався по-іншому. Історико-архівознавчий журнал "Архів Радянської України" з'явився внаслідок реорганізації та злиття періодичних видань Центральної Архівної Управи УСРР: журналу з теорії і практики архівного будівництва — "Радянський архів", підготовленого останнім часом до видання журналу наукової публікації документів — "Архів Радянської України" та офіційно-інформаційного довідника з питань практики роботи архівів — "Бюлетень Центральної Архівної Управи УСРР". Редколегію нового видання очолив керівничий Центральної архівної управи УСРР С.Семко, відповідальним секретарем редакції став А.Данилюк, редактором групи — І.Александров, літредактором — Є.Куткін. Перше число обсягом 14 друк.арк. побачило світ у липні 1932 року (наклад 3600 екземплярів) у Харківському партійному видавництві "Пролетар". У цілому тематика журналу не відрізнялася від попередніх видань і охоплювала теорію і практику архівного будівництва, критику та бібліографію. Науковим статтям та розвідкам передувала публікація архівних документів. "Завдання реконструйованого журналу — "Архів Радянської України" — є, згуртувавши навколо себе міцний авторський актив істориків-марксистів-дослідників, пропагандистів, розгорнути на основі директив партії рішучу і непримиренну боротьбу за цілковите перетворення наших архівів на бойове знаряддя пролетаріату в його боротьбі з класовим ворогом, на потужний засіб "подолання пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей, претворення всієї трудящої людності країни на свідомих активних будівників безкласового соціалістичного суспільства"³⁶. Не вдаючись за браком місця до аналізу публікацій журналу, зазначимо, що саме це завдання стало основним у діяльності редколегії. Розпочинався час, коли в усіх галузях науки відчувалося намагання укласти всі явища багатовимірною, багатогранною і багатфакторною життя в тісні рамки класового підходу.

Інтерес у цьому аспекті викликають специфічні матеріали, характерні для тогочасної обстановки "гострої класової боротьби". Розділ "Критика та бібліографія" яскраво свідчить про критерії підходу до оцінки тієї чи іншої праці. Відверте спрямування проти "буржуазно-ліберальної" науки демонструють, зокрема, назви публікацій (А.Козаченко "Куркульська вилазка в археографічному виданні"; А.Юрченко "За марксо-ленінську методологію в

теорії і практиці архівної роботи (Про деякі питання методології історії організування архівів в УСРР та справи відокремлення з архівів і утилізації макулатури); В.Домбровський "За марксо-ленінську витриманість в основних питаннях радянського архівознавства"; В.Нікітін "За здорову більшовицьку критику та самокритику в архівознавстві"). "Куркульською вилазкою" називає А.Козаченко третій том "Українського археографічного збірника", виданого археографічною комісією ВУАН 1930 року. Зауваження щодо недосконалої структури (зі 346 сторінок публікації документів обіймають лише 60); невиправданого розмаїття тематики (подані В.Романовським, В.Кордтом, П.Клепацьким, М.Бужинським та С.Степанишиною матеріали розрізнені хронологічно—XVII-XIX ст. і тематично—від фінансів гетьманщини до реформи 1861 року); недбалого й неуніфікованого археографічного опрацювання матеріалу були далеко не основними. Невиправну помилку авторів і видавців рецензент вбачав у "буржуазно-націоналістичній методології". "Одверте, неприховане панування цієї методології в виданні Археографічної комісії УАН сигналізує, що на сьогодні провід роботою комісії без сумніву класово-ворожий"³⁷. А.Козаченко закінчує рецензію закликом "остаточно здемаскувати" Київський "центр", знищити ворогів пролетаріату і соціалістичного будівництва. Не менш войовничою є й рецензія А.Юрченка на конспекти-тези В.Нікітіна "Організація архівної справи в УСРР" та "Утилізація непотрібних архматеріалів (принципи і техніка)". Рецензент називає викладені в конспектах "настанови" політично шкідливими і намагається довести, що їх автор "цілковито перебуває в полоні буржуазних концепцій та еклектизму". "Треба по-більшовицькому боротися за цілковите опанування марксо-ленінською методологією, якнайширше розгорнувши боротьбу з буржуазною методологією і її апологетикою в теорії й практиці архівної роботи, викриваючи рішуче й до кінця класово-ворожі "ідеї" та "теорії", а також гнилий лібералізм щодо них"³⁸.

Але доля самого часопису була вже визначена... Журнал "Историк-Большевик" (№1 за 1934 р.) видрукував рецензію К.Гребенкіна на "Архів Радянської України" під назвою "На поведінку у класового врага". Рецензент звинуватив редакцію й особисто С.Семка в "утраті більшовицької бдительности и прямом покровительстве классовому врагу", в "допущении грубейших ошибок и извращении по ряду важнейших вопросов марксистско-ленинской теории, прямой фальсификации и контрреволюционной пропаганды"³⁹. І хоча рецензія закінчувалася думкою, що після виправлення всіх прорахунків журнал має виходити, жодне число "Архіву Радянської України" більше не побачило світ. Усього за 1932-1933 роки вийшло 8 чисел журналу (у 5-ти книжках). Для сучасних дослідників журнали "Архівна справа", "Радянський архів", "Архів Радянської України" є неоцінним комплексним історичним джерелом, що, без сумніву, заслуговує на окреме глибоке й різнобічне дослідження.

¹ Бекетова О.П. Журнал "Исторический вестник" и его место в исторической науке конца XIX—нач. XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—Днепропетровск, 1993; Войцехівська І.Н. Газеты "Коммунист" и "Советская Украина" периода Великой Отечественной войны как источник изучения борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—К., 1988.—17 с.; Леськова М.П. "Літературно-науковий вісник" як культурологічне джерело духовного відродження української нації 20-40-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.—К., 1996.—24 с.; Миць М.Я. Українська періодична преса Волині (1921-1939 рр.) як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—К., 1995.—20 с.; Палієнко М.Г. Журнал "Киевская старина" в громадському та науковому житті України (кінець XIX—поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—К., 1994.—21 с.; Пославський І.І. Державотворчі функції сучасної української преси: Автореф. дис. ... канд. політ. наук.—Львів, 1996.—22 с.; Рудий Г.Я. Періодична преса — джерело вивчення національної культурної політики української держави (1918): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—К., 1995.—21 с. та ін.

² Передмова // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / Ред. кол.: М.М.Романюк (відп. ред.) та ін.—Львів, 1995.—Вип. II.—С.3.

³ Форма посвідчення для архівних кореспондентів // Бюлетень ЦАУ.—1927, 15 жовтня.—№10 (30).—С.3.

⁴ 3 лат.: У стані зародження, в момент утворення.

- ⁵ Сергієнко Г.Я. Показчик до журналу "Архівна справа" // Науково-інформаційний бюлетень. Архівне управління Української РСР.— К., 1958.— №1(31).— С.111-130. Показчик перевидано див.: Майборода Р.В., Шандра В.С. Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань // Український археографічний щорічник.— Вип. 1.— К.:Наукова думка, 1992.— С.418-436.
- ⁶ Передмова // Архівна справа.— 1925.— Кн.1.— С.1.
- ⁷ ЦДАВО України: Ф.14.— Оп.1.— Спр.113.— Арк.21.
- ⁸ ЦДАВО України: Ф.14.— Оп.1.— Спр.153.— Арк. 3 зв.
- ⁹ Передмова // Архівна справа.—1925.— Кн.1.— С.1.
- ¹⁰ ЦДАВО України: Ф.14.— Оп.1.— Спр.212.— Арк. 1.
- ¹¹ Там само.— Арк. 15 зв.
- ¹² Так, 1928 року журнал редагували акад.Д.І.Багалій, проф. В.І.Веретенников, Є.М.Іванов, М.О.Рубач, Р.М.Шпунт, а остання книжка "Архівної справи" (1931, №4) вийшла під редакцією Д.І.Багалія, М.П.Васильєвої, В.І.Веретенникова, Ф.А.Герасименка, П.А.Мащевича, М.А.Рубача, Р.М.Шпунта.
- ¹³ Це визначення В.І.Веретенников сформулював разом з Є.М.Івановим, В.О.Барвінським, М.В.Гливином. Див.: Веретенников В. Уваги з досвіду по архівному будівництву // Архівна справа.— 1925.— Кн. 1.— С.10.
- ¹⁴ Багалій Д., Барвінський В. Українські архівні фонди в межах РСФРР // Архівна справа.— 1925.— Кн.1.— С. 34.
- ¹⁵ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973).— К.:Наукова думка, 1975.— 272 с.
- ¹⁶ ЦДАВО України: Ф.14.—Оп.1.—Спр.212.—Арк.25.
- ¹⁷ Передмова // Архівна справа.— 1927.— Кн. 2-3.— С.3.
- ¹⁸ ЦДАВО України: Ф.14.— Оп.1.— Спр.254.— Арк. 36.
- ¹⁹ Резолюція I-го Всеукраїнського з'їзду Архівних Робітників до доповіді Д.І.Багалія "Видавнича робота Укрцентрархіву" // Бюлетень Укрцентрархіву.—1926, 5 червня.—№9-10 (11-12).— С.9.
- ²⁰ Передмова // Архівна справа.— 1927.— Кн.2-3.— С.3.
- ²¹ Бюлетень ЦАУ.—1929, 1 грудня.—№12 (56).—С.8.
- ²² Резолюція З'їзду по доповіді Є.Іванова "Утворення мережі кореспондентів архівних установ" // Архівна справа.—1927.—Кн.2-3.—С.38.
- ²³ Передмова // Архівна справа.— 1927.— Кн.2-3.— С.4.
- ²⁴ Видання щоденника Кістяківського, А.Ф. // Бюлетень ЦАУ.— 1929, 1 серпня.— №8(52).— С.7.
- ²⁵ Над ним працювала редакційна колегія у складі: І.М.Бутич (відповідальний редактор), Л.З.Гісцова, Н.І.Самсоник (відповідальний редактор), П.С.Соханя, В.С.Шандри. Упорядковували "Щоденник" В.С.Шандра (старший упорядник), М.І.Бутич, І.І.Глизи, О.О.Франко. Грунтовну передмову написав відомий археограф і джерелознавець І.Л.Бутич.
- ²⁶ Про розповсюдження видань Центрального архівного управління УСРР // Бюлетень ЦАУ.— 1927, 15 травня.— №5(25).—С.4-5.
- ²⁷ Треба підтягнутися // Бюлетень ЦАУ.— 1930, 1 січня.— №1(57).— С.8.
- ²⁸ Горбань М. Архівна справа. Кн.4-та // Червоний шлях.— 1927.— №12.— С.199.
- ²⁹ Харлампович К. Архівна справа. Кн.І,ІІ-ІІІ й ІV // Україна.— 1928.— Кн.6 (31).—С.182.
- ³⁰ Точні дані про ці публікації див.: Р.В.Майборода, В.С.Шандра. Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань //Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.1.— К.:Наукова думка, 1992.— С.418-436.
- ³¹ Данилюк А.Піднести роботу архівних органів в пресі // Архівна справа.—1929.— Кн.9-10.— С.69.
- ³² Васильєва М. Науково-дослідницька робота по архівосховищах ЦАУ за 1929 рік // Архівна справа.— 1930.— Кн.1(12).— С.71.
- ³³ До підсумків роботи II з'їзду архівних робітників // Радянський архів.— 1931.— Кн.6 (21).— С.3.
- ³⁴ Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР 1917-1941.— К.:Наукова думка, 1981.— С.67.
- ³⁵ ЦДАВО України.— Ф.14.— Оп.1.— Спр.1290.— Арк. 25.
- ³⁶ Від редакції // Архів Радянської України.— 1932.— №1-2.— С.3.
- ³⁷ Козаченко Ант. Куркульська вилазка в археографічному виданні // Архів радянської України.— 1932.— №1-2.— С.201.
- ³⁸ Юрченко А. За марксо-ленінську методологію в теорії і практиці архівної справи // Архів радянської України.— 1932.— №3.— С.102.
- ³⁹ Гребенкин К. На поводу у классового врага // Историк-большевик.— 1934.— №1.— С.161.

Ярослав Калакура

АРХІВОЗНАВСТВО: НАУКА ЧИ СИСТЕМА НАУКОВИХ ЗНАНЬ ?

Людство стоїть на порозі XXI століття, вступу в постіндустріальне суспільство, пріоритетами в якому стануть нові технології, інформація, інтелект, гуманістичні цінності. За цих умов незмірно зростає роль наук, пов'язаних з вивченням історії цивілізації, збереженням історичної пам'яті. Серед галузей історичної науки на одне з чільних місць висувається архівознавство. Україна має давню традицію, свою архівознавчу школу, яка в умовах відновлення державної незалежності дістала могутній імпульс для свого розвитку. Архівна справа в Україні невіддільна як від світових тенденцій розвитку архівістики, так і від історії національної державності: вона увібрала не тільки національні витоки, пов'язані з княжою добою, з козацько-гетьманським періодом української історії, але й з перебуванням українських земель у складі інших держав. Порвавши з тоталітарним минулим радянської доби, архівна система України реформується в контексті світових тенденцій демократизації та децентралізації, інтеграції у світове архівне поле. Це висуває на порядок денний низку ряд важливих теоретико-методологічних і прикладних проблем, розв'язання яких належить науці та архівній практиці.

Термін "архівознавство" увібрав у себе два компоненти: наукові знання і архів. Знання про архіви і архівну справу (у 20-30-і рр. її називали "архівництвом") зародилися дуже давно, але наукового характеру вони набули лише у XVIII - XIX ст. На зламі XIX-XХ ст. з'явилися терміни "архівістика", а згодом — "архівознавство". Незважаючи на це, в літературі продовжують дискусувати навколо самого поняття "архівознавство", предмета і характеру науки. Пропонована стаття має за мету започаткувати обговорення питань, пов'язаних із предметом і об'єктами архівознавства, його методологічними засадами, джерельною базою, історіографією, зв'язками з іншими науками та навчальними дисциплінами.

Архівознавство як відносно окрема галузь знань формувалося в рамках історичної науки. На перших порах воно ув'язувалося з археологічними розвідками, з пошуками старожитностей, зокрема писемних, пізніше — з діяльністю археографічних комісій, що займалися розбором і публікацією давніх актів. Поява терміну "архівістика" була зумовлена потребами самої практики архівної оправи (архівництва), необхідністю розробки наукових основ збирання, описування, колекціонування і зберігання документів. Водночас неухильно зростав інтерес до історії архівів, організації вітчизняного та зарубіжного архівництва. Ось чому поступово поряд з архівістикою дедалі частіше став вживатися термін "архівознавство", який підкреслював не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань. Оскільки архівознавство складалося в межах історичної науки і виділилося в окрему галузь на етапі диференціації наук, тривалий час його відносили до допоміжних історичних дисциплін, а починаючи з 70-х рр. - до спеціальних галузей історичної науки. Однак з розширенням сфери діяльності архівів, збагаченням їхніх функцій і підвищенням ролі у державно-політичному та науково-культурному житті, самовизначення інших дисциплін, пов'язаних з різними сферами архівної галузі, архівознавство частково вийшло за межі галузі історичної науки і набуло статусу автономної наукової системи, яка інтегрує різні знання історії, теорії і практики архівного будівництва і водночас тісно пов'язана з історичними та іншими науками.

На нашу думку, архівознавство - це комплексна система знань, яка, з одного боку, органічно вплітається в історичну науку, а з іншого — інтегрує в собі низку спеціальних знань з теорії, історії і практики архівної справи, її правових засад, державного будівництва, документознавства, інформаційних систем. Архівознавство вивчає також наукові основи управління галуззю, його правові та економічні аспекти. Таким чином, архівознавство - це система наукових знань, яка вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів. Таке визначення архівознавства як системи наукових знань про історію, теорію і практику архівної справи ніяк не означає, що воно перестало бути галуззю історичної науки, органічною ланкою її структури.

Як відомо, кожна наука має свій предмет, об'єкти і методи дослідження. Предметом архівознавства є тенденції та закономірності становлення і розвитку архівної справи, наукові

II. Теорія і методика архівознавства

принципи роботи з документами, експертизи їхньої цінності та ідентифікації, класифікації, відбору для зберігання, його технологія, методи використання. Узагальнення, теоретичне осмислення цих проблем, виведення закономірностей розвитку архівної справи складає головне завдання архівознавства.

Об'єктами архівознавства виступають система архівних установ (на різних етапах розвитку), їхні фонди, органи управління архівами, архівознавчі наукові центри. Серед об'єктів архівознавства чільне місце посідають комплекси архівних документів, фонди, Національний архівний фонд. Архівні документи відбираються, оцінюються, обліковуються, описуються, зберігаються і використовуються як інформаційний об'єкт. Центральну ланку українського архівознавства становить архівна українка, під якою розуміють документальну спадщину українського народу, яка відклалася у вітчизняних та зарубіжних архівах.

З предмету та пріоритетів об'єктів архівознавства випливає його основна функція — розроблення теорії, історії і методики комплектування, реєстрування, зберігання документів та інформування про них. Кожна наука, в т.ч. й архівознавство, користується своїм науковим апаратом, певними категоріями, поняттями, термінами, як вищою формою раціональної фіксації знань про той чи інший предмет, явище, факт. Поняття є способом відображення самого знання та інструментом наукового дослідження. Серед понять, якими оперує архівознавство, важливе місце займають такі як: "архівна система", "архівна галузь", "система архівних установ", "архівне будівництво", "архівне законодавство", "мережа архівних установ", численні суто професійні терміни архівної справи.

Архівознавство стало наукою завдяки тому, що опирається як на загальнонаукові, так і на специфічні методи наукового пізнання. Сукупність цих методів і основоположних принципів: історизму, об'єктивності та всебічності складає методологічну основу архівознавства. В його основі методів та принципів архівознавчого дослідження лежить загальна теорія історичного пізнання, яка широко послуговується універсальними методами наукового аналізу, синтезу, що дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи. Водночас за допомогою синтезу досягаються узагальнюючі висновки, робляться теоретичні викладки, обґрунтовуються рекомендації.

Розглядаючи методи архівознавства, можна помітити, що пріоритетним серед них є історичний, який разом з хронологічним та логічним дає змогу ґрунтовно дослідити витoki архівної справи, історію заснування і розвитку окремих архівів, виявити основні віхи і принципи формування архівної системи, виокремити внесок провідних архівістів у архівну науку і практику, простежити вплив конкретно-історичних чинників на стан і характер архівної галузі.

Важливу роль відіграють методи ретроспективи та порівняльний метод. Перший дає змогу відштовхнутись від сьогодення і поступово заглиблюватись у архівну минувшину, виділяючи при цьому найбільш характерні риси кожного етапу архівного будівництва, розвитку архівознавчої думки. За допомогою другого вдається порівняти нові і старі знання, нові і старі архівні технології, виявити реальний приріст наукових знань і здобутки прогресивних методик опрацювання архівних фондів.

Оскільки до першочергових завдань архівознавства відноситься вивчення документів, воно найчастіше звертається до методів історичного джерелознавства: наукової евристики, критики джерел, їх ідентифікації та ін. За останні роки в архівознавстві дедалі ширше застосовуються методи конкретно-соціологічних досліджень, статистично-математичної обробки матеріалів із застосуванням електронно-обчислювальної техніки та новітніх інформаційних та комп'ютерних систем.

Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може бути абсолютизованим. Оптимальні результати досягають архівознавці за умов комплексного використання багатьох або й усіх методів, пріоритетним серед яких є ті, що найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання.

Усі компоненти архівознавства, насамперед історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на основоположних принципах науковості, історизму, об'єктивності та всебічності. Послідовне дотримання всіх принципів є гарантом правдивого висвітлення будь-якої архівознавчої проблеми. Принцип науковості застерігає від описовості, фактології, кон'юктури та заідеологізованості. Неодмінною умовою успішного архівознавчого дослідження є постійне дотримання принципу історизму. Він орієнтує дослідника на необхідність ґрунтовно з'ясувати, коли і за яких обставин виникло те чи інше явище в архівній сфері, які основні етапи у своєму розвитку воно пройшло, чим стало сьогодні або

які уроки для сьогодення випливають з минулого. Саме цей принцип вимагає від дослідника глибоко вникати в конкретно-історичні умови, в яких розвивалась архівна справа, є діяльність тогочасних установ, уникати будь-яких проявів модернізації історичного процесу.

Винятково важливим є принцип об'єктивності. Як відомо, всі об'єкти історичного, джерелознавчого і архівознавчого дослідження мають об'єктивний характер, але несуть на собі печать суб'єктивізму. Документи, що передаються на зберігання в архіви, в тому числі й законодавчі акти, міжнародні угоди, є продуктом праці і творчості конкретної людини або групи людей. Отже фактор суб'єктивності присутній в самому об'єкті пізнання і з цим мусить рахуватися дослідник. У ролі суб'єкта по відношенню до об'єкта вивчення виступає сам дослідник, що неминуче відбивається на його власних оцінках подій, явищ, осіб. Досягти об'єктивності можна лише в тому випадку, якщо дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, співставляє їх аргументацію і конструє оптимальні за вірогідністю версії.

З принципом об'єктивності дуже тісно пов'язаний принцип всебічності. Його дотримання має бути нормою всіх етапів дослідження: від відбору та вивчення джерел і літератури до реконструкції подій і явищ в архівній галузі. Всебічність дослідження застерігає від упереджених схем, однобічних оцінок, замовчування тих подій і фактів, які "не вписуються" в дослідницьку доктрину.

Окремо слід вказати на принцип зв'язку архівознавства як наукової системи з практикою архівної справи. Цей принцип має першочергове значення для прикладних досліджень з організації архівної справи, її технології, науково-довідкової роботи архівів. Неодмінною рисою таких досліджень має бути наукове обґрунтування практичних рекомендацій і пропозицій, спрямованих на удосконалення роботи архівних установ підвищення її ефективності. У зв'язку з практикою мають провадитись і дослідження з історії та теорії архівного будівництва. Історіософія позитивізму орієнтує на виявлення позитивного, прогресивного у процесах та явищах минулого, узагальнення кращого досвіду винесення уроків з минулого, застереження від повторення помилок і негативних явищ.

Архівознавство має власну багатоаспектну джерельну базу, завдяки чому воно набуло характеру наукової системи. Його джерельна база включає як загальноісторичні, так і спеціальні, суто архівознавчі джерела. За своїм характером основну масу становлять історичні джерела, які набувають архівознавчого характеру там і тоді, коли ведеться архівознавче пізнання. Класифікація архівознавчих джерел провадиться за критеріями прийнятими в сучасному історичному джерелознавстві.

Насамперед, це законодавчі і нормативні акти та інші документи державних органів і владних структур, політичних партій, громадських і релігійних організацій, творчих спілок пов'язані із заснуванням і комплектуванням архівів, визначенням їхніх функцій, профілю структури, правових засад. Це — нормативні документи органів управління архівною справою, адміністрації архівів.

По-друге, праці, промови і виступи державних і громадських діячів з питань архівної політики, діяльності архівних установ. Цю групу джерел складають праці відповідальних працівників архівної галузі всіх рівнів, що містять інформацію про діяльність відповідних установ.

Третя група джерел охоплює матеріали преси. Серед них пріоритетними є матеріали архівної періодики, зокрема "Архівна справа" (1926-1931), "Радянський архів" (1931-1932), "Архів Радянської України" (1932-1933), "Бюлетень Центрального архівного управління УРСР" (1947-1965), "Архіви України" (з 1965 р.) та ін. На сторінках періодики висвітлювався досвід роботи архівних установ, давалась інформація про нові надходження, спорудження архівосховищ і архівних комплексів. Все це теж служить джерелом для дослідження історії та організації архівної справи.

До четвертої групи джерел відносять інструктивні та довідково-інформаційні матеріали органів та установ архівної сфери. Йдеться про службові інструкції, правила, довідники, путівники, які дають цінну інформацію стосовно технології архівної роботи. З певною мірою умовності до цієї групи можна віднести самі архівні фонди, облікову документацію, акти експертизи, каталоги і тематичні картотеки, програми інформаційних систем тощо.

Джерельне значення мають і наукові праці з історії, теорії та організації архівної справи, матеріали науково-практичних конференцій. Це п'ята група джерел, які виступають здебільшого носіями вторинної інформації і служать насамперед історіографічним джерелом архівознавства.

Як окрему, шосту групу можна виділити мемуари, спогади, листування істориків, архівознавців, архівних працівників, політичних і громадських діячів. Хоча кількість джерел цієї групи досить обмежена, але є спогади М.Костомарова, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко, О.Оглоблина та ін. істориків, особові фонди видатних архівознавців.

На основі комплексного використання джерел усіх названих груп архівознавство збагачується новими знаннями, узагальненнями, наповнюється маловідомими фактами, теоретичними положеннями.

Будучи відносно "молодою" наукою, архівознавство проте має досить високу і багату історіографію. Під історіографією архівознавства розуміють галузь знань про історію розвитку архівознавчих досліджень. Завдання цієї галузі полягає в тому, щоб дати відповіді на три основних групи питань: 1) які проблеми архівознавства досліджені з достатньою повнотою? 2) які архівознавчі питання висвітлені частково або неповно чи невірно? 3) які проблеми не порушувались і не досліджувались? До завдань історіографії джерелознавства належить вироблення наукової періодизації розвитку архівознавчих знань, виявлення найбільш вагомих наукових концепцій, з'ясування персонального вкладу учених у розвиток архівознавства.

Спробуємо окреслити періодизацію українського архівознавства. Як відомо, архівознавство в Україні має давню традицію, але трансформація архівознавчих знань у науку відбувалася в середині та другій половині XIX ст., причому цей процес відбувався майже одночасно на всіх українських землях і тих, що входили до складу Російської імперії, і тих, що були в Австро-Угорській імперії, історія українського архівознавства тісно пов'язана з традиціями Києво-Могилянської академії, з документалізмом київської історичної школи, підхоплених університетом Св.Володимира та Київською археографічною комісією (1843-1921). Збирання давніх актів, підготовка і публікація "Архіву Південно-Західної Росії" (1858-1914), "Актив, які відносяться до історії Західної Росії" (1844-1853) супроводжувались розробкою теоретичних та методологічних питань архівістики. Акцент було зроблено на джерелознавчі та археографічні аспекти архівної справи. Йшов процес відпрацювання методик пошуку, відбору, оцінки, реєстрації, описування давніх актів як бази архівістики, вироблялись підходи до її понятійно-категоріального апарату. Біля витоків української архівістики стояли такі видатні вчені як М.Максимович, перший ректор Київського університету, М.Костомаров, П.Куліш, О.Левицький, М.Іванишев, В.Іконников, М.Владимирський-Буданов, В.Антонович, Д.Багалій, І.Каманін, та ін.

На особливу увагу заслуговує внесок В.Антоновича в українську архівістику та джерелознавство. Як один з подвижників української ідеї, В.Антонович утверджував в українській історичній науці традицію документалізму. Він особисто підготував 9 томів Архіву Південно-Західної Росії (так офіційно називались українські землі), до яких було включено понад 2 тис. документів і пам'яток, започаткував у Київському університеті лекційний курс з джерелознавства¹, брав участь у виданні "Київської старовини", на сторінках якого оприлюднювались архівні джерела з авторськими коментарями.

Естафету створення національної архівістики підхопив від свого учителя учень В.Антоновича - видатний український історик М.Грушевський. З його ініціативи було реформовано Наукове Товариство імені Тараса Шевченка у Львові, створено при ньому Археографічну комісію і започатковано видання "Українського архіву". М.Грушевський утвердив в українській історичній та архівній науці дух відповідального і поважного ставлення до джерел², прищепив своїм численним учням, насамперед І.Крип'якевичу, С.Томашівському, інтерес до пошуку і збирання джерел, опрацювання архівних фондів Варшави, Відня, Женеви, Москви, С.Петербургу та ін., які містили великий документальний пласт джерельної інформації з історії України. Отже, другу половину XIX ст. можна розглядати як перший етап становлення і розвитку українського архівознавства, якому попри всі суперечності судилося сформуватися у окрему галузь знань, а згодом набути статусу системи наукових знань.

На тлі XX ст. простежується кілька етапів подальшого розвитку українського архівознавства, які за хронологічними межами співпадають з періодизацією української історіографії, а також історії архівної справи. Рубіжною віхою другого етапу стала українська народно-демократична революція 1917-1920 рр., в ході якої відродилася Українська національна держава. Національне державотворення дало поштовх виробленню державної політики в архівній галузі, офіційному заснуванню Національного архіву, Української Академії

II. Теорія і методика архівознавства

Наука та історичної секції в її структурі. Національну архівну справу започаткувала і Західно-Українська Народна Республіка, але реалізувати її в силу відомих драматичних подій не вдалося.

Із встановленням радянської влади на Україні почалася націоналізація архівів і реалізовувалась концепція так званого соціалістичного централізму в архівній справі. Після включення України до складу СРСР на її територію було остаточно поширено принципи і схему архівного будівництва РСФСР. Однак політика коренізації або "українізації", що розгорнулася у відповідь на український рух опору більшовикам, позитивно позначилась як на розвитку архівної справи, так і архівістики. Розроблення теоретичних засад архівної справи взяли на себе представники традиційної архівної школи, зусиллями яких були закладені наукові засади створення Державного архівного фонду УСРД, розроблялась і впроваджувалась українська архівна термінологія, вироблялась методика описування фондів, експертизи цінності документів. 1922 року курс архівознавства було запроваджено в Київському інституті народної освіти та в Київському археологічному інституті. З 1923 р. в Києві стали проводити курси архівістів. Помітний внесок у розвиток архівознавства зробив журнал "Архівна справа" та інші видання. Найважливішою подією цього етапу став вихід у світ книги В.Романовського "Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах" (1927), яка стала однією з перших узагальнюючих праць в українському архівознавстві.

Другий етап історіографії українського архівознавства завершився згортанням політики "українізації", дедалі глибшою ідеологізацією всіх наук на так званих принципах партійно-класового підходу і революційної доцільності використання джерел, що знайшло офіційне ствердження у листі Й.Сталіна до журналу "Пролетарская революция" (1929 р.).

Третій етап пов'язаний з остаточною утвердженням тоталітаризму в СРСР, режиму одноособової влади і охоплює період 30-х-початку 50-х рр. На цьому етапі ще більше централізується архівна система, опинившись у віданні Наркомату внутрішніх справ, максимально звужується доступ до архівів. Масові репресії, великий терор торкнулися працівників архівної галузі, істориків та архівознавців. Остракізму і звинуваченням в "українському буржуазному націоналізмі" піддавався перший посібник "Архівознавство. Елементарний підручник" (Харків, 1932). І все ж опубліковані на сторінках "Радянського архіву" та "Архіву Радянської України" статті науковців і практиків були помітним внеском у обґрунтування архівної технології централізації архівної справи, протиставлення радянської архівної системи західноєвропейській. Значних втрат архівознавство, як і архіви в цілому, зазнало в роки другої світової війни. У повоєнні роки були здійснені деякі заходи не тільки щодо відбудови архівів, повернення з евакуації документальних ресурсів, але й для кадрового оновлення галузі, що мало вплив на архівознавчі дослідження. Важливою подією стало відкриття в рамках історичного факультету Київського державного університету ім.Тараса Шевченка кафедри архівознавства (1944 р.), яку очолив Ф.Шевченко, а згодом історико-архівного відділення та аспірантури. Низка актуальних проблем архівної практики та архівознавства як окремої дисципліни було піднято на сторінках "Архівів України".

З середини 50-х окреслюється четвертий етап історіографії архівознавства, який тривав до розпаду СРСР. Його початок пов'язаний з хрущовською "лібералізацією" суспільства, критикою культу особи Сталіна, що не могло зачепити архівну систему і архівістику. Залишаючись централізованою і під повним партійно-державним контролем, архівна система сформувалась в окрему галузь, на чолі якої було поставлено союзно-республіканський орган управління - Головне архівне управління при Раді міністрів СРСР (1960). Підготовка фахівців архівної справи і далі зосереджувалась у Московському історико-архівному інституті (нині підрозділ Російського гуманітарного університету), який поряд з Всесоюзним науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи залишився важливим центром науково-теоретичної роботи в сфері архівознавства. На цьому етапі архівознавство остаточно набуває статусу науки і навчальної дисципліни, було опубліковано низку праць і посібників³.

У 60-80 рр. помітно розширилась тематика архівознавчих досліджень в Україні, світ побачили нові праці з історії, теорії і практики архівної справи⁴, захищено декілька кандидатських дисертацій.

Центром архівознавчих досліджень залишилась кафедра архівознавства та джерелознавства Київського університету (завідувачі професори В.Стрельський, В.Замлинський), посилилась увага до науково-дослідної роботи в центральних державних

архівах, зріс науково-теоретичний рівень публікацій на сторінках Науково-інформаційного бюлетеня "Архіви України". На стан наукових досліджень негативно впливала загальна атмосфера ідеологічного терору, обстановка застою, орієнтація на суто-прикладну тематику, провінціалізм.

З проголошенням у серпні 1991 р. державної незалежності України, розгортанням національно-культурного відродження, демократизації країни, її входженням у світове співтовариство започатковується п'ятий, сучасний етап в історіографії архівознавства. Він пов'язаний із зросталою потребою суспільства і держави в історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних дослідженнях, з прийняттям Закону України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" (1993 р.), з реформуванням самої архівної системи в Україні. Важливою віхою у розвитку архівознавства стало заснування Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (1994 р.), який дедалі повніше виступає координуючим центром наукових досліджень з архівознавства. При Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського функціонує Інститут архівознавства. Помітною подією в житті архівознавців стала Міжнародна наукова конференція "Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи", що відбулася в Києві в листопаді 1996 р. Важливі теоретико-методологічні проблеми архівознавства, особливо камеральної археографії дістали висвітлення в монографії Г.Боряка⁶. Автор розглядає архівні фонди як складову частину загальнонаціональних інформаційних ресурсів, обґрунтовує шляхи створення Археографічного реєстру національної спадщини України.

З інтенсифікацією науково-дослідної роботи в галузі архівознавства, активізується й процес оновлення навчальних курсів, адже архівознавство не лише наукова система, але й навчальна дисципліна. Воно має своїм завданням сприяти, з одного боку, підготовці безпосередніх фахівців з архівної справи, працівників різних рівнів архівних установ, а з іншого боку, надавати необхідні знання історикам, правникам, культурологам, філологам, фахівцям з державного управління та ін., які в тій чи іншій мірі в своїй науковій і практичній діяльності стикаються з діяльністю установ, що формують документально-інформаційні потоки, з використанням архівних фондів у науково-дослідній роботі, юриспруденції.

Разом з реформуванням і демократизацією архівної системи України особливо місце відводиться оновленню довідково-інформаційного апарату архівних установ, інструктивно-нормативних актів, пов'язаних з використанням архівних документів.

Важливим чинником розвитку архівознавства є підготовка молодих науковців у архівній галузі. Провідне місце тут належить Національному університету імені Тараса Шевченка і його кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, яка працює в тісному контакті з Головним архівним управлінням при КМ України, з Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи і документознавства, з центральними державними архівами, київськими міським та обласним архівами. Програма такого співробітництва закладена в угоді Національного університету і Головархіву, що розрахована до 2005 р.

Архівознавство як система знань, або комплексна наука про архівну справу, тісно пов'язано з іншими науками і навчальними дисциплінами, насамперед з історією, правом і культурологією. Як структурна одиниця історичної науки, її спеціальна галузь — архівознавство — пов'язане з вузловими проблемами всесвітньої історії, зокрема з історією порубіжних з Україною держав: Білорусії, Польщі, Румунії, Росії, Молдови, Словаччини, Угорщини, Чехії, а також країн, з якими пов'язане історичне минуле українського народу або де проживають українці діаспори, як наприклад, Литва, Туреччина, Болгарія, Швеція, Великобританія, Німеччина, Австрія, Франція, Казахстан, Канада, Аргентина, Сполучені Штати Америки та ін. Численними зв'язками взаємопроникнуті архівознавство та історія України, української державності, української культури, але рельєфно ці зв'язки окреслюються з такими галузями знань як історичне джерелознавство, археографія, історична географія, палеографія, дипломатика, хронологія, сфрагістика, метрологія та ін. Архівознавство спирається на здобутки політології, етнології, зокрема, в тих розділах, що стосуються історії політичних партій та громадських рухів, їх документальних масивів, формування етносів та етнічних груп, пам'яток їх історії та культури.

Різномасштабні зв'язки поєднують архівознавство з документознавством. Останнє виступає спеціальною дисципліною, що вивчає системи сучасної документації, шляхи вдосконалення та розвитку документного забезпечення управління, організацію роботи з документами, принципи їх класифікації, уніфікації, стандартизації. Здобутки

документознавства мають прямий вихід на практику фондоутворювачів архівних ресурсів, що об'єктивно диктує співпрацю фахівців архівознавства та документознавства, узгодженість тематики наукових досліджень. Обидві науки мають справу з документами, але документознавство досліджує ті, які функціонують у сфері управління, а архівознавство - у сфері їх зберігання та використання як носіїв історичної пам'яті та інформації. Опора на здобутки документознавства дозволяє архівознавцям глибше проникати в зміст документів, встановлювати їх походження, ідентичність, інформаційну цінність.

Важливими є зв'язки архівознавства з філологічними науками, які вивчають письмові тексти і на основі їх змістовного, мовного і стилістичного аналізу здобуваються знання з історії духовної культури суспільства, її сучасного стану. Особливість інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України в тому, що значна частина представлена давньоукраїнською, церковнослов'янською, польською, російською та іншими мовами: німецькою, англійською, давньотурецькою, французькою і т.д. Все це вимагає від працівників архівної галузі знання як сучасних, так і класичних мов: старогрецької, латини. Сказане ще більшою мірою стосується архівознавців.

У самій архівній справі, в технології зберігання та консервації документів, їх реставрації, перенесенні на інші носії інформації архівістам доводиться мати справу з сучасними набутками природничих та технічних наук, зокрема фізики, хімії, біології, вірусології, математики, кібернетики, інформатики. Важко уявити собі сучасне архівознавство поза зв'язками з найновішими інформаційними системами та технологіями. Досвід розвинутих західних держав засвідчує, які додаткові можливості для архівної галузі та архівознавчих досліджень відкривають сучасні комп'ютерні системи, електронно-обчислювальна техніка, особливо в науково-довідковій, інформаційній та видавничій діяльності установ, іншими словами, архівознавство, що становить самостійну наукову систему і навчальну дисципліну, досить тісно пов'язано з іншими галузями знань і дисциплінами, причому ці зв'язки мають двосторонній та багатосторонній характер. Сучасна тенденція наукознавства переконливо засвідчує, що найбільш вагомі здобутки досягаються на міждисциплінарному рівні досліджень, на порубіжжі наук. Здобутки архівознавства стають дедалі частіше надбанням інших наук, що в свою чергу підносить його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства.

Таким чином, у запитанні, поставленому в заголовку статті, немає протиріччя. Архівознавство є наукою і системою знання, яка розробляє теоретичні, методологічні та практичні проблеми збирання, систематизації і зберігання архівних документів, вивчає організацію та історію архівної справи. Архівознавство, як спеціальна галузь історичної науки, тісно пов'язане з іншими дисциплінами: джерелознавством, археографією, документознавством, державно-правовим і культурним будівництвом, має свої власні структурні підрозділи, теорію і методологію, зумовлені особливостями предмету, об'єктів і методів дослідження, свій категоріально-понятійний апарат. Феномен архівознавства, його роль і місце в системі знань і практичної діяльності пов'язані з тим, що його основний об'єкт - архівна справа з усіма її компонентами, з одного боку, сягає у сферу історії, історичної пам'яті, а з другого боку, невіддільна від державно-політичного, культурно-духовного, соціально-економічного життя суспільства, є явищем не тільки національним, внутрідержавним, але й міжнародно-світовим.

¹ Див.: Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881.- К., 1996.

² Див.: Грушевський М. Передне слово. Українсько-руський архів.- Львів. 1906, Крип'якевич І.

До історії українського державного архіву в XVII в. / Записки НТШ.- т. 133-135.

³ Див.: Петровская М.Ф. Состав ГАФ СССР и комплектование государственных архивов документальными материалами.- М., 1958; Рудельсон К.И. Современные документные классификации.- М., 1972; Теория и практика архивного дела в СССР.- М. 1996.- 1980 та ін.

⁴ Див.: Введенський А.О., Дядиченко В.А., Стрельський В.І. Допоміжні історичні дисципліни.- К. 1961; Державні архіви Української РСР.- К., 1972; Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973).- К., 1975; Государственные архивы Украинской ССР.- Справочник.- К., 1988 та ін.

⁵ Див.: Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна українка". Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи.- К. 1995.

Наталія Царьова

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ДОКУМЕНТІВ НА ПЕРГАМЕНТНІЙ ОСНОВІ: РОЗДУМИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Специфіка історичного розвитку західноукраїнських земель відбилася і на документальних збірках архівів, зокрема Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі ЦДІАЛ).¹ Це стосується передусім найдавніших видів документів, написаних переважно на пергаментній основі.² Збірка пергаментів ЦДІАЛ налічує 1194 документи, з яких основна маса описана у формі реєстрів у "Каталозі пергаментних документів"³, значна частина текстів опублікована у виданнях XIX–XX ст.⁴

Пергаментні документи мають виняткове значення для історичної науки. Останнім часом активізувалися дослідження з історії населених пунктів. Тут на допомогу приходять саме грамоти на пергаменті, де часто знаходиться перша письмова згадка про той чи інший населений пункт.

Протягом останніх 15 років серед документальних фондів архіву виявлена значна кількість документів на пергаментній основі (61 од.зб.). Переважно це документи на нерухому власність, світську чи церковну, т.зв. локаційні привілеї (тобто привілеї про надання населеним пунктам Магдебурзького права), статuti організацій, папські послання, масонські грамоти, ноти тощо. Документи написані переважно латинською мовою, також старопольською, старобілоруською, давньоукраїнською, німецькою, французькою. Хронологічні рамки їх охоплюють XIV–XX ст.⁵ Ці чинники ставлять ряд нових серйозних вимог до архівістів, які опрацьовують пергаментні документи: крім беззаперечного знання мов потрібна ґрунтовна підготовка з історії середньовіччя, дипломатики, палеографії, сфрагістики.

Спираючись на попередній досвід, відділ давніх актів архіву ставить за мету удосконалити зроблене та підготувати документи для подальшого їх введення до наукового обігу. Це стосується, зокрема, матеріалів ф.201 — "Греко-католицька митрополича консисторія", який зараз знаходиться в опрацюванні⁶. Саме тут виявлено 36 пергаментних документів, ще 25 знайшлися у величезному ф.146 — "Галицьке Намісництво", до якого створено архівно-бібліографічний фондний покажчик⁷ і у ф.159 — "Галицька фінансова прокуратура", "діяльність якої припадає на 1774–1918 рр., де, зрозуміло, ніхто не сподівався знайти такий давній документ"⁸.

Пергаментні документи (зрештою, як і документи на паперовій основі) є свідцтвами юридичної чинності. На відміну від актових документів вони є самобутніми і тому фіксуються як окремі одиниці зберігання. Слід відзначити, що протягом століть, зважаючи на особливу значимість пергаментних документів, вони зберігалися окремо — як у родинних, так і в державних архівах, — у скринях, торбочках чи спеціально виготовлених шафах (шухлядах).

Відомо, що в ЦДІАЛ зберігається найдавніший пергаментний документ України — булла папи Григорія IX 1233 р.⁹, яка водночас є єдиним документом XIII ст. в архіві. Найбільший комплекс пергаментних документів охоплює період від 2-ї половини XVI — XVII ст. У XIX ст. кількість документів, написаних на пергаменті, різко зменшується, а в XX ст. пергамент використовується лише у виняткових випадках.

У середньовіччі використання для написання документів пергаменту, як матеріалу досить дорогого, служило для підкреслення їх важливості та тривалості (чинності) щодо забезпечення прав і привілеїв їхніх володарів. Звідси, напевно, йде стала формула: "В ім'я Господа амінь. Для вічної пам'яті про справу" ("In nomine Domini amen. Ad perpetuam rei memoriam").

У ЦДІАЛ зустрічаються з класичні типи збірань пергаментних документів: збірки, свідомо сформовані в XIX ст. шляхом вилучення пергаментів з інших збірок, з подальшим поповненням за рахунок архівних фондів, а також пізніших надходжень¹⁰.

Важливою є проблема умов і способів зберігання документів на пергаментній основі. Хоча в ЦДІАЛ документи зберігаються у спеціально виготовлених за форматом картонних коробках, але це актуально лише для ф.131 — "Колекція грамот на пергаменті".

Виникають проблеми забезпечення зберігання підвісних печаток, реставрації пошкоджених печаток, реставрації самих пергаментів. Авторів даної публікації вдалося познайомитися з роботою Центральної лабораторії реставрації і консервації документів у Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві (Польща). Щоправда, технічні проблеми перевершують межі нашої компетенції, тому підкреслимо лише необхідність обміну практичним досвідом. Очевидно, кожен архів має свої усталені умови збереження такого типу документів, проте, на нашу думку, назріло питання узагальнення проблеми в цілому по Україні, з урахуванням як попереднього досвіду, так і практичного ознайомлення з умовами та способами зберігання пергаментів за кордоном: у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині (називаємо насамперед саме ці держави, чия історія найтісніше пов'язана з Західною Україною).

Зазначимо, що документи на пергаментній основі для повноцінного їх збереження та опрацювання доцільно було б вилучати з інших фондів і вводити до ф.131 — "Колекції грамот на пергаменті", дотримуючись при цьому вимог режиму консервації. На місці вилученого пергаменту в такому разі доцільно було б залишити добре виготовлену фотокопію документа разом з докладною карткою-описом. Якщо виготовлення фотокопії пов'язане з певними труднощами, то наявність картки є практично доступною. На звороті документа необхідно подати номер одиниці зберігання, звідки взято даний документ, також пагінацію (фоліацію) сторінок, між якими пергамент знаходився. Зрозуміло, що запис робиться обережно м'яким олівцем або, по можливості, картка з даними обережно кріпиться до зворотнього боку документа за допомогою японського рисового паперу. На жаль, в ЦДІАЛ ще багато пергаментів "мирно" знаходяться серед паперових справ (звідси і така величезна кількість знахідок, яка диктує необхідність поаркушної перевірки усіх без винятку фондів архіву, не оминаючи найменшої за форматом і обсягом справи).

Переходячи безпосередньо до роботи з документом, архівіст будь-якого рангу повинен у першу чергу ознайомитися з літературою — як з дипломатики, так і з методики опрацювання архівних документів. Серед найбільш доступних матеріалів радимо ґрунтовну статтю О.А.Купчинського "Методика наукового описання давніх документів"¹¹, в основу якої покладено досвід працівників ЦДІАЛ при складанні каталогу пергаментних грамот. Втім, вимоги є чинними і для усіх архівів України. Доцільно ознайомитися і з досвідом польських колег-архівістів¹². Усі відхилення від сталих норм, які виступають при опрацюванні даного матеріалу, необхідно ретельно занотовувати.

Опрацювання починаємо від встановлення експонента (того, хто видає документ) та адресата (того, кому документ адресовано), визначаємо також зв'язок між експонентом і способами завірювання документа (печатка, підпис, нотаріальний знак). Слід зауважити, що питання передачі імен власних і досі недостатньо врегульоване, незважаючи на велику кількість інструкцій і правил передачі та публікації текстів. На нашу думку, імена власні слід обов'язково подавати мовою оригіналу з відповідником у загальноприйнятій формі.

Експонента слід називати стисло, але містко, за допомогою даних, взятих у першу чергу з самого документа. Якщо титулів забагато, то взяти той, який найповніше характеризує експонента або найтісніше пов'язаний із змістом документа. Якщо експонентом виступає інституція чи урядова інстанція (колегіальна, корпораційна), належить звертати увагу на її компетенцію та особовий склад.

При поданні відомостей про адресата й автора слід остерігатися анахронізмів, несумісних з епохою походження документа.

Коли йдеться про угоди, умови, контракти тощо між юридичними та фізичними особами, зустрічаються дві чи більше сторін, що укладають угоду. У таких випадках необхідно уточнити і назвати, для кого документ призначено, керуючись печатками та підписами.

При розкритті змісту документа обов'язково подати стислий зміст справи, суттєвого предмету та мети видачі документа. В окремих випадках при формулюванні реґесту можна скористатися деякими сталими виразами з самого документа, мовою оригіналу. У судових документах реґест повинен висвітлювати предмет суперечки або ж відзначити, що документ не уточнює предмету.

Особливу увагу слід звертати на документи підтверджувального характеру або такі, що повторюють попередні. Це найбільш складна частина опрацювання, тому що

вимагає пошуків як аналогів, так і довідкової літератури, тим більше, що в подібних випадках часто доводиться стикатися із згадками про документи, які не збереглися. Тут треба зважати на можливість фальсифікування документів. Серед пергаментів збірки ЦДІАЛ є чимало фальсифікатів або ж "сумнівних" документів, як, наприклад, привілей про надання Львову Магдебурзького права. Незважаючи на те, що у вересні 1996 р. разом із 740-ю річницею першої літописної згадки про Львів було відзначено і 640-річчя надання місту Магдебургії, питання автентичності відповідного документа було піднято ще в минулому столітті у відомій дискусії між І.Вагилевичем і Д.Зубрицьким¹³.

Завданням архівістів є повноцінне та докладне вивчення документів на пергаментній основі і, по можливості, їхнє всебічне описання. Нам видається доцільним, крім загальноприйнятого короткого опису для каталожної картки і для опису фонду, створити докладний науковий апарат опрацювання документів, принаймні для службового використання і надання кваліфікованої допомоги дослідникам. Водночас подібні матеріали можуть прислужитися і для проведення занять з дипломатики та палеографії, що віднедавна практикується в ЦДІАЛ.

Отже, повний описовий апарат для документів на пергаментній основі повинен включати: картотеку документів, бібліографію, дані про фонд, з якого виділено пергаменти, хронологічні рамки, опис печаток, різноманітні реперторії (ілюмінація документів, нотаріальні знаки тощо), іменний, предметно-тематичний, географічний та термінологічний покажчики. Напевно, ідеальним додатком з точки зору сучасних вимог був би індекс "Українка в зарубіжних архівах" (у нашому випадку "Леополітана").

Дана розвідка, звичайно, не охоплює усіх проблем і питань, що виникають при опрацюванні пергаментних документів. Тому запрошуємо колег-архівістів на сторінках щорічника приєднатися до дискусії та обміну досвідом з цієї важливої проблеми.

¹ Про історію ЦДІАЛ та його документальні збірки див.: Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. Покажчик видань архіву та літератури про його діяльність (1947-1988 рр.).— Львів, 1990.

² У 1994 р. нині покійний І.К.Свешніков передав до ЦДІАЛ три берестяні грамоти з першої третини XII ст., знайдені 1988-1989 рр. у Звенигороді біля Львова. Це перша подібна знахідка на території України. Грамоти передані до архіву з анотацією, законсервовані в спеціальних капсулах після реставрації (точніше, розчищення). З уваги на їх давність і на відсутність подібного матеріалу для аналогії грамоти вліто до ф.131 — "Колекція грамот на пергаменті", яка тепер разом з берестами налічує 893 одиниці зберігання. Про історію знахідок, їх опис і переклад з ілюстраціями див.: І.К.Свешніков. Відлуння? Ні. Живий голос / Газ. "Галицька Брама".— 1994.— Ч.01.— С.6-7.

³ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1799 — К., 1972.

⁴ Це, в першу чергу фундаментальний корпус "Актів городських і земських" (Akta grodzkie i ziemskie, skr.AGZ).

Наявність документів старобілоруською мовою у ЦДІАЛ можна віднести до розряду архівних відкриттів. Очевидно, потрібна окрема публікація.

⁵ З XX ст. є документи з фонду 358 — "Митрополит Андрей Шептицький" — папські послання.

⁶ Документи ф.201 передано до ЦДІАЛ у грудні 1951 р. (після ліквідації греко-католицької церкви) з колишнього приміщення Консисторії у вигляді поаркушного розсіпу. Документи було опрацьовано за т.зв. скороченим циклом, частину засекречено.

⁷ Галицьке Намісництво (1772-1921): Архівно-бібліографічний фондний покажчик. — Київ, — 1990.

⁸ О.Я.Мащук, Р.М.Шевчук. Нововиявлена печатка 1176 року у фондах ЦДІА УРСР у м.Львові // Архіви України. — 1985. — № 3. — С.65-66.

⁹ ЦДІАЛ.—Ф.131.—Оп.І.—Спр.І. Перест: Каталог...С.25.

¹⁰ Там само.— С.2.

¹¹ Архіви України.—1972.—№ 4.— С.52-62.

¹² Wytyczne opracowywania dokumentów pergaminowych i papierowych. Opracował Józef Płocha.— Warszawa-Lódź, 1985.

¹³ Зараз готується друком спеціальний випуск "Галицької Брама", присвячений ювілею першої згадки про Львів та надання місту Магдебургії. Питання згаданої дискусії будуть висвітлені у публікаціях випуску.

Георгій Папакін

**Розробка теоретичних питань української археографії
в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929 - 1930)**

Період кінця 20-х - початку 30-х років в Україні характеризувався бурхливим розвитком архівознавчих досліджень та виникненням наукових інституцій. Причому вони створювалися не лише в тогочасній столиці — Харкові, а й в регіонах. Найбільш специфічною з них була Археографічна комісія ЦАУ, створена за рішенням Президії ВУЦВК наприкінці 1928 р.

Головним її завданням було керівництво науково-видавничою діяльністю архівних установ. Проте суто наукові, теоретичні питання археографії посіли поважне місце в її повсякденній роботі.

Розгляд доробку АК ЦАУ і взагалі архівістів у царині теоретичної археографії слід розпочати не з 1929 р., а трохи раніше. Ці питання зосереджувалися навколо найбільш теоретично обізнаного і впливового археографа, який працював з 1924 р. в архівній системі. Йдеться про проф. В. Романовського, директора Центрального архіву давніх актів у Києві. Але, оскільки він був одночасно і найактивнішим членом АК ВУАН, для аналізу треба звернутися лише до тих праць Романовського, що вийшли під грифом ЦАУ. В них теоретичні погляди професора, таким чином, були схвалені керівництвом Укрцентрархіву і ставали офіційною точкою зору.

Йдеться насамперед про посібник "Нариси з архівознавства", який став найпершим підручником для архівістів України. Це видання було здійснено ЦАУ, схвалено його керівними органами і певною мірою мало офіційний характер, що неодноразово підкреслювалося керівництвом Укрцентрархіву.

Серед інших настанов, якими регламентувалася діяльність архівів та архівістів, В. Романовський виклав певні, хоч і дуже короткі, настанови щодо видання архівних документів. Слід підкреслити, що саме тут, ще 1927 р., він сформулював ті загальні принципи здійснення "всякого видання архівних джерел, якщо воно претендує на науковість".

В. Романовський виділив три етапи підготовки текстів до друку. Це з'ясування походження документів, наукове їх описання та критика, добір найхарактерніших джерел ("наукове видання серії повинно бути якнайповніше"). Далі йде класифікація документів у збірці за певним принципом, який виразно подається у передмові. Третій етап — це складання заголовку, де мають відбитися назва документу, дата, адресат та автор, зміст. Щодо відтворення тексту автор "Нарисів" давав такі настанови: "Текст друкується певним шрифтом, всі приписки та вставки виділяються іншими шрифтами або пояснюються у примітках. Текст старовинних грамот (до XVI ст.) друкується рядок у рядок, буква в букву з усіма деталями в означеннях окремих літер (юсів, тітл, крапок і т.д.), в грамотах XVI ст. дозволяється робити деякі полегшення — розкриваються тітла і т.д. Тексти XVII ст. та пізніші друкуються ще простіше, з передачею скорочень, виправкою явних помилок і т.д¹. В. Романовський далі визначав, що залежно від характеру тексту (стародавній або новітній, документальний чи літературний), а також мети видання (філологічні дослідження або історичні студії) існують різні підходи до підготовки видань. Він їх докладно описав трохи нижче².

Таким чином, у цьому архівному підручнику давалися короткі, проте конкретні і зрозумілі настанови до підготовки архівних документів для видання. Їх можна вважати найпершими офіційними вимогами до документальних збірок, якими керувалися археографи ЦАУ. Слід підкреслити, що саме тут, а не в наступних публікаціях В. Романовського, як стверджував І. Бутич, був сформульований той мінімум вимог, яких мали дотримуватися всі археографи³.

Особливу цінність підручник В. Романовського набуває ще тому, що там вперше серйозно були поставлені проблеми наукового опису фондів і документів, і через розкриття наявного світового досвіду ("регести", "календарі", "інвентарі") наочно демонструється необхідність підготовки науково-довідкових видань⁴.

III. Джерелознавчі галузі знань

Оскільки цей напрям у майбутньому став одним з головних у роботі АК ЦАУ, зокрема її архівознавчої секції, не можна заперечити першопрохідницьке значення праці київського професора, яка фактично заклала підвалини усього наукового доробку комісії.

У наступних публікаціях — рецензіях на археографічні праці — В.Романовський розвивав ці ідеї. Оскільки всі його статті вміщувалися у журналі ЦАУ "Архівна справа" і погоджувалися автором з керівництвом управління, є підстави для твердження, що в них також формулювалася позиція АК ЦАУ, адже керівник Укрцентрархіву одночасно очолював і комісію⁵.

У рецензії на перший номер "Українського археографічного збірника" (видання АК ВУАН) директор КЦАДА знов викладає наукові принципи археографії. Він слушно зазначає, що найголовніші з них — якнайвідповідальніше ставлення до своєї праці, бо "довгі літа пройдуть, аж поки документ дочекається передруку"⁶. Особливо В.Романовський закликав придивлятися до "внутрішньої цінності тексту", вибирати до друку оригінал, при його відсутності — копію, що найкраще збереглася⁷.

Незаперечну наукову цінність становлять і думки автора рецензії щодо термінології української археографії. Зокрема, вживання понять "документ", "грамота", "акт", "диплом". Він доводить, що слово "документ" вживається частіше за все у широкому розумінні, тому добірку жалуваних грамот не варто називати "документами", а якщо вживати саме цей термін — то слід подавати й інші різновиди документів цієї тематики (люстрації, описи Києва по ревізіях та ін.)⁸.

Інша рецензія директора КЦАДА стосується проекту видавничої символіки, що її запропонував польський вчений Ю.Семенський. Автор рецензії скаржився на "страшенну плутанину", що панувала у царині відтворення тексту архівних документів. Принцип підходу був єдиний: "друкування оригіналу різними шрифтами, з умовними зазначеннями особливостей рукопису й примітками". Самі ці умовні зазначення, як пише В.Романовський, були різними не лише у різних країнах, а і в різних видавництвах і навіть у різних виданнях одного видавництва. Часто-густо одне і теж позначалося по-різному. Тому він підтримав проект Ю.Семенського, який вводив 30 видавничих символів з досить простих комбінацій дужок, знаків запитання та оклику. При цьому відзначалася перевага цієї системи, на жаль, так і не використаної в археографії, перед системою графічних позначок російського археографа С.Валка⁹.

Кілька важливих теоретичних думок, передусім про завдання і визначення саме археографії, висловлював В.Романовський у рецензії на брошуру М.Бельчикова. Зокрема, там вказувалося, що "основне спрямування археографа препарувати частку цього матеріалу — історичні джерела так (описати й видрукувати), щоб дослідникові дати всю суму даних, потрібних для критичної оцінки історичного джерела"¹⁰. У зв'язку з цим Романовський наголошував, що "даремно гадати, що фотографічна точність — ідеал археографії". Водночас він висловив думку, що пізніше інкремінувалася йому "комуністичними археографами": "археограф, готуючи текст джерела до друку для користування дослідником, має перед очима не стільки внутрішній зміст джерела, скільки зовнішній його вигляд і всі палеографічні і дипломатичні його особливості"¹¹.

Ці спостереження та висновки, що були підсумком археографічної та архівної праці В.Романовського, високо оцінені в історіографії¹², в ході їх публікацій набували певним чином офіційного характеру. Тому всі їх можна вважати найпершими науковими принципами, сформульованими АК ЦАУ, або ж такими, що були покладені у підґрунті подальших наукових розборок комісії.

А складні теоретичні питання стали виникати вже на початку діяльності АК ЦАУ. І найпершим з них стало питання — що ж мало собою представляти документальне видання, що вийшло від АК? Досі єдиного підходу не спостерігалось. Попередні, "декабристські" збірники радше були збірками статей, побудованих на архівних документах. Так само планувався і збірник пам'яті В.Антоновича. І хоча українські археографи на кінець 20-х років вже накопили багатющий досвід цієї роботи, АК мала визначитися із ним, висловити своє сприйняття або аргументоване відхилення тих чи інших існуючих засад добору та видання документів.

Першою аргументованою і докладно розробленою археографічною пропозицією, що надійшла до АК 1929 р., став лист О.Оглоблина щодо видання "Актив до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)". На думку київського професора, збірник мав складатися із вступу, де висвітлюватимуться питання принципів та плану видання, технічні пояснення та міститиметься науково-археографічний огляд документів. У першому відділі дослідник

III. Джерелознавчі галузі знань

планував дати акти самого Петрика (універсал, листи, трактат з Кримським ханством), у другому — документи українського та московського урядів щодо боротьби з Петриком, у третьому — відгуки повстання в Україні та поза її межами, подальша доля самого Петрика. Наприкінці збірника мали бути факсимільне відтворення деяких найважливіших документів, хронологічний перелік всіх актів, покажчики (іменний, географічний, тематичний)¹³.

Такий проєкт можна було б вважати за зразковий, проте в ньому не вистачало важливих деталей — описання наукових засад відтворення текстів кінця XVII ст. (транслітерації, мови, орфографії тощо).

Саме ці дуже важливі питання перебували у центрі уваги працівників АК при обговоренні планів інших видань XVI - XVII ст., а саме — актових книг. Як вже вказувалося, до вирішення проблеми видання цих важливих документів української історії залучалися найкращі археографи, пов'язані з АК — акад. Д.Багалій, проф. В.Романовський, В.Барвінський, М.Горбань.

В.Романовський, завідувачий архівом, де зберігалася Остерська магістратська книга XVII ст., у своєму висновку підкреслював, що її видання можна здійснити лише "додержуючися останніх вимог археографічної науки". Він наполягав на необхідності складання "покажчиків, пояснень термінів і взагалі такого оброблення тексту, яке давало б читачеві якнайбільше даних для правильного розуміння пам'ятки". Оскільки книга була написана двома мовами — старопольською та українською діловою XVII ст., то археограф вносив пропозицію використати відповідно правила Краківської Академії наук для текстів XVI - XVIII ст. та власні правила, що їх розробив сам Романовський, взявши до уваги найновішу німецьку, французьку та англійську літературу з видавничої техніки. Він наголошував також на необхідності правильної розшифровки палеографічних накреслень, неможливої без залучення до роботи над виданням найкваліфікованіших архівних працівників¹⁴. Тим більше, що деякі особливості цієї книги вимагали обережного до неї ставлення: втрата окремих аркушів, плутанина при оправі у XVII ст., сумніви відносно аутентичності деяких актів, а окремі були, безсумнівно, сфальсифіковані¹⁵.

В АК ЦДАУ після обговорення цих пропозицій виникла ідея видання Остерської книги двома випусками, оскільки все одно вона і за мовою, і за характером ведення — "індукта" та "протокольна", відчутно розпадалася на дві окремі частини. Першим випуском мали бути вступна стаття В.Романовського та текст книги до 1648 р. (тобто польський). Другий випуск мав побачити світ лише після здійснення першого¹⁶.

Така постановка питання заслуговувала на увагу, тому перш ніж висловити своє ставлення до нього, Романовський ще раз уважно вивчив саму книгу. В результаті, він висловився досить категорично: це "справить враження несерйозного археографічного підприємства провінціального типу". Аргументи його були дуже вагомими: упорядчу і критичну роботу слід проводити над усією книгою, оскільки з польського тексту втрачена велика частина, аркуші переплутані і серед записів XVII ст. трапляються записи навіть XVIII ст.; другий випуск без вступної частини не буде мати самостійного значення¹⁷.

Безсумнівно, що ці теоретичні настанови, що їх виклав один з найдосвідченіших українських археографів, мали лягти в основу роботи комісії. Проте В.Романовський не обмежився викладом своїх міркувань. Він виробив і надіслав АК правила для копіїстів Остерської книги та окремо — правила підготовки її до друку¹⁸.

На жаль, зберігся лише перший документ — "Правила для копіїстів, якими слід керуватися при підготовці до видання рукопису Остерської книги 1625-1687 рр."¹⁹. Цінність цих правил важко перебільшити — адже вони були першими правилами для переписки історичних документів в АК ЦДАУ і, безперечно, могли використовуватися при підготовці до видання усіх документів XVI - XVII ст. Настанови В.Романовського торкалися буквально усіх сторінок копіювання рукопису. Він конкретно вказував, як слід розміщувати текст, відмічати пагінацію оригіналу, окремо підкреслювалося, що текст підлягає переписуванню без змін чи доповнень, за винятком: розкриття загальноприйнятих скорочень, виправлення явних помилок, диттографії та гаплографії. Також визначалися способи показу інтерполяцій, закреслень, втрачених місць або місць, що не читаються. Остання вказівка стосувалася відтворення знаками сучасного шрифту відсутніх вже літер польського та староукраїнського алфавіту.

Питання видання актових книг ставило на обговорення ще одну проблему — форми археографічної подачі цього виду архівних документів. Відомо, що в "Архиве Юго-Западной России" друкувалася маса актів з цих книг, особливо Правобережної України. Проте постановка В.Романовським, М.Горбанем та В.Барвінським проблеми повного видання всієї

III. Джерелознавчі галузі знань

книги, а не тематично підібраних актів з неї, було без перебільшення революційним для археографії. Плідність цієї постановки питання викликала до життя ще одну ідею — повного видання Луцької гродської записової, поточної і декретової книги 1562 р., що зберігалася у ЦДАДА. На жаль, прізвище автора цієї пропозиції не збереглося. Можна лише висловити припущення, що це міг бути В.Романовський, О.Андріяшев або М.Тищенко. Він запропонував видрукувати всю книгу повністю, із вступною статтею, з іменним, географічним та предметно-тематичним покажчиками, які полегшували б користування книгою. Видання могло бути корисним для ознайомлення “з певною формою тогочасної дипломатики, так і з певною структурою судівництва і діловодства”²⁰.

До тих пір, поки ще не були розроблені загальні Правила археографічної обробки історичних документів, кожен упорядник видання мав йти своїм шляхом, розроблюючи свої власні правила. При цьому вони користувалися вже існуючими розробками: О.С.Лаппо-Данилевського (1901 р.) та “Правилами видання документів Петроградського відділення Головарху РРФСР”²¹, доповнюючи або змінюючи окремі їх положення. До їх послуг були також нароби АН ВУАН, сформульовані у передмові першого тома “Сказанія о войне козацкой з поляками” С.Величка. Саме так діяв вчений секретар АН М.Горбань, який готував до друку “Матеріали до історії гайдамаччини на Слобожанщині”. Він розробив і подав до АН правила видання цього тому, оговоривши їх особливості. По-перше, він виходив з характеру видаваних документів — канцелярського походження кінця XVIII ст. Їх писали переважно напіписьменні канцеляристи або урядовці, тому не було сенсу зберігати особливості їхнього правопису для видання, розрахованого не на лінгвіста, а на історика. В цілому М.Горбань вважав за доцільне наблизити текст до сучасного російського правопису та пунктуації, зберігаючи літеру “ять” лише в середині слів. За загальне правило бралось друкувати документи цілком, проте, якщо вони повторювалися, дозволялось скорочувати один з них, обумовивши це у примітках²². Щодо складання заголовків, легенд, приміток, принципу розміщення документів “Правила” М.Горбаня не давали вказівок — адже для себе всі ці питання він вирішував у робочому порядку.

Відчуваючи недостатність цих “Правил”, оскільки їх практично неможливо було прикласти до археографічного опрацювання інших документів, АН ЦАУ і особливо її архівознавча секція визнали за необхідне вироблення загальних правил видання документів хоча б одного історичного періоду — кінця XVIII - XIX ст. Характерно, що ініціативу практичних працівників архівних установ — архівістів та археографів — щодо необхідності мати конкретні і загальнозрозумілі правила видання документів — підкреслюють одноголосно всі дослідники, котрі писали про це питання²³. Це легко пояснюється. Адже авторитетні вчені, які співробітничали в АН ВУАН, віддавали перевагу “авторському праву”, погоджуючись лише на певні загальні принципи передачі тексту²⁴. Проте залучення до археографічної праці ширшого кола археографів-початківців вимагало досить значної уніфікації всієї цієї праці. За це питання взявся голова архівознавчої секції проф.В.Веретенніков, який вже у травні 1930 р. виніс на загальне обговорення проект “Тимчасових правил для видання документів канцелярського походження” згаданого історичного періоду.

Цей проект вигідно відрізнявся від “Правил” Горбаня тим, що чітко формулював завдання видання документів: “а) передавання тексту документів; б) складання заголовків до документів, що їх друкується, в) подання до документів контрольно-археографічних та бібліографічних даних (легенди, видання)”. В.Веретенніков наполягав на обов’язковості передмови з поясненням способів видання, датування та розміщення документів за хронологією, географічною (адміністративно-територіальною) ознакою, складання заголовків до кожного документа і лише у виняткових обставинах — до групи документів. Заголовок мав складатися з трьох елементів — порядкового номера, дати та предметного визначення документа: проте, якщо документ вже мав заголовок, його слід було відтворити.

Що ж стосувалося способу передачі тексту документа, то В.Веретенніков погоджувався із Горбанем відносно необхідності подавання їх сучасним правописом, “за винятком особистих листів та резолюцій історичних осіб, де орфографія зберігається цілком”. Але відносно пунктуації погляди двох археографів розійшлися діаметрально.

Особливого значення В.Веретенніков надавав приміткам та легендам, де мало бути зазначено: “1) вказівки на місце та номер переховування з важливішими помітками на ньому; 2) зовнішнє описання документів, а саме: а) нумерація аркушів, б) злий стан документів..., в) чим написано документа, якщо це не чорнила (як от, наприклад, олівець), г) якщо документ написаний на бланку, то бланк дається в повному вигляді в заголовку документа в простих

III. Джерелознавчі галузі знань

дужках... д) вказівку на печатку, що є на документі та з) в разі, коли документ раніше надруковано, робиться посилання на друковане видання". Показчики мали бути трьох видів: іменні, географічні та предметні²⁵.

Цей проект став предметом жвавого обговорення не лише в АК ЦАУ, а і в АК ВУАН, куди був направлений на рецензування²⁶. З членів АК ЦАУ першим відгукнувся В.Романовський, який в цілому схвально оцінив їх, особливо підкресливши значення мети публікації, і вказав: "Правила справляють гарне враження і творять значний крок наперед в розвитку української археографії, яка не може похвалитися теоретичною розробкою і обґрунтування навіть важливіших принципів передачі друком архівних текстів". Проте були й серйозні зауваження. Так, правила не враховували індивідуальних особливостей текстів та передачі їх друком, що відноситься кожен раз на обов'язок редактора. А головне — правила придатні для друкування окремих документів, або комплексів їх, "порівнюючи неповно урахувують найхарактернішу форму діловодства другої половини XVII та XIX ст. — "справу" (дело)". В.Романовський вважав, що ця характерна особливість вимагає від редактора певних пояснень щодо фонду в цілому, звідки походить "справа", відомостей про інші аналогічні справи, про їх діловодний зв'язок з кінцевим результатом "справи" в інших інстанціях. З більш дрібних зауважень можна назвати заперечення щодо необхідності збереження авторської пунктуації, невизначеність — які саме тексти вважає В.Веретенников російськими, а які — українськими (тут була велика плутанина)²⁷.

Саме з цим зауваженням погодився В.Барвінський під час обговорення проекту правил на Архівознавчій секції АК 15 травня 1930 р. Проте він заперечував точку зору М.Горбаня і В.Романовського щодо наближення пунктуації до сучасної, погоджуючись залишити пунктуацію документа лише XIX ст. Взагалі ж секція постановила затвердити правила як робочий документ. Протокол зафіксував, що О.Оглоблін, якому теж були надіслані "Тимчасові правила" на зауваження, не відгукнувся; до нього звернулися ще раз²⁸, але знову без наслідків. Відгук київського професора не знайдено серед паперів АК ЦАУ. Аналогічного роду прохання були надіслані акад. Д.Багалію та М.Яворському²⁹, проте їхні оцінки правил В.Веретеннікова також не збереглися.

Водночас із розробленням правил видання масової категорії документів, що знаходилися у полі зору АК — періоду кінця XVIII-XIX ст., поставало питання щодо нормування підготовки до видання іншої не менш значимої категорії архівних документів — XX ст. Але в цій царині не вистачало таких знаних і досвідчених археографів, як В.Романовський, В.Веретенніков, М.Горбань — адже вони спеціалізувалися по археографії попереднього періоду.

Тому не випадково на першому ж засіданні секції видавання історико-революційних пам'яток 7 березня 1930 р., коли вирішувалося питання про завдання роботи секції, постала і ця проблема. Останнім пунктом у порядку денному стояло: "Питання техніки археографічної підготовки матеріалу до видань". По підсумках обговорення секція постановила: "Вважати за потрібне скласти інструкцію, де встановити мінімум археографічних вимог для підготовки до видання історико-революційних пам'яток (документів)"³⁰. Цілком зрозуміло, чому АК вийшла на таке формулювання — "мінімум археографічних вимог". Адже з точки зору передачі тексту пам'яток поч. XX ст. не виникало великих ускладнень з мовного, орфографічного, граматичного боків. Разом з тим існували певні питання, що їх треба було вирішити однозначно.

Однак, не дивлячись на всю необхідність мати відповідні правила або інструкції, на той період ми не змогли знайти у документах АК хоча б натяку на їхню розробку. Очевидно, що за цю роботу ніхто не взявся аж до кінця 1931 р., коли II з'їзд архівістів затвердив загальні настанови до видання документів за всі історичні періоди.

Справа обговорення Правил копіювання та видання документів змусила Археографічну комісію звернути увагу на весь той ланцюжок археографічної праці, що передувє виданню збірників, та особливості кожного з етапів. В.Романовський у цьому зв'язку писав: "Взагалі робота підготовча і археографічна складається з таких моментів: 1) копіювання; 2) звірка копій з оригіналом (робиться разом з редактором); 3) підготовка (передача тексту згідно з правилами, що виробляє редактор, а саме: а) закреслене; б) підкреслене; в) інтерполяції; г) підписане; д) непрочитане; е) попсоване; ж) пропущене; з) переправлене; і) явні помилки; к) зовнішній опис — стан збереження скрині по аркушах; л) легенда на окремих документах; м) розкриття скорочень; н) попередня коректа. 4) Редагування: а) вироблення правил друку; б) перевірка тексту за правилами і системою,

III. Джерелознавчі галузі знань

прийнятими до друку; в) археографічний коментар; г) характеристика авенти, датування, варіанти, попередні видання, незрозумілі слова; д) пунктуація, заглавні літери, вибір шрифтів; е) установа умовних означень; ж) каліграфічний опис; з) остаточна коректа³¹.

Ознайомившись з цими думками В.Романовського, О.Оглоблін дав свої додаткові зауваження. В них, зокрема, пропонувалося усю археографічну працю розділити на три етапи: переписування, технічна підготовка видання та наукова редактура. Але, на додаток до думки В.Романовського, він поділяв кожен з цих етапів на кілька груп у залежності від характеру документів (часу створення, мови, технічного стану). Наукова робота (тобто останній стан підготовки) — це найбільш складна і кваліфікована, особливо якщо видаватимуться матеріали "XVI - XVII ст., латинські чи польські документи, надто ж приватні". Оглоблін пропонував увести ще одну градацію — едіцію документів, зібраних до купи "історичним шляхом (щоденники, "міські книги", цінні фонди тощо)" і тих, що "треба зібрати (за певною темою), це особливо важко з матеріалами XIV-XV ст., як відомо, страшенно розпорошеними"³².

Праця двох видатних істориків-археографів над визначенням етапів і обсягів археографічної роботи була важлива для АК головним чином з практичного боку — встановлення єдиних норм оплати праці авторів-упорядників. Для цього АК розробила такі пропозиції — схему роботи над документами. По-перше, визначалися три типи видань, що їх готуватимуть для АК: "1) Підготовка до друку друкованих матеріалів, загально відомих, які не потрібно спеціально розшукувати або групувати. 2) Готування до друку матеріалів (друкованих), що їх треба збирати та групувати; архівних, яких не треба особливо розшукувати та групувати. 3) Готування до друку архівних матеріалів, що їх треба спеціально розшукувати і добирати". По-друге, закладалося обов'язкове коментування, пояснення та історіографічні розвідки, та окреме редагування цих вже підготовлених документів³³. Як ми бачимо, були цілком проігноровані пропозиції В.Романовського щодо відокремлення технічних етапів підготовки видань і О.Оглобліна — щодо градації археографічної праці за історичними періодами, мовними та технічними особливостями. Оскільки доповідна АК ЦАУ була затверджена керівництвом Укрцентрархіву і доведена до всіх архівних установ, на нашу думку, вона не досягла тієї мети, що мали на увазі провідні археографи. Якщо б була впроваджена хоча б структура пояснень В.Романовського та О.Оглобліна, архіви та їх археографічний актив мали б чіткі вказівки на всіх етапах роботи над документами, і не було б тих суперечок, що виникли, прикладом, в Одесі під час обговорення робіт щодо підготовки збірника з історії революції 1905 р. Одні працівники розуміли підготовку документів "без вступу, приміток", інші — "зі вступом, примітками на зразок матеріалів декабристів (видання 1926 р.)"³⁴. Різні думки були і відносно того питання, чи давати до збірника документи, раніше вже друковані, а головне — якого гатунку це видання — популярне чи науково-археографічне, від чого і залежало вирішення питання повторної публікації³⁵. Зрозуміло, що багатьох з цих проблем взагалі б не існувало, аби АК давала більш конкретні вказівки або ж повідомила місцеві архіви про характер видань, що входили до її плану.

Так само у надрах АК залишилися всі розробки і проекти Правил видання архівних документів. Навіть проект В.Веретеннікова, що планувався до широкого вжитку після опрацювання, не був доведений до відома архівних установ. В цьому полягало одне з слабких місць в роботі комісії. Маючи на меті залучити до археографічної праці якомога ширше коло архівістів, АК ЦАУ практично не давала їм конкретних настанов та методичних рекомендацій.

Протягом 1930 р. АК ЦАУ двічі зверталася до державних архівів з проханням організувати евристичну роботу по пошуку документів 1905-1907 рр. З суто технічного боку вказівки зводилися до необхідності архівістам переглянути діловодні фонди тогочасних адміністративних, судових, поліцейських установ, промислових підприємств, відібрати там "самі цінні з науково-історичного боку архівні документи і опублікувати їх". Подальший текст настанов дещо уточнював коло пошуків: "фонди жандармських управлінь та охоронних відділів, губернаторів (особливо діловодство таємного стола), тимчасових генерал-губернаторів, градоначальників, поліцеймейстерів і ісправників, судових палат і округових судів, округових військових судів, фабрично-заводських інспекцій, губернських присутствій та повітових з'їздів, земських начальників, дворянських депутатських зборів та предводителів дворянства, повітових і губернських комісій "по возмещению убытков, понесенных владельцами от аграрных беспорядков"³⁶.

III. Джерелознавчі галузі знань

Проте ці вказівки не давали жодних настанов щодо характеру підготовки документів до збірника, їхнього опрацювання, оформлення, коментування, і не даремно у проф. Мерзона з Одеси виникло цілком природне запитання — чи це популярне, чи науково-археографічне видання?³⁷

Ще більше питань виникало при підготовці оглядів фондів до 25-річчя революції 1905-1907 рр., що їх мав вміщувати журнал "Архівна справа". Хоча вказівки редакції з цього приводу були дуже чіткими (розписувався навіть зміст усіх чотирьох частин огляду)³⁸, після вміщення перших же публікацій до АК почали надходити запити щодо розміру оглядів та особливостей окремих його розділів. Крім того, деякі археографи (П.Федоренко з Чернігова, О.Покровський з Одеси) справедливо вважали за краще замість кількох оглядів по фондах одного архіву підготувати один огляд, що охоплював всі документи 1905-1907 рр. в архіві³⁹.

Мабуть, ці невдачі на шляху розробки загальних вказівок змусили, зокрема архівознавчу секцію АК так багато уваги приділити обговоренню засад такого важливого видання, як Опис Коша Запорозької Січі". Унікальність самого фонду, відсутність досвіду по підготовці такого роду видань змусили як безпосереднього виконавця (О.Рябініна-Склярєвського), так і членів секції вирішувати практично всі спірні питання у ході широкої дискусії.

Одеський археограф О.Рябінін-Склярєвський, до початку роботи над архівом, розробив докладний план опису цього важливого фонду. План включав: короткий огляд історії установи (0,5 арк.), історію самого фонду (0,25 арк.), самий опис на 4-5 аркушів та тематичний показник на 0,5 арк. Саме такий план був узгоджений з керівником ЦАУ та одним із провідних харківських науковців, проф. Є.І.Івановим, під час грудневої наради архівістів 1928 р.⁴⁰ У прикладеному зразку О.Рябінін-Склярєвський продемонстрував, що він намагається описувати кожну справу дуже докладно, практично подокументно. У заголовок примірного описання першої справи фонду виносився зміст та дати найважливіших документів справи, вказувалося їхнє авторство, оригінальність, адресати. Також позначалося, що саме до справи додав попередній власник фонду, історик А.Скальковський, де саме, і ким видрукувані окремі документи справи. Водночас одеський архівіст вказував на порушення хронології при формуванні першої та другої справ, і пропонував при впорядкуванні фонду перемістити окремі документи за хронологією та внутрішньою логікою⁴¹.

На жаль, відповідь керівництва ЦАУ на такі досить сміливі пропозиції не збереглася; відомо лише, що М.Рубач запропонував підготувати висновки проф. В.Веретиннікову. Але очевидно, що ні ідея переформування справ, ні пропозиції широкого їх описання не знайшли підтримки. Рябінін-Склярєвський завершив першу частину у березні 1929 р., а другу — десь наприкінці 1929 - початку 1930 рр.

Обговоренню цієї — найпершої праці АК такого обсягу і значення — було присвячено кілька засідань Архівознавчої секції АК. Для нас детальний розгляд цього обговорення становить значний інтерес саме з точки зору вироблення наукових принципів підготовки довідкових видань АК.

Ретельно вивчивши рукопис Рябініна-Склярєвського, вчений секретар АК М.Горбань зробив загальний висновок, що "у цілому велика хаотичність, з археографічного погляду потрібна велика археографічна проробка", тому "визнати за неможливе видати опису в такому стані".

Конкретні ж зауваження М.Горбань робив такі: не варто давати інвентарні номери справ, які присвоїли їм А.Скальковський та О.Міллер, оскільки вони нічого не дають досліднику та читачеві. Ціла низка назв не відповідає їхньому змісту, і взагалі, навіть давати і назву справи, і розписувати її зміст. Недоцільна подвійна хронологія — дати у назві справи і окремо по документах, тим більше, що іноді вони заперечують одна одну; має бути уніфікація назв справ та інституцій, що в них згадуються. Висловлювалися також зауваження щодо оригінальності окремих документів, про які більшість вчених засвідчували, що вони — підробки⁴².

Утім, на нашу думку, більшості з цих зауважень не було б, аби АК вчасно розглянула ті проекти, що одеський архівіст давав на апробацію, і однозначно висловила свою думку щодо того шляху описання, який обрав археограф. Проте єдиної думки не було і цього разу. 25 березня 1930 р., на засіданні архівознавчої секції, прикладом, В.Барвінський відстоював необхідність збереження у виданні старих ділових назв справ, а також назв, що їх дав А.Скальковський. Лише у випадку, коли назви немає взагалі, упорядник може дати свою. Все це має бути обумовлено — чи у передмові, чи у примітках. З ним погодився П.Білик, який звернув увагу на необхідність такої переробки опису, щоб "замість

III. Джерелознавчі галузі знань

характеристики окремих документів, імен та хронологічних дат подати в стислій формі зміст "справи". Інші учасники обговорення наголошували на необхідності спрощення нумерації справ, неможливості їхньої перешивки, що може лише завдати шкоди фізичній схоронності документів, та переробці передмови.

Секція по підсумках обговорення постановила: "Видання опису "Коша Січі Запорозької" повинно складатися з таких основних елементів: 1) передмови, 2) нумерації, 3) назви "справ", 4) розшифровки змісту "справ", 5) вказівки на зміст найважливіших документів у "справі" і 6) примітки". Передмова мала викладати історію не самої Січі, а тільки фонду та його наукового використання, нумерація — лише порядкова, назви зберегти діловодні; якщо були назви Скальковського — дати їх. "Решту ж справ, де немає назв ні старих канцелярських, ні назв Скальковського, позначати назвами, що їх дає Рябінін-Скляревський", широко використати примітки. Авторів доручалося переробити текст опису згідно зауважень⁴³.

М.Горбань, на якого покладалося загальне редагування опису, додатково наголошував потім на рішучому дотриманні хронологічного принципу в описанні справ, уніфікації нових назв, аби вони повністю відповідали змістові і розкривали його⁴⁴.

Звичайно, така оцінка його праці викликала незадоволення одеського архівіста. Він запропонував залучити до роботи над описом іншу людину і намагався довести свою точку зору. За його словами, дотримання усіх вимог описання фонду "за формою № 3" не дозволить виявити всю унікальність та оригінальність Кошових документів. Ще більш несприйнятливо зустрів дослідник пропозицію зберегти назви Скальковського: "Назви справ за Скальковським продовжують монополію цього історика консервативнішого часу XIX ст. над Запорозьким архівом. Це буде не уява змісту Кошової канцелярії, а уява 1840-1880 рр. історика, шанованого пенсією Миколи І за "Історію Новой Сьчи". Одеський архівіст звертав увагу на оригінальність опису цього унікального фонду, доводячи, що механічно прикладати до нього ті настанови, що розробив їх В. Романовський у своєму підручнику з архівознавства, неможливо. Це не дасть змоги, прикладом, визначити оригінальність документів, факти їхньої публікації тощо⁴⁵.

Секція не прийняла пропозицію Рябініна-Скляревського передати впорядкування опису в інші руки. Що ж до назв А.Скальковського, то наголошувалося: "Слід їх теж лишити не через те, що вони належать саме Скальковському, а через те, що, зберігаючи їх, ми тим самим залишимо попередні факти історії цього фонду, історії його впорядкування тощо". Разом з тим не заперечувалося проти подання, поряд з ними, назв упорядника, що розкривають зміст документів справи⁴⁶.

Ще одне обговорення проблем видання опису відбулось вже в Одесі на початку серпня 1930 р., під час перебування там представників АК Горбаня та Шпунта. Остаточно вирішувалася доля назв А.Скальковського. М.Горбань наводив на свою користь той аргумент, що назви вже введені Скальковським до наукового обігу, на них покликалися історики. Доцільно дати ті назви у дужках, поряд з новими назвами справ, що їх дає упорядник. З Горбанем погодилися Р.Шпунт, Н.Рубінштейн, О.Покровський, В.Селінов, які брали участь у нараді. О.Рябінін-Скляревський відстоював свою точку зору, посиляючись на "консервативне освітлення істориком 1840-1880 рр. всього фонду" та наявність таких назв менш як на половину справ. Проте нарада не погодилась із ним і настоювала на необхідності подання старих назв хоча б у дужках, поруч з назвами Рябініна-Скляревського⁴⁷.

Таким чином, засадничі питання видання опису були вирішені спільними зусиллями. Вони полягали в тому, що видається не опис всього архіву, тобто подокументний, а опис справ. Щодо заголовків, то перевага надавалася оригінальним, зробленим ще у Кошовій канцелярії, потім йшли заголовки справ, дані А.Скальковським. Поруч з ними, аби певним чином розшифрувати зміст справ, мали бути заголовки упорядника. Проте вони не мали охоплювати усі документи, що входили до справи, розшифруванню підлягали лише найголовніші та найцінніші з них.

На таких засадах О.Рябінін-Скляревський переробив свою працю, вносячи зміни до вже готового тексту, надісланого до Харкова ще на початку літа⁴⁸. Наприкінці серпня архівознавча секція розглянула всю працю і визнала за можливе її видання за умови ретельного редагування М.Горбанем⁴⁹.

Для повного завершення роботи, крім нього, довелося запросити ще київського археографа М.Тищенка, який зайнявся редагуванням приміток та покажчика до фонду, що теж не задовольнили АК. Тищенко вже і вів до кінця всю роботу з видання опису⁵⁰.

III. Джерелознавчі галузі знань

Спільні зусилля трьох видатних археографів та всієї архівознавчої секції АК призвели до того, що у світ було випущено унікальний опис документів. Досить навести його характеристики, дану видатним знавцем запорозьких документів О.М.Апанович: "Завдяки цьому дуже цінному довідковому виданню, в якому на високому науковому рівні описувалась коротко, але змістовно кожна з 365 справ і подавався історичний нарис архівного фонду, вітчизняні та зарубіжні дослідники, дізнавшись про існування унікального архіву, мали змогу попередньо одержати уявлення про його матеріали..."⁵¹

(далі буде)

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. - Х., 1927. - С.161.

² Там само. - С.161-163.

³ Див.: Бутич І.І. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. - К., 1968. - Вип.3. - С.170-171.

⁴ Романовський В. Нариси з архівознавства... - С.151 - 154.

⁵ Див.: ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.787. - Арк.15 - 16-зв; Спр.1087. - Арк.87.

⁶ В.Романовський (рец.). Український археографічний збірник. Київ. 1926. Видала АК УАН // Архівна справа. - Х., 1928. - № 5-6. - С.108.

⁷ Там само. - С.108-109.

⁸ В.Романовський (рец.). Український археографічний збірник. Київ, 1926. Видала АК УАН // Архівна справа. - Х., 1828. - №5-6. - С.109-110.

⁹ Романовський В. (рец.). Ю.Семеновський. Видавничі символи. Проект встановити єдність. Варшава, 1927 // Архівна справа. - Х., 1928. - № 7. - С.86-87.

¹⁰ Романовський В. (рец.). Н.Бельчиков. Теорія археографії. 73 с. М.-Л., 1929 // Архівна справа. - Х., 1930. - № 3 (14). - С.137.

¹¹ Там само. - С.138.

¹² Див.: Бутич І.І. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. - К., 1968. - Вип.3. - С.170-171.

¹³ ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1212. - Аарк.1-2-зв.

¹⁴ Там само. - Спр.995. - Арк.4-5.

¹⁵ Там само. - Арк.3.

¹⁶ Там само. - Арк.12.

¹⁷ Там само. - Спр.1212. - Арк.20.

¹⁸ Там само. - Арк.20 зв.

¹⁹ Там само. - Спр.995. - Арк.44-45.

²⁰ Там само. - Спр.1212. - Арк.17-19.

²¹ Бутич І.І. Правила видання історичних документів // Український історичний журнал. - 1971. - № 5. - С.30.

²² ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1206. - Арк.20-21.

²³ Див.: Бутич І.І. Правила видання історичних документів // Український історичний журнал. - 1971. - № 5. - С.30; Кірюшев С.М. З історії праці АК ВУАН щодо створення правил видання документів // Український археографічний щорічник. - К., 1993. - Вип.2. - С.27.

²⁴ Кірюшев С.М. З історії праці АК ВУАН... - С.24.

²⁵ ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1206. - Арк.16-19.

²⁶ ІР НЕУВ. - Ф.10. - Спр.9581. - Арк.1-4.

²⁷ ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1206. - Арк.4-4 зв.

²⁸ Там само. - Арк.6.

²⁹ Там само. - Арк.1-3.

³⁰ Там само. - Спр.1211. - Арк.79.

³¹ Там само. - Спр.1212. - Арк.15-15 зв.

³² Там само. - Арк.16.

³³ Там само. - Спр.936. - Арк.2-2 зв.

³⁴ Там само. - Спр.1211. - Арк.24.

³⁵ Там само. - Арк.64.

³⁶ Там само. - Арк.17-18.

³⁷ Там само. - Арк.64.

³⁸ Там само. - Арк.76.

³⁹ Там само. - Арк.60, 69 - 69-зв.

⁴⁰ Там само. - Спр.1194. - Арк.62.

⁴¹ Там само. - Арк.63.

⁴² Там само. - Спр.994. - Арк.26.

⁴³ Там само. - Арк.23 - 24.

⁴⁴ Там само. - Арк.30 - 31.

⁴⁵ Там само. - Арк.40 - 41.

⁴⁶ Там само. - Арк.42.

⁴⁷ Там само. - Спр.1510. - Арк.22.

⁴⁸ Там само. - Спр.1211. - Арк.30.

⁴⁹ Там само. - Спр.994. - Арк.43.

⁵⁰ Там само. - Спр.995. - Арк.13-14, 37-38.

⁵¹ Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України. - 1989. - № 6. - С.26.

Ніна Киструська

Підприємницька діяльність та її вплив на здійснення технічної модернізації промисловості й транспорту України в другій половині XIX ст. (спроба огляду документальної інформації)

У сучасних умовах переходу до ринкових відносин неабиякого значення набуває досвід підприємницької діяльності в різних галузях економіки України у пореформений період. Кращі риси підприємництва — заповзятливість, сміливість, рішучість, діловитість, винахідливість, вміння організувати, виправданий ризик, здатність керувати великим обігом капіталів, найкращим чином налагодити нове виробництво або докорінно модернізувати старе — це ті якості, що цінувалися у ділових людей завжди. Документи державних центральних історичних та обласних архівів можуть не лише засвідчити наявність таких рис в українців, а й відтворити ретроспективно народження нового класу підприємців в українському суспільстві.

Після реформи 1861 р. склалися відносно сприятливі умови для розвитку ринкових відносин у різних галузях економіки. Друга половина XIX ст. характеризувалася швидким зростанням промисловості, створенням розвинутої системи залізничного сполучення. Корінних змін зазнав річковий і морський транспорт, розширилася внутрішня і зовнішня торгівля. Одночасно докорінно змінювалася структура промислового виробництва України, поряд з появою нових галузей занепадали або майже цілком зникли деякі галузі промисловості, що посідали чільне місце в дореформений період. Ці процеси супроводжувалися значним піднесенням підприємницької діяльності, що невпинно зростала з року в рік в другій половині XIX - на початку XX ст.

Ще дореволюційні історики та економісти звернули увагу на кардинальні зміни в економічному та суспільно-політичному житті пореформеної Росії. У тодішніх наукових колах обговорювалося питання про можливість розвитку ринкових відносин у порівняно обмежених зовнішньо-торговельних зв'язках молодшої російської промисловості, що розвивалася. Переважали думки про те, що навіть відсутність зовнішніх ринків не зможе стати істотною перешкодою на шляху розвитку капіталістичних відносин у такій просторій країні, як Росія, де досить емним мав стати внутрішній ринок¹.

Ґрунтовними і цікавими стали розвідки істориків та економістів 20-30-х років XX століття, присвячені економічній історії України досліджуваного періоду. У багатьох із них було проаналізовано значний фактичний матеріал стосовно переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії виробництва в різних регіонах України та галузях виробництва. Маються на увазі праці О.П.Оглоблина, М.Є.Слабченка, К.Г.Воблого, І.М.Бровера та ін².

Після перерви, що була викликана об'єктивними причинами і тривала декілька десятиріч, у 50-60-х роках було продовжено дослідження соціально-економічних закономірностей розвитку промисловості України в XIX - на початку XX ст. Особливо слід відзначити фундаментальну працю О.О.Нестеренка, написану на основі ґрунтовного вивчення та узагальнення великої кількості архівних матеріалів³. У названій монографії та інших працях відомого українського економіста⁴ висвітлені закономірності розвитку промисловості України та особливості кожної її галузі в умовах формування та функціонування ринкових відносин у пореформений період. О.О.Нестеренко проаналізував економічну політику царського уряду щодо промислового розвитку на різних етапах його розвитку, показав зародження державно-монополістичних об'єднань, формування робітничого класу України та його становище.

В наступних роках українські радянські історики присвятили немало праць окремим питанням здійснення технічної революції в промисловості і на транспорті України. Досліджувалися зрушення в різних галузях промисловості, які відбувалися в пореформений період. Розглядалися також проблеми поширення й поглиблення зв'язків промисловості й сільського господарства, процеси суспільного поділу праці, вивчалась і узагальнювалась господарська спеціалізація України в цілому і окремих її районів зокрема⁵.

Виключно проблемам технічного перевороту в умовах формування ринкових відносин у другій половині XIX ст. присвятив свою монографію Л.Г.Мельник⁶.

III. Джерелознавчі галузі знань

У роботах згаданих авторів використані значні документальні джерела, статистичні матеріали, відомчі збірники, періодичні видання та дослідження своїх попередників. Проте ідеологічні парадигми, які побутували в історичній науці радянського періоду, змушували авторів при висвітленні історії розвитку різних галузей промисловості України особливу увагу приділяти зміцненню економічних зв'язків України з Росією та іншими частинами Російської держави, внеску економіки України у формування всеросійського ринку тощо. Натомість роль підприємництва у промисловому піднесенні в період капіталістичної модернізації економіки України висвітлювалась епізодично і не повно.

Автор даної розвідки ставить за мету до певної міри заповнити цю прогалину, спираючись як на дослідження своїх попередників, так і залучаючи до наукового обігу багатий фактичний матеріал архівних фондів України. Їх за інформаційною специфікою можна поділити на три групи. До першої віднесемо діловодні документи, які відклалися в результаті діяльності фабрик, заводів, майстерень, промислових об'єднань, установ транспорту. До другої — фонди установ, які від імені держави здійснювали контролюючі функції за їх діяльністю. Третя група об'єднує документальні комплекси особових та родинних фондів підприємців.

Після скасування кріпосного права на теренах Російської Імперії швидкими темпами почала здійснюватися модернізація промисловості й транспорту. Інтенсивний розвиток багатьох галузей промисловості та масштабне залізничне будівництво викликали справжню підприємницьку лихоманку, особливо на Півдні України та в Донецько-Криворізькому басейні. Ці процеси в свою чергу призвели до зростання внутрішнього ринку і втягнення його у світовий ринок, сприяли рухливості населення, швидкому зростанню чисельності індустріальних робітників у містах, відбувалися суттєві зміни в галузевій структурі промисловості.

Ще одна характерна особливість промислового розвитку II половини XIX ст. заслуговує уваги. В цей період з'явилися більш сприятливі умови для подальшого утворення як дрібних підприємницьких закладів і мануфактур, зокрема, у харчовій промисловості (олійниці, млини, крупорушки тощо), суконній (сукновальні на Правобережжі України), шкіряній (дрібні чинбарні), металообробці (невеликі механічні майстерні), так і великих фабрично-заводських підприємств.

У ході технічного перевороту, що здійснювався в основному протягом 60-80-х років, великі механізовані заводи і фабрики швидко витіснили як неконкурентноспроможні дрібні й середні промислові заклади з ручною працею, хоча в окремих галузях обробної промисловості (шкіряній, деревообробній, борошномельній, олійній) вони тривалий час продовжували співіснувати поряд з фабрично-заводськими. Документи переконливо свідчать про те, що у конкурентній боротьбі вистояли ті мануфактури і майстерні, які впровадили парові двигуни та переустаткувалися як фабрично-заводські підприємства.

В Україні була ціла галузь, де технічний переворот практично повністю завершився впродовж 60-80-х років. До речі, це була одна з найстаріших галузей харчової промисловості — цукрова, підприємницька активність привела до ранньої появи тут, вже з середини 60-х років, акціонерних товариств. Число їх у цукровій промисловості швидко зростало, а поряд з цим постійно збільшувалася сума вкладених ними інвестицій⁷.

Припливу нових капіталів у цю одну з найстаріших в Україні галузей обробної промисловості сприяв високий рівень прибутковості цукроварень. Він забезпечувався дешевизною робочої сили, близькістю сировини, монопольним пануванням цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки урядовим заборонним тарифам, різним формам державного кредиту та налагодженням залізничного сполучення в районах інтенсивного бурякосіяння в Україні. Особливо сприяло піднесенню цукрової промисловості те, що сезон цукроваріння розпочинався після закінчення польових робіт. Цукроварні постійно забезпечувалися в достатній кількості дешевою робочою силою з місцевих селян, особливо тих, які від постійних робіт на заводах набували певних навичок⁸.

Проте на початку 60-х років цукрова промисловість України переживала кризу внаслідок нестачі у поміщиків-цукрозаводчиків вільних коштів для корінної технічної реконструкції підприємств. В результаті чого зменшилася кількість цукроварень та значно скоротився розмір річного виробництва цукру.

III. Джерелознавчі галузі знань

Однак досить швидко галузь стала на ноги. Цьому сприяло стрімке зростання ринку вільнонайманої праці. Відродженню галузі найбільше сприяло залучення підприємницьких капіталів. З 1866 р. почали утворюватися акціонерні товариства, акумулюючи значні інвестиції. Вони швидко відродили галузь на новій технічній основі.

Найбільшого розмаху процес утворення акціонерних і пайових товариств набув на Київщині та Поділлі — головних районах цукрової промисловості України. В середньому капітал товариств досягав 300-500 тис. крб. Утворювались також значно більші компанії з капіталом у декілька мільйонів карбованців. Засновниками акціонерних товариств поряд з поміщиками були купці, іноземні капіталісти, представники торговельних і банківських фірм тощо⁹.

При цьому утворення акціонерних компаній набуло з кінця 60-х - початку 70-х років рис так званого грюндерства, тобто масової гарячкової організації промислових і торгових товариств, кредитних і страхових компаній тощо. До акціонерних товариств, за свідченням сучасників, увійшло багато спритних ділків, які мали вільні капітали і бажали вкласти їх у прибуткову справу. Якраз такою галуззю економіки і була цукрова промисловість, де акції цукрових товариств давали до 30% дивіденду і курси їх постійно зростали¹⁰.

З другої половини XIX ст. у цукровій промисловості України спостерігався значний приплив іноземних капіталів. Зокрема, французькі, англійські, німецькі, швейцарські, австрійські капіталісти стали членами-засновниками багатьох акціонерних і пайових товариств. Часто іноземні капіталісти ставали також одноосібними власниками та орендарями цукроварень.

На кінець 80-х років із загальної кількості — 157 цукроварень України — акціонерним товариствам належало 56 і 11 заводів вони орендували, в руках поміщиків було 55 цукрових заводів, купцям належало 19 цукроварень та 9 заводів були у них в оренді, решта цукроварень перебувала в руках іноземних капіталістів та вихідців з інших соціальних груп¹¹.

Тенденція зростання акціонерних товариств в цукровій промисловості України зберігалася і в наступних роках. Протягом 1890-1894 рр. уряд затвердив біля 30 акціонерних товариств, вкладені капітали яких сягнули 14,3 млн. крб.¹²

В кінці 80-х років був створений синдикат цукрозаводчиків — одне з перших монопольних об'єднань Росії. Правління синдикату містилось у Києві. Керівну роль в ньому відігравали найбільші цукрозаводчики України — Бобринські, Браницькі, Бродські, Потоцькі, Терещенки, Харитоненки та ін. На час свого заснування у 1887 р. синдикат об'єднував 78%, а в 1893 р — 91% цукрових заводів, тобто 203 підприємства з 224¹³.

Підприємці-цукрозаводчики України в ході технічної революції широко застосовували іноземну техніку, новітні досягнення європейської та вітчизняної науки і технології цукрового виробництва. Чималі заслуги у впровадженні нових технологій належали Київському відділенню Російського технічного товариства, членами якого були всі визначні фахівці-цукровари України. М.О.Толпигін і М.П.Харкевич вперше в країні впровадили на заводах Київщини дифузійний спосіб одержання цукрового соку. У тих же 70-х роках почалося впровадження на цукроварнях колоризаторів В.Ф.Симиренка. Трохи пізніше він розробив нову ефективну конструкцію випарного апарату. Інженер Л.Т.Пятаков вперше застосував на Городищенській цукроварні спосіб сірчаної сатурації.

Більш удосконалені вакуум-апарати для утворення сиропу створили відомі тоді спеціалісти цукровиробництва В.О.Віткович, І.С.Щеніовський та Г.О.Піонтковський. На початку 70-х років інженер М.В.Чериковський на Смілянському заводі вперше впровадив відбілювання рафінаду із застосуванням центрифуги, потім технологію виробництва рафінаду удосконалював інженер Ходорківської цукроварні на Київщині М.К.Васильєв¹⁴.

Внаслідок завершення технічного перевороту в галузі цукрова промисловість вийшла на перше місце за вартістю продукції, перетворилась у передову на той час галузь великої машинної індустрії України¹⁵. Виробництво цукру зросло у 90-х роках у 5 разів порівняно з початком 50-х років. Україна стала головним районом, який постачав цим продуктом всю Росію та забезпечував його експортні поставки.

Іншою галуззю харчової промисловості, де підприємництво відіграло значну роль у її розвитку та збільшенні питомої ваги у загальнодержавному масштабі, була

III. Джерелознавчі галузі знань

борошномельна. У цій галузі протягом всього пореформеного періоду співіснували найпереводіші на той час парові, пильовані млини поряд з традиційними місцевими водяними і вітряками, а також з тими, які приводились у дію за допомогою сили тварин.

Особливістю млинарства України досліджуваного періоду було те, що часто ці підприємства були складовою частиною інших виробництв: винокурних заводів, цукроварень, олійниць, лісопилень тощо. У Києві два млина діяли від спільних джерел енергії при лісопилях, паровий млин працював у Городищі на Київщині при цукроварнях купців Яхненка і Смирненка. Аналогічний млин діяв при гуральні купців Бакланових на Чернігівщині, всього ж на Чернігівщині 14 парових млинів функціонували при гуральнях, 11 — при цукроварнях і маслобойнях, решта 6 — при інших механічних підприємствах.

Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження — з кінця 60-х—початку 70-х років — вальцювого помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцювих млинів стала приваблювати у цю галузь все нові й нові капітали. Відповідно змінювалася структура борошномельної промисловості. Якщо переважали поміщицькі млини, то в пореформений період почали утворюватися нові акціонерні товариства, більшість великих парових млинів стали зосереджуватися в руках купців, заможних міщан й селян¹⁶.

Загальновідомо, що великі спеціалізовані парові млини є одним з характерних супутників епохи великої машинної індустрії. Головним районом активного підприємництва у борошномельній промисловості в останній чверті XIX ст. став південь України. Тут парові млини розташувалися у великих промислових центрах і транспортних вузлах. Млини цього регіону використовували переважно донецьке вугілля, чому сприяли розвиток залізничного сполучення та близькість Донбасу. Частина борошна йшла на експорт¹⁷. Найбільшими центрами промислового млинарства стали Одеса, Херсон, Катеринослав та інші міста. Вартість сучасного як на той час обладнання млинів багатьох підприємств у названих місцях, а також у Києві, Кременчуці, Харкові, Полтаві та інших містах оцінювалась у сотні тисяч карбованців¹⁸. У Київській губернії на початок 30-х рр. з 10 великих парових млинів 6 належало підприємцям-купцям, решта — знаходились в оренді у акціонерних товариств.

Водночас спостерігалось посилене будівництво парових млинів на залізничних вузлах і річкових пристанях, здійснюване як вітчизняними, так і зарубіжними підприємцями. А вже вигідність помолу на парових вальцювих млинах була очевидною, оскільки витрачені капітали на їх будівництво поверталися впродовж 3-4 років. Крім того, щедрі кредити у будівництві млинів дозволяли підприємцям будувати їх майже повністю без власних капіталів, а прибутками від експлуатації покривати всі витрати будівництва.

Великим центром млинарства стала Одеса — найбільше на той час місто України. В середині 80-х років тут працювали 24 млини, обладнані 60 паровими машинами. Вони виробляли за рік продукції на суму понад 4 млн. крб. Найдосконалішими у технічному відношенні були підприємства братів Вайнштейнів, підприємств Гуровича, Бродського, Клеймана і Юліуса, Гладкова, Ярожевського, братів Поповичів, Гінзбурга та ін. Вироблена в Україні продукція відправлялась на місцеві ринки, а також у промислові центри Росії, Білорусію, Польщу, Прибалтику, на Кавказ тощо. Частина продукції реалізовувалася за кордоном. Вже з кінця 70-х - початку 80-х років борошномельна промисловість за потужністю і досконалістю технічного устаткування вийшла на друге місце, поступаючись цукровій, але значно випередивши винокурну, суконну та ін. галузі.

Проте далеко не в усіх галузях обробної промисловості України в пореформений період складалася сприятлива кон'юнктура для вітчизняних та зарубіжних підприємств. Ряд галузей промисловості, що в дореформений період збували свою продукцію за межами українських губерній, в період капіталістичної модернізації промисловості, як переконливо свідчать документи Центрального державного історичного архіву України у м.Києві та обласних архівів, почали занепадати, або ж дуже повільно розвиватися у порівнянні з іншими галузями промисловості.

Серед галузей, продукція яких знаходила попит здебільшого тільки на місцевих ринках, були суконна, салотопна, канатна, селітварна, скляна, фарфоро-фаянсова й паперова промисловість. У статистичних оглядах різних регіонів країни, працях українських економістів та істориків І.М.Бровера, К.Г.Воблого, О.П.Оглоблина, О.О.Нестеренка, І.О.Гуржія, В.Г.Сарбея, Л.Г.Мельника та ін. показано, що у другій половині XIX ст.

скорочувалася не тільки кількість підприємств, але зменшувалася також вартість виробленої ними продукції. Багато підприємств названих галузей припинили свою діяльність через збитковість виробництва та неможливість конкурувати з аналогічними закладами інших промислових районів¹⁹. Такими були наслідки зрушень, що відбувалися в економічній спеціалізації районів Росії у пореформений період.

Важливого значення у промисловому виробництві Російської імперії, як свідчать архівні матеріали того часу, набули винокурна та тютюнова промисловість. Зокрема, перетворенню гуральництва із однієї з форм товарно-промислової діяльності поміщиків в самостійну галузь великої фабрично-заводської промисловості сприяли нові акцизні положення, затверджені урядом на початку 60-х років. Дрібним та погано обладнаним заводам (а таких в Україні була більшість) стало важко продовжувати своє існування у жорсткій конкурентній боротьбі. Відбувалася концентрація виробництва, оскільки виживали переважно великі підприємства, зростала продуктивність праці²⁰. Проте як в гуральництві, так і в тютюновій промисловості технічний переворот до першої світової війни так і не завершився. Широкому застосуванню ручної праці у тютюновій промисловості, і як наслідок, гальмуванню механізації виробничих процесів, сприяло поширення тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці.

У пореформений період в обробній промисловості України почалася технічна революція. На її перебіг великий вплив справила активізація підприємницької діяльності купецтва, заможних міщан та селян. Деякі галузі, зокрема цукрова та борошномельна промисловість, завдяки швидкому та інтенсивному припливу інвестицій перетворилися у велике сучасне фабрично-заводське виробництво. У пореформений період в Україні, за винятком перших декількох років зразу після скасування кріпацтва і під час декількох економічних криз 70-80-х років, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції та чисельність фабрично-заводських робітників. Якщо у 1870 р. в Україні нараховувалося 3,7 тис. фабрик і заводів, то у 1897 р. їх було вже понад 8 тисяч²¹.

Сьогодні не можна з певністю визначити національний склад власників фабрично-заводських підприємств в Україні. Ці питання досліджувалися українськими істориками та економістами лише до початку 20-х років. Після цього з відомих ідеологічних міркувань ці проблеми науковцями не піднімалися, натомість наголос робився на інтернаціональному складі українських підприємців. З цього приводу цікаві дані приводить О.П.Оглоблин. За його підрахунками, серед власників промислових підприємств в усіх губерніях України у дореформений період українців було 28,7%, росіян — 44,6, євреїв — 17,4, іноземців — 3,6, інших (вірмен, греків тощо) — 5,7%. Лише у двох губерніях: Київській та Харківській українських підприємців було трохи більше половини²².

Ще меншою була питома вага підприємців-українців серед категорії купецтва: українців — 22,2%, росіян — 52,6, євреїв — 20,9, іноземців — 1,9, інших — 2,1%²³. Отже, становище російського торгово-промислового капіталу, особливо серед купецтва, було пануючим. Російські підприємці осідали в великих промислових центрах, особливо на півдні України, засновували промислові підприємства. Зв'язані з місцевою та закордонною торгівлею, спрямовували ще слабкий український капіталізм в русло загальноросійського ринку.

В період здійснення технічної революції в Україні було створено кістяк великої машинної індустрії. Наявність багатьох корисних копалин та протекціоністські заходи з боку уряду обумовлювали швидке зростання іноземних інвестицій у добувну промисловість України. За даними старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії, в кінці XIX ст. більшість металургійних та металообробних заводів належали 34 іноземним акціонерним товариствам, основний капітал яких перевищував 130 млн. крб. Певне місце серед власників гірничих і машинобудівних підприємств займали підприємці України: Алчевський, Голуб, Іщенко, Панченко, Полетченко, брати Рутченки та ін. Великі підприємці Терещенко, Римаренко, Харитоненко, які крім значної кількості цукрових заводів, володіли також млинами, олійницями та іншими підприємствами²⁴.

За наслідками пошукових робіт, з кінця 60-х років в Донбасі та з розгортанням інтенсивного залізничного будівництва і збільшенням попиту на вугілля почалася «підприємницька гарячка» у Донецькому басейні. Вітчизняні та іноземні підприємці почали захоплювати родовища вугілля і засновувати копальні. Особливого розмаху

III. Джерелознавчі галузі знань

підприємство набуло у 70-80-х роках із побудовою залізниць, що перетинали басейн у різних напрямках. Залізничне сполучення дало можливість донецькому вугіллю вийти не лише на український, але й на всеросійський внутрішній ринок.

Для першого десятиріччя інтенсивного освоєння Донецького басейну характерним було співіснування малих, примітивно обладнаних копалень, що належали дрібним підприємцям, і великих шахт. Якщо на перших щорічно видобувалось по декілька десятків тисяч пудів вугілля, то на шахтах підприємців С.Кошкіна, П.Губоніна, В.Ловайського Л.Успенського та інших — від 2 до 10 млн. пудів палива щорічно.

За участю іноземного капіталу були засновані численні акціонерні товариства "Новоросійське товариство кам'яновугільного і залізничного виробництва", "Олексіївське гірничопромислове товариство", Товариство "Південно-російської кам'яновугільної промисловості", "Гірничі і промислове товариство на півдні Росії" та інші. Їх щорічний видобуток палива досягав 6-10 млн. пудів. Зростала кількість великих копалень і як наслідок — у десятки разів збільшувалася кількість видобутого вугілля. На Донецький басейн припадало майже все виробництво коксу в країні.

Кам'яновугільна та металургійна промисловість півдня України були на той час високорентабельними галузями промисловості. Так, власники південноросійського Дніпровського металургійного заводу, розташованого поблизу Катеринослава, при сумарному капіталі 5 млн. крб. протягом п'яти років одержали 17,3 млн. чистого прибутку. Великі прибутки одержували також інші підприємці. Тому в Україну, де майже заново створювалася гірничорудна промисловість і на продукцію якої був великий попит, полилися капітали української, російської буржуазії та особливо інвестицій іноземних підприємців. Ще у 80-х роках у вугільній промисловості Донбасу переважали вітчизняні капітали, а іноземці займали другорядні позиції. Але у наступних десятиріччях XIX — початку XX ст. становище змінилось на користь останніх. Вивіз капіталу із західних країн і вкладення його у промисловість України давали іноземним підприємцям великі прибутки. Так, відомий Дж.Хьюз (Юз) за 25 років свого підприємництва в Донбасі вивіз в Англію біля 25 млн. крб. золотом²⁵.

Важливою галуззю економіки України в результаті здійснення технічного перевороту в промисловості стало машинобудування. На початку 60-х років в Україні функціонувало біля 20 машинобудівних, або як їх тоді називали, механічних заводів, уже починаючи з 80-х років Україна посіла перше місце в країні по виробництву сільськогосподарських машин. До цього центром їх виробництва були привіслянські й прибалтійські губернії. Зосередження в Україні сільськогосподарського машинобудування було зумовлено тим, що її південні губернії стали основним осередком землеробського капіталістичного виробництва, а також швидким розвитком кам'яновугільної промисловості. Застосування машин вело до концентрацій виробництва в аграрній сфері, поширення кооперації в землеробстві. Все це вимагало значних капіталів та наявності великих земельних масивів, тому було під силу тільки великим землевласникам.

У фондах державних архівів Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської областей та Центрального державного історичного архіву України у м.Києві є досить повний масив документальних матеріалів про спорудження та функціонування на півдні України заводів сільськогосподарського машинобудування, зв'язані з цим банківські операції тощо²⁶. Основними центрами сільськогосподарського машинобудування стали Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград, Олександрівськ, Херсон, Миколаїв. Переважна більшість заводів сільськогосподарського машинобудування належали іноземним підприємцям: Гельферіх-Саде і Мельгозе в Харкові, Фільверту і Дедіну в Києві, Гену в Одесі, Ельвоті в Єлисаветграді, Леппу і Вільману в Олександрівську і т.д.

У другій половині XIX ст. власниками багатьох машинобудівних заводів стали вихідці з українського селянства та міщанства: Яхненко, Симиренко, Левчинський, Борисовський, Гріневич, Чернявський, Довбенко та ін. В літературі приводяться дані про те, що цій категорії підприємців поряд з представниками російського та єврейського капіталу належало 20,7% механічних заводів. Акціонерні товариства володіли 12,9% аналогічних підприємств, поміщики — 10,3, німці-колоністи та технічна інтелігенція — 7,3%. Але найбільшими власниками машинобудівних (механічних) підприємств в Україні стали іноземці. Їм належало 48,8% всіх заводів²⁷.

Проте рівень розвитку машинобудування в Україні навіть найрозвинутішої галузі його - сільськогосподарського машинобудування в порівнянні з європейськими країнами залишався порівняно низьким. Переважали примітивні знаряддя обробітку ґрунту. Загалом же наявність пережитків феодалізму — і у вигляді поміщицьких латифундій, величезної маси дрібних селянських господарств, відрізків, черезполосиці — істотно обмежувала масштаби технічної революції в сільському господарстві України. Навіть у великих капіталістичних економіях півдня України ще не було системи машин. Машини застосовувались переважно при збиранні та обмолоті хлібів. Технічні культури здебільшого оброблялися вручну. Інші ж галузі сільського господарства (зокрема, тваринництво) зовсім не були механізовані.

Особлива сторінка в історії підприємництва в Україні — це залізничне будівництво пореформеного періоду. До середини століття шляхи сполучення залишалися вразливою ланкою в системі продуктивних сил. Після скасування кріпосного права на початку 60-х років Україна переживала транспортну кризу. Викликана вона була тим, що поміщики вже не могли користуватися гужовою повинністю селян. Внаслідок цього почалися труднощі у збуті сільськогосподарської продукції маєтків. Царський уряд після поразки Росії у Кримській війні усвідомив необхідність подолання транспортної відсталості країни. Отже в подоланні транспортної відсталості були зацікавлені як поміщики, так і промисловці та уряд.

Після декількох невдалих спроб створення акціонерного товариства для будівництва Одесько-Київської залізниці починається її спорудження за рахунок казни. В кінці 1865 р. була відкрита перша в Україні залізниця довжиною понад 200 верст між Одесою і Балтою. У 1865 р. був схвалений урядовий проект залізничної мережі Європейської частини Росії, в якому чільне місце відводилось спорудженню залізниць на території України. В першу чергу будувалися лінії, що забезпечували експорт хліба до морських портів. Якщо, таким чином, спочатку спорудження залізниць велося в інтересах пристосування поміщицьких господарств до ринкових відносин, то згодом почалося будівництво з врахуванням інтересів капіталістів-промисловців.

У зв'язку із дефіцитом бюджету з другої половини 60-х років царизм переходить від практики казенного будівництва до організації приватнокапіталістичного підприємництва, великі капіталісти, фінансисти, представники верхівки бюрократії переконалися у вигоді від залізничного будівництва. Ось чому з середини 60-х років в Україні починається "залізнична гарячка", гонитва за концесіями і бажання будь-якими засобами "улаштуватися" близько залізничних ділків стали майже повсюдними.

Залізничне будівництво постійно залишалося в полі зору уряду, який здійснював політику необмеженої підтримки акціонерних товариств, застосовував концесійну систему спорудження залізниць. Казна, надаючи акціонерним компаніям концесії на будівництво й утримання залізниці, гарантувала їм прибутки на акції та облігації залізничних позик, брала на свій рахунок усі їхні збитки. Надавалась безперервна фінансова допомога акціонерам, гарантувався 5% прибуток на вкладений капітал протягом 80-ти і більше років²⁸.

Таким чином, частина залізниць в Україні була збудована державою безпосередньо, решта — акціонерними компаніями, капітал яких створювався за допомогою кредиту випуском гарантованих урядом акцій і облігацій, більша частина яких також реалізовувалася казною як в країні, так і за кордоном. З кінця 60-х до середини 70-х років було збудовано понад 4 тис. верст залізниць, тобто середньорічний приріст магістралей становив 340 верст. До початку 90-х років довжина залізних колій в Україні ще майже подвоїлась. Будівництво залізниць та їх експлуатація значною мірою збільшили попит на локомотиви, вагони, метал, вугілля, нафту, нафтопродукти та інші промислові товари.

Залізнична мережа України зв'язала в єдине ціле різні за своєю господарською специфікою райони, дала можливість швидко і у великій кількості перевозити товари з місць виробництва в місця споживання. Розширився попит на сільськогосподарську й промислову продукцію, яка вироблялася в Україні. Економісти та історики підкреслюють особливо важливу роль у розвитку важкої промисловості України побудованих у 30-х роках XIX ст. Катерининської та Донецької залізниць. Залізничний транспорт в свою чергу став великим і постійним споживачем металу, вугілля тощо.

III. Джерелознавчі галузі знань

Зростання довжини українських залізниць і збільшення їх рухомого складу забезпечили постійний ріст перевезення вантажів та пасажирів. За останню чверть XIX ст. перевезення вантажів зросло майже в 12 разів, а пасажирів — у 6 разів²⁹. Протягом декількох десятиріч із господарської діяльності було витіснено гужовий транспорт. До кінця століття у повний занепад прийшов чумацький промисел, який мав велике поширення в Україні у дореформений період.

У зв'язку з промисловою модернізацією досліджуваного періоду важливу роль почав відігравати водний транспорт. Неухильне зростання річкового й морського транспорту України було обумовлене тим, що транспортування вантажів по воді обходилося значно дешевше в порівнянні з перевезенням їх залізницею, витрати на будівництво рухомого складу були меншими, давали себе знати також інші економічні переваги. Необхідно разом з тим вказати і на деякі негативні сторони водного транспорту, зокрема сезонність його роботи та територіальну обмеженість.

Ще в 30-40-х роках XIX ст. розпочали свою діяльність на Дніпрі компанії підприємців Рогозіна та Мальцева. Але більш інтенсивний розвиток пароплавства доводиться на період після Кримської війни. У 1858 р. почала здійснювати регулярні пароплавні рейси на нижньому Дніпрі та південному Бузі велика морська пароплавна компанія - "Російське, товариство пароплавства і торгівлі" (РТПІТ). Її буксирні пароплави транспортували баржі з зерном, вівною та іншими товарами до Одеси, де вони перевантажувалися на морські пароплави.

У 1858 р. вище дніпровських порогів розпочала діяльність велика акціонерна компанія "Товариство пароплавства по Дніпру і його притоках" з початковим капіталом у 200 тис. крб. У 60-х роках поряд з цими компаніями виникає чимало приватних пароплавств, заснованих українськими, російськими, європейськими купцями.

З року в рік збільшувалися операції "Товариства пароплавства по Дніпру" вище порогів. Навіть при експлуатації невеликої кількості пароплавів та недосконалих засобах перевезень "Товариство" вже в середині 80-х років збільшило основний капітал до 1 млн. крб. У 1888 р. було засноване "Друге пароплавне товариство по Дніпру". До складу нової акціонерної компанії ввійшли цукрозаводчики Київщини, власники донецьких шахт і металургійних заводів Катеринославщини. Освоюючи вантажне пароплавство вище дніпровських порогів, компанія неухильно збільшувала капітал, довівши його незабаром до одного мільйона карбованців.

В цілому з 1862 по 1890 рік кількість пароплавів на Дніпрі та його притоках зростає з 27 до 175, тобто у 6,5 рази³⁰. Швидкий розвиток пароплавства на ріках призвів до поступового витіснення сплавного і парусного судноплавства, хоч на окремих ріках воно ще продовжувало функціонувати.

Розвиток пароплавства на Чорному та Азовському морях також забезпечувався розширенням у пореформені роки його технічної бази. У 50-60-х роках були збудовані в Одесі та Севастополі суднобудівні заводи. У 1886 р. купець Кундишев-Володін закінчив спорудження суднобудівного заводу в Миколаєві. Будівництво поки що невеликих пароплавів розпочалося на Херсонській верфі. Спеціальні школи для підготовки фахівців морехідної справи були відкриті у Севастополі, Херсоні та Таганрозі.

Компанією-монополістом на здійснення морських перевезень впродовж 60-70-х років залишалося вже згадуване "Російське товариство пароплавства і торгівлі" (РТПІТ). Його монопольне становище та постійні урядові пільги і субсидії сприяли невпинному розширенню перевезень пароплавами цієї акціонерної компанії. Відкриття в кінці 60-х років Суецького каналу сприяло дальшому розвитку пароплавства на Чорному та Азовському морях. Особливо швидко зростала роль Одеси та інших чорноморсько-азовських портів у зовнішньоторгових операціях.

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. виник і розпочав свою діяльність на Чорному морі так званий "Добровольний флот", створений на зібрані у населення кошти та при сприянні держави. Після закінчення війни флот переключився на здійснення вантажних та пасажирських перевезень між Одесою та портами Далекого Сходу, Китаю та Індії. Намагання РТПІТ поглинути "Доброфлот" не здійснилося. Це казенне пароплавство зберегло свій статус і зміцнило свої позиції. Спроби купців Воронцова, Гагаріна, Шмідта заснувати нові пароплавні компанії на Чорному морі не увінчалися успіхом, оскільки вони, не маючи достатніх капіталів, не витримали конкуренції РТПІТ.

III. Джерелознавчі галузі знань

По-іншому складалася ситуація на Азовському морі. Ще у 60-х роках тут засновуються приватні компанії купців Стороженка, Кривошеїна, Полякова та Онищенка. Таганрозський купець А.Стороженко, успішно ведучи конкурентну боротьбу з іншими судновласниками, у 70-х роках заснував регулярну лінію Ростов-на-Дону - Таганрог - Єйськ - Маріуполь - Бердянськ³¹. Згодом його пароплави зв'язали азовські порти з берегами Криму, а потім операції були перенесені на Чорне та Середземне моря. Капітал товариства зріс до декількох мільйонів карбованців, йому належали десятки пароплавів. Загалом, на Чорному та Азовському морях серед приватних судновласників переважали представники торговельної буржуазії — росіяни, українці, греки, євреї, великими судновласниками були підприємці І.Кошкін, С.Волохін, І.Тихонов, І.Коваленко, А.Стороженко, З.Ашкіназі, брати-греки Антара, Ф.Феофані, А.Дрейфус, С.Лівшиць та інші³².

У ході технічної революції приватне підприємництво на Чорному та Азовському морях набуло найбільшого, порівняно з іншими басейнами, розмаху. Тут утворилися великі компанії та значна кількість приватних пароплавств. Внаслідок завершення технічної модернізації, чорноморсько-азовське паропластво за кількістю суден, їх тоннажністю, потужністю двигунів виходить у 90-х роках XIX ст. на перше місце серед парових комерційних флотів інших російських морів. Проте в ході завершення технічного перевороту в суднопластві визначилися його недоліки та слабкі місця, що впливало з техніко-економічної відсталості Росії. Так, через недостатній розвиток машинобудування та суднобудування переважна більшість пароплавів будувалися за кордоном. Чимало суден були застарілої конструкції. Нарешті, питома вага вітчизняних пароплавів у дальньому суднопластві на південних морях була дуже малою.

Підводячи підсумки висвітлення поставленого питання, слід відзначити, що досить розгалужена транспортна мережа в Україні не тільки відігравала значну роль у вантажних та пасажирських перевезеннях всієї Росії, але також сприяла встановленню і розширенню постійного товарообміну між регіонами держави, більш раціональному розміщенню продуктивних сил. Залізничний, річковий і морський транспорт, взаємно доповнюючи один одного, створювали єдину систему транспортування вантажів та перевезення пасажирів. Завдяки розвиненому транспорту в товарно-грошові відносини втягувалося населення місцевостей, які до того мало, або ж навіть зовсім не були зв'язаними з всеросійським ринком³³.

В свою чергу, транспорт став одним із найважливіших засобів у створенні на території України національного ринку. Залізничні станції, річкові пристані й морські порти були не тільки місцями зосередження торгових вантажів, але також важливими торговими пунктами, зв'язаними між собою.

У здійсненні технічного перевороту на транспорті, як і у промисловості, вирішальну роль у другій половині XIX ст. відіграв клас підприємців — нова соціальна верства, покликана до життя глибокими соціально-економічними змінами пореформеного періоду. Переживши у 60-80-х роках промисловий переворот, транспорт сам став важливим чинником, покликаним забезпечити завершення технічної революції в інших галузях економіки.

Одна з особливостей технічного перевороту в Україні і тісно зв'язаної з ним підприємницької активності полягала у тому, що технічна модернізація тут майже одночасно охопила усі основні сфери матеріального виробництва. В Україні швидкими темпами відбувалося формування пролетаріату, поповнювалися лави підприємців, зростали міста. В кінці XIX ст. тут було 4 міста з населенням понад 100 тис. чоловік, 7 - від 50 до 100 тисяч, та 17 міст - від 20 до 50 тисяч населення.

Важко однозначно оцінити наслідки технічної модернізації в Україні у пореформений період. Ці та низка інших проблем підприємницької діяльності потребують глибокого дослідження джерельної бази, провідне місце в якій належить багатоглядному масиву архівних документів.

Їх запровадження до наукового обігу уможливуватиме використання широкого спектру наукової інформації на носіях новітнього типу з залученням різноманітних баз і банків даних.

³¹ Статистическое описание Киевской губернии, изданное И.Фундуклеем. — Ч. III. — Спб., 1852; Чубинский П. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными о них данными за кампанию 1872-1873 гг. — К., 1874; Одесское товарищество свеклосахарного завода — Одесса, 1875; Струве П.Б. Критические

III. Джерелознавчі галузі знань

- заметки к вопросу об экономической истории России — СПб, 1894; Мельников Н.П. О состоянии и развитии механических производств на Юге России. — Одесса, 1875; Його ж. Мукомольное дело. — СПб., 1879; Толпыгин М.А. Развитие и усовершенствование сахарной промышленности // Записки Киевского отделения Русского технического общества. — К., 1910; Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Повн. зб.р. творів. — Т.3.
- ² Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1921; Його ж. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. — К., 1925; Його ж. Очерки истории украинской фабрики. Капиталистическая фабрика. Вып. 1 - 4. — К., 1927; Слабченко М. Организация хозяйства Украины. — Т.Т.І, ІІІ. — К., 1926; Плевако О. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні. — К., 1927; Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. — Т.Т.І, ІІ. — К., 1928, 1930.
- ³ Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. — Т.Т.І, ІІ. — К., 1959, 1952.
- ⁴ Нестеренко О.О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX ст. — К., 1951; Його ж. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. — М., 1954.
- ⁵ Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности в Донском бассейне. — М., 1955; Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине. — К., 1960; Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. — К., 1963; Белінський Є.Ф. Развитие железнодорожного транспорта Украины в период промышленного капитализма (двух половина XIX ст.) — "Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду". — К., 1963; Кульчицький С. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні // "Економіка Радянської України". — 1963. — № 2.
- ⁶ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі ЦДІАК). — Ф.442 (Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора). — Оп. 55. — Спр.206. — Арк. 3.
- ⁸ Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 13. — Спр.2230. — Арк. 311; Радянський архів — 1931, № 2(17). — С.17-21.
- ⁹ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 71.
- ¹⁰ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості — Т.ІІ. — К., 1930. — С.127, 135.
- ¹¹ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — С.72.
- ¹² Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. — Т.ІІ. — С.181.
- ¹³ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. — К., 1968. — С. 35.
- ¹⁴ Иванов С.З., Лепешкин И.И. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. — М., 1955. — С.54-55.
- ¹⁵ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості — Т.ІІ. — С.47.
- ¹⁶ ЦДІАК України. — Ф.442. — Оп. 623. — Спр. 328. — Арк.19; Держархів Харківської області. — Ф. Харківського губернського статистичного комітету. — Оп. 1. — Спр.172. — Арк.26; Держархів Чернігівської області. — Ф. 1011. — Оп. 1. — Арк. 1326.
- ¹⁷ Держархів Херсонської області. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 56; Держархів Запорізької області. — Ф. 28. — Спр. 83. — Арк. 114.
- ¹⁸ Историко-статистический обзор промышленности России. — Т.І. — 1883. — С.164.
- ¹⁹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. — С.43.
- ²⁰ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — С.89.
- ²¹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. — С.163.
- ²² Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1924. — С.52.
- ²³ Там само. — С.17.
- ²⁴ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения 1897 г. — Т.ІІ. — СПб, 1905. — С.326.
- ²⁵ Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положений пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. — М., 1954. — С.29.
- ²⁶ Державний архів Запорізької області. — Фонди 9, 10, 11, 27, 28, 41, 42, 45, 53, 65, 66, 104, 110, 223; Державний архів Херсонської області. — Фонди 1, 4, 5, 6, 22, 191, 196, 195, 229, 245, 250, тощо.
- ²⁷ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — С.136.
- ²⁸ Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. — Ч.ІІ. — К., 1962. — С.17.
- ²⁹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 50-90-х років XIX ст. — С.173.
- ³⁰ Статистический обзор Министерства путей сообщения. — Вып. 34. — СПб, 1813. — С. 138-145.
- ³¹ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — С.174.
- ³² Там само. — С.179.
- ³³ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. — С.90.

Сергій Кулешов

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАТИКИ

Терміни "документальні джерела", "джерела інформації" є широко уживаними в історичній науці. Поняття, типи та родо-видові характеристики історичних джерел аналізували у своїх працях такі відомі вчені як О.М.Медушевська, Л.М.Пушкар'єв, С.О.Шмідт¹. Документальні джерела розглядаються ними як рід писемних історичних джерел. Розгорнуту класифікацію документальних джерел з точки зору археографії та архівознавства подано у нещодавно опублікованій фундаментальній монографії Г.В.Боряка².

Одночасно термін "документальні джерела інформації" використовується і в інформатиці³, точніше в тому її розділі, що вивчає соціальні комунікації, теорію та практику організації науково-інформаційної діяльності. Зрозуміло, що у підходах до визначення поняття "документ" і в завданнях його вивчення в історичній науці та інформатиці є значні відмінності, але можна також відзначити наявність окремих спільних напрямів в таких дослідженнях. Це стосується, наприклад, визначення комунікативної характеристики документальних джерел, їх інформативності, виявлення класифікаційних ознак і побудови типологічних рядів, врахування результатів обопільних досліджень двох наук при розробці та реалізації проектів документальних автоматизованих систем тощо. Причому мова йде не про подібність комунікативної та інформативної характеристик або уніфікований підхід до систематизації документів, а при різних оцінках змісту цих характеристик (зокрема, як "динамічних" та "архівних" документів), — про використання спільних методологічних засад, врахування досвіду, який пройшла інформатика та суміжні з нею науки у вивченні документальних джерел інформації.

Виходячи з цього, доцільно розглянути історію формування в межах інформатики проблематики дослідження документальних джерел наукової інформації. Слід зауважити, що тут маються на увазі ті документи⁴, що містять виклад результатів науково-дослідної та дослідно-конструкторської роботи. Найбільш поширеними термінами, якими позначаються документальні джерела наукової інформації (ДДНІ), є "наукові документи", рідше — "наукові публікації". Але це скоріше умовні синоніми, оскільки у склад ДДНІ часто включаються також вузівські підручники, наукові енциклопедії, аналітичні інформаційні огляди, а також іноді — науково-популярні видання. Хоча, безумовно, у центрі уваги згаданого розділу інформатики знаходяться ті документи, які містять н о в у наукову інформацію.

Власне різні аспекти проблематики ДДНІ вивчаються не тільки інформатикою, а й іншими науками, зокрема, бібліографознавством, книгознавством, літературознавством, журналістикою, наукознавством. В узагальненому вигляді сукупність напрямів дослідження ДДНІ спільних для всіх або більшості цих дисциплін складає такий ряд:

- аналітико-синтетична обробка ДДНІ з метою індексування та створення вторинних документів⁵;
- класифікація ДДНІ за характеристиками змісту, форми та виконуваних функцій;
- організація зберігання та розповсюдження ДДНІ в суспільстві;
- функціонування ДДНІ в суспільстві і якісні показники їх змісту та форми;
- організація вивчення потоків ДДНІ.

Можна відзначити, що більшою чи меншою мірою всі ці аспекти, крім одного, в їх історичному розвитку, є, так би мовити, загальнодокументальними. І тільки вивчення потоків ДДНІ було чи не першим специфічним дослідницьким відгалуженням, де об'єктом аналізу були документи (книги, твори літератури, видання тощо), зміст яких складає наукова інформація. Воно формується в надрах бібліографії як галузі знання і сфери практичної діяльності, будучи частиною "документаційної науки". Зокрема, як зазначає Ю.Д.Теплов, першим на явище "розсіяння" статей в періодичних виданнях звернув увагу англійський бібліограф Ф.Кемпбелл в монографії, що була видана у 1896 р.⁶ Традиційно ж початок досліджень, присвячених вивченню відображення матеріалів з певної тематики

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

в наукових часописах, пов'язується з ім'ям англійського бібліографа і хіміка С.К.Бредфорда. Протягом 1930 — 1934 рр. він проводив такий аналіз масивів наукових журналів, але остаточно формулювання відомої закономірності побачило світ тільки у книзі "Документація", що була видана у 1948 р. На той час зміст даної праці цілком відповідав проблематиці "документаційної науки".

Проте поступово у цій галузі знання дослідницькі акценти зміщуються з документа в цілому на вивчення його складової — інформації. Зокрема, відомий польський бібліограф і книгознавець Ян Мушковський ще у 1946 р. обґрунтовує засади нової галузі знання — документології, яка згодом, як зазначає М.Дембовська,⁷ формується у Польщі в науку інформатологію або інформатику. В деяких країнах у 50-60-х роках назву науки "документація" (документаційна наука) замінює "науково-технічна інформація" чи "інформаційна наука", в деяких він залишається, але виступає як синонім до вищезазначених термінів. Саме в межах таких переорієнтацій (що проходили, між іншим, поступово, еволюційним шляхом), крім розсіяння статей в журналах, вивчається інша характеристика документальних інформаційних потоків (ДІП), а саме — процес старіння ДДНІ, дослідження якого проводилось на основі аналізу використання масивів цих документів. І хоча база такого вивчення є бібліотекознавчою (визначення попиту на ДДНІ різних років у великих бібліотеках) та бібліографознавчою (визначення характеру цитування наукової літератури різних років), цей дослідницький аспект сформувався виходячи з потреб наукознавства. Визначення швидкості старіння наукових публікацій (протягом 60-х років такі методики пропонували Р.Бартон, Р.Кеблер, Д.Прайс та ін.) давало можливість оцінити характер оновлення документального фонду науки, а з ним і певною мірою — наукової інформації та наукових знань. Правда, на думку відомих спеціалістів в галузі інформатики, різні показники вимірювання швидкості старіння поки не можуть об'єктивно відбити цей процес, оскільки на нього впливає ряд чинників, які важко визначити кількісно або врахувати.

У 50-60-х рр. методи вивчення ДІП широко використовуються наукознавством, яке починає формувати свої теоретичні основи. Власне наукометричні дослідження починаються з праць А.Лотки, котрий у 1926 р. описав результати ранжування вчених за кількістю опублікованих ними робіт. Пізніше ці результати інтерпретуються наукознавцями як явище подібне "розсіянню-концентрації" статей з певної тематики в періодичних виданнях. Застосована вченим методика стає одним з інструментів не тільки оцінки наукового потенціалу, а й дозволяє з'ясувати характер внутрішньонаукових зв'язків. Зокрема, на базі аналізу мережі бібліографічних посилань на наукові праці та їх цитування можна простежити історію розвитку окремих наукових питань, проблем галузей знань, рівень міждисциплінарних зв'язків тощо. Реалізація такого роду досліджень стала більш ефективною з початком випуску 1963 р. Ю.Гарфілдом в Інституті наукової інформації у Філадельфії (США) "Індексу наукових посилань".

Використання сукупності зазначених методів вивчення ДІП наукознавством сформували підхід розгляду науки як інформаційного процесу. Слід зауважити, що інформаційна модель науки (тобто її інформаційні параметри — динаміка росту наукової інформації, темпи її старіння, закономірності розсіяння в документальних джерелах, ступінь і характер міжгалузевих зв'язків тощо) представляє тільки одну із схем поряд з логічною (наука як логічний процес розвитку ідей), гносеологічною (методологічна основа наукових досліджень), економічною (взаємозв'язок науки та економіки), політичною, соціологічною та іншими моделями⁸.

У середині 60-х років в СРСР формуються засади нової наукової дисципліни спочатку під назвою "науково-технічна інформація", а потім — "інформатика". Вони були сформульовані у виданій в 1968 р. О.І.Михайловим, А.І.Чорним та Р.С.Гіляревським монографії "Основи інформатики" (це було друге видання монографії "Основи науково-технічної інформації", опублікованої у 1965 р.). Саме в цій роботі вперше використовується термін "документальні джерела наукової інформації", котрим позначався один з об'єктів дослідження інформатики⁹. Правда, як вже зазначалося, одиницею сукупності ДДНІ виступає "науковий документ", визначення і різні аспекти класифікації якого подаються тут цими авторами. Основними об'єктами вивчення інформатики проголошуються наукова інформація (і зрозуміло її джерела), наукові комунікації та науково-інформаційна діяльність.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Оскільки дослідження потоків ДДНІ давало можливість виявити і проаналізувати властивості потоків наукової інформації, характер наукових комунікацій, а також з'ясувати залежність науково-інформаційної діяльності від процесів у потоках інформації, то ця проблематика стала і залишається зараз у центрі уваги так званої "наукової" інформатики.

Аналіз потоків ДДНІ проводиться сьогодні наукознавством, бібліографознавством (в сукупності з бібліотекознавством і книгознавством) та інформатикою, а відповідні дослідницькі напрями отримали назви наукометрія, бібліометрія, інформетрія. Як зазначає В.І.Горькова, вони різняться за своїм предметом. Зокрема, для наукометрії — це об'єктивні кількісні закономірності наукової діяльності, що використовуються для її вдосконалення; для бібліометрії — об'єктивні кількісні закономірності наукової інформації та наукової комунікації, що використовуються для вдосконалення інформаційної діяльності¹⁰. Подібність цих наукових напрямів вбачається авторкою в тому, що у сферу їх вивчення включений документальний потік першоджерел інформації як продукт інтелектуальної діяльності творців інформації, а також тим, що в них використовуються аналогічні методи отримання кількісних даних про цей об'єкт¹¹. Висловлюється думка, що при частковому збіганні методів аналізу інформаційних потоків науки в наукознавстві та інформатиці, основні об'єкти вивчення і кінцева мета різні: об'єкт вивчення в наукознавстві — науково-організаційна діяльність, що має на меті "посилення потенціалу науки і підвищення ефективності наукового процесу за допомогою засобів організаційного впливу; об'єкт вивчення інформатики — всі процеси наукової комунікації, в тому числі науково-інформаційна діяльність, що має на меті підвищення ефективності не наукового процесу взагалі (тобто науки як галузі народного господарства), а конкретних наукових досліджень"¹².

Саме в інформатиці у 60-х роках формується основне тематичне ядро дослідження ДДНІ. Проблема оптимізації повідомлень в наукових комунікаціях, організації інформаційного обслуговування науки і виробництва зумовлюють наявність в цей час різних аспектів вивчення якості ДДНІ як первинних, так і вторинних. Коло питань в межах цієї та іншої тематики ДДНІ, що розроблялися інформатикою, наочно ілюструють публікації журналу "Научно-техническая информация" (з 1961 видавався Центральним інститутом науково-технічної інформації електропромисловості та приладобудування, а в 1962 р. переданий до Всесоюзного інституту науково-технічної інформації) — провідного періодичного видання у галузі інформатики в СРСР. Так, у період з 1963 (коли його структура стала більш подібною до сучасної) по 1972 р. (час завершення формування окремих рубрик, пов'язаних з проблематикою ДДНІ) статті, що публікувались в ньому, були присвячені таким аспектам вивчення ДДНІ:

- перспективи розвитку первинних та вторинних документів;
- інформаційний аналіз наукового документа, логічність та структура викладення в ньому матеріалу;
- якість інформації наукового документа (переважно—наукової статті);
- оперативність наукових публікацій;
- результати дослідження ДІП з різних галузей знань;
- проблеми підготовки і якості інформаційних видань (у 1970 р. уведено окрему рубрику "Информационные издания");
- методика перекладу текстів наукових документів (з 1969 р. організовано окрему рубрику "Автоматизация перевода текстов", яка з 1970 р. називається "Научно-технический перевод", а з 1972 р. запроваджено також рубрику "Автоматизация обработки текстов");
- класифікація і типологія ДДНІ.

З 1970 р. в часописі виділено рубрику "Научная информация и документы", назву якої було змінено у 1980 р. на існуючу досі "Документальные источники информации" (одночасно було ліквідовано рубрику "Научно-технический перевод"). Статті цього розділу опубліковані за останні сім років (тобто за 1988-1995 рр. — всього 72 статті) тематично можна розподілити таким чином:

- опис результатів аналізу ДІП — 26 статей;
- підготовка і якість інформаційних видань — 14 статей;
- підготовка первинних і вторинних документів за допомогою баз даних, опис документальних баз даних — 13 статей;

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

- проблеми ефективності організації підготовки і використання первинних документів; первинні документи як джерела інформації (наукові часописи, депоновані рукописи, описи винаходів, нормативно-технічні документи) — 11 статей;
- рекламні документи та джерела комерційної інформації — 3 статті;
- документи в інформаційному забезпеченні спеціалістів — 2 статті;
- стандарти з інформації, бібліотечної та видавничої справи — 2 статті;
- розвиток засобів друку інформації — 1 стаття.

Характерною особливістю тематики публікацій зазначеної рубрики у 80-і роки було зменшення кількості статей, присвячених, по-перше, якості первинних документів взагалі, і наукової періодики, зокрема. По-друге, перспективам розвитку документів і, по-третє, — класифікації та типології документальних джерел інформації. З іншого боку, в останній час спостерігається тенденція "входження" в проблематику ДДНІ матеріалів, присвячених організації документальних баз даних та технології підготовки з їх допомогою первинних та вторинних документів. Переважна більшість статей, де ДДНІ виступають як об'єкт дослідження — це описи результатів різноаспектного дослідження ДІП з певної теми (галузі) та підготовка і якість інформаційних видань.

Зменшення інтересу до якості наукових публікацій спостерігалось в інформації вже в середині 70-х років, коли стала зрозумілою неспроможність вирішити цю проблему тільки засобами інформаційного аналізу. І хоча за останні два десятиліття в часописі "Научно-техническая информация" відмічено наявність декількох статей, присвячених інформаційним якостям наукових журналів (як однієї з найбільш актуальних проблем функціонування наукових комунікацій), але це питання більшою мірою стало об'єктом дискусій у галузях, що вивчають процеси їх створення і використання, тобто у наукознавстві, журналістиці, бібліотекознавстві, книгознавстві, книговидавничій справі тощо. Його вирішення як в інформації, так і в зазначених галузях, пов'язується з перспективами розвитку засобів наукової інформації (найбільш давньою тут є ідея випуску наукових газет).

З іншого боку, в інформації у 80-х роках все більша увага концентрується не на документальних наукових комунікаціях, а цілком природно — на електронних, розвиток яких має революційний характер після впровадження персональних комп'ютерів. Власне таку ж картину ілюструє і зміст американського щорічника "Annual Review of Information Science and Technology" за 1965-1985 pp.¹³

У 80-і роки фактично зникають зі сторінок "Научно-технической информации" статті з проблематики загальної класифікації і типології ДДНІ (в кращому випадку такі питання вирішувались побічно в статтях при розгляді окремих жанрів чи типів документів). Можна було б припустити, що ця проблема була вирішена раніше чи її актуальність вичерпана. Проте саме через зменшення в інформації уваги до первинних ДДНІ ситуація фактично не змінилася. Певним чином на таке становище вплинула тематична орієнтація закордонних досліджень, зокрема, у США та Західній Європі, де типологію ДДНІ в межах інформаційної науки майже не розробляли. Питання класифікації документів в цих країнах в основному зосереджувались на аспектах їх тематичного поділу (зокрема, в умовах бібліотечного та інформаційного обслуговування), про що свідчить, зокрема, "Показчик закордонних публікацій з питань класифікації та кодування", який включає відомості за 1970-1988 pp.¹⁴ Не відбиває наявність деталізованої жанрово-типологічної схеми документів і система міжнародних та іноземних стандартів з класифікації та кодування інформації¹⁵.

У 70-х роках при поширенні ідей "наукової інформатики" в СРСР ряд архівознавців, у тому числі такі відомі, як В.М.Автократов, А.В.Єлпатьєвський, Б.С.Ілізаров, К.І.Рудельсон¹⁶ проаналізували можливості використання її здобутків для розвитку теорії архівознавства та впровадження у практику роботи архівів. В подальшому інформаційний підхід став застосовуватись у цій сфері все менше,¹⁷ залишивши тут у компетенції інформатики техніко-технологічні аспекти розробки і впровадження документальних автоматизованих інформаційних систем. Одночасно в площині вивчення ДДНІ загальним малодослідженим полем дослідницької діяльності інформатики та архівознавства залишаються масиви, а для документознавства — і потоки документації, зміст яких складає наукова (у тому числі — науково-технічна) інформація як складові частини інформаційних ресурсів суспільства.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

(В інформатиці, бібліографознавстві та бібліотекознавстві ці об'єкти називаються "непублікуємими", "неопублікованими", "документами висхідного потоку інформації"). Як позитивний приклад такого роду досліджень, але у напрямку вивчення взаємозв'язку управління документацією та інформаційного менеджменту, можна віднести роботи, що проводить зараз відділ документознавства Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (Росія, Москва).

¹ Медушевская О.М. Теоретические проблемы в современном источниковедении // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин: Межвуз. сб. / МГИАИ. — М., 1985. — с.5-26. // ж. Архивный документ, исторический источник — в реальности настоящего // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тезисы выступлений на Всерос. конф. — М., 1995. — с. 27-36; Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. — М.: Наука, 1975. — 280 с.; Шмидт С.О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — М., 1983. — с.3-13.

² Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка". Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. — К., 1995. — с.10-13.

³ Є також спроби класифікації історичних джерел з позицій науки про інформацію. Див.: Ковальченко И.Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. — 1982. — №3. — с.129-148; Уйбо А.С. Информационный подход к типологии исторических источников // Уч. зап. Тартусск. ун-та. — 1982. — Вып.599. Труды по философии. Философские проблемы исторической науки. — С.51-67.

⁴ Одночасно і поняття "документ" у даному разі відповідає такому його трактуванню, що відбиває сутність об'єктів, якими оперує і які вивчає відповідний напрям інформатики та споріднені з ним бібліотекознавство та бібліографознавство (див.: Кулешов С. Про значення поняття "документ" // Бібл. вісн. — 1995. — №1. — с. 1-4.).

⁵ На відміну від історичного джерелознавства первинний документ тут розуміється як такий, що створюється у сфері науково-дослідної роботи /крім наукових документів — також навчальні, довідкові, науково популярні видання /, а вторинний — що створюється у сфері науково-інформаційної діяльності /тобто як результат роботи інформаційних органів та наукових бібліотек/. В архівознавстві та археографії маємо також дещо інше розуміння самого змісту науково-інформаційної роботи.

⁶ Подається за: Теплов Д.Ю. К вопросу о рассеянии информации в советской технической периодике // НТИ. Сер.2. — 1967. — №1. — с.5-8.

⁷ Dembowska M. Nauka o informacji naukowej (informatologia): organizacja i problematyka badan w Polsce. — Warszawa: Inst. Inf. Nauk., techn. i ekonom., 1991. — 230 s.

⁸ Налимов В.В., Мульченко З.М. Наукометрия: Изучение развития науки как информационного процесса. — М.: Наука, 1969. — с. 6-7.

⁹ Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С. Основы информатики. — М.:Наука, 1968. — с.81.

¹⁰ Горькова В.И. Информетрия (количественные методы в научно-технической информации) // Итоги науки и техники. Сер. Информатика. Т.10. — М.:ВИНИТИ, 1988. — с.6.

¹¹ Там само, с.7.

¹² Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С. Научные коммуникации и информатика. — М.: Наука, 1976. — с.264.

¹³ Шербатова А.К. Информатика в обзорах: анализ ежегодников "Annual Review of Information Science and Technology" // НТИ. Сер. 1. — 1988. — №8. — с.20-28.

¹⁴ Указатель зарубежных публикаций по вопросам классификации и кодирования /Госкомитет СССР по стандартам. ГНИЦВОК. — М., 1989. — 46 с.

¹⁵ Библиографический указатель международных и иностранных стандартов по классификации и кодированию /Госкомитет СССР по стандартам. ГНИЦВОК. — М., 1988. — 105 с.

¹⁶ Автократов В.Н. Архивоведение в кругу других областей знаний // Сов. архивы. — 1973. — №2. — с.39-50, Його ж. К проблеме вовлечения информационных категорий в архивоведение // Тр. ВНИИДАД. — Т.3. — М., 1973. — с.251-263; Елпатьевский А.В. Об использовании понятий теории информации в современном архивоведении // Там само. — с.264-276; Илизаров Б.С. К вопросу о единстве источниковедческого и информационного подходов при определении ценности документов // Тр. ВНИИДАД. — Т.6. Ч.1. — М., 1976. — с. 236-273.; Рудельсон К.И. Современные документные классификации. — М.:Наука, 1973. — 267 с.

¹⁷ Серед небагатьох публікацій з цієї проблематики 80-х років слід відзначити: Виноградов В.М., Стяжкин Н.И., Цаленко М.Ш., Чумаченко Э.Г. Теоретические проблемы архивоведения с точки зрения информатики // НТИ. Сер.1. — 1984. — №9. — с.1-8.

Михаил Ларин

Основные этапы развития делопроизводства в России

Исторический опыт со всей неизбежностью указывает на тесную взаимосвязь крупных политических, социальных и экономических реформ с реформами в области организации государственного управления и государственного делопроизводства. Остановимся на наиболее ярких примерах этого.

Становление Русского централизованного государства сопровождалось внедрением приказного делопроизводства, порядок которого последовательно закреплялся в Судебниках 1497, 1550, 1589 гг., Соборном Уложении 1649 г. В это время происходит выделение делопроизводства как особой сферы деятельности в государственных учреждениях и появляется слой служилых людей — чиновников, для которых делопроизводство является профессиональной деятельностью¹.

Можно сказать, что делопроизводство как система возникает вместе с образованием аппарата государственного управления, который нуждается в документировании своей деятельности и в обмене документированной информацией между составными частями по вертикали и горизонтали (царь, боярская дума, приказы, городовые воеводы, приказные избы и т.д.).

Характерной особенностью приказного делопроизводства было то, что оно не основано на законодательном порядке, а основывалось на нормах обычного права, традиций, обычаев, переносимых из поколения в поколение служилыми людьми. Вместе с тем в приказах сложился определенный организационный порядок выработались технология прохождения документов в органах управления, нормы оформления документации, появились разновидности документов².

В период царствования Петра I происходит реформа приказного делопроизводства. В начале XVIII века в России складывается новый тип государства — абсолютная монархия, которая подразумевает сосредоточение в одних руках законодательной и исполнительной власти. Монарх осуществляет управление через центральные органы государства, т.е. суть реформы государственного управления сводилась к его централизации. Укрепление государства, рост численности управленческого аппарата, усложнение бюрократического механизма привели к необходимости упорядочения делопроизводства, усилению его правовой основы. В 1720 г. был составлен Генеральный регламент, который определял задачи, функции, структуру и порядок работы коллегий — основного звена высших органов государственного управления. Генеральный регламент стал фактически первым законодательным актом в России, регулирующим вопросы работы с документами в центральных государственных учреждениях. В сравнении с приказным коллежское делопроизводство представляло собой детально регламентированную систему³. Генеральный регламент подробно определял порядок работы коллегий и решения в них дел, он давал законченную организационную форму и систему норм по документированию деятельности коллегий⁴.

Особенно тщательно были зафиксированы вопросы регистрации входящих и исходящих документов в специальных книгах ("регистрациях"), которые стали и первой формой классификации документов (входящие, исходящие документы вышестоящих органов, прочие документы). Одновременно эти книги, а в большей степени составляемые к ним реестры, служили для справочных целей. Генеральным регламентом устанавливались порядок документирования коллегий, правила использования печатей, вводились элементы сохранения государственной тайны. Значительно расширилось число видов и разновидностей документов, появились принципы группировки документов в дела. Важно отметить, что Генеральным регламентом было впервые введено понятие архивов и определен порядок сдачи в них законченных производством дел. 44 глава Регламента предусматривала создание архивов трех уровней: текущих, ведомственных и государственных.

IV. Документоведение: история, теория, практика

Таким образом, Генеральный регламент законодательно закрепил порядок работы с документами с момента их создания до архивного хранения.

Губернская реформа Екатерины II, направленная на реорганизацию местного аппарата управления, мало изменила сложившийся порядок делопроизводства. Закон 1775 г. "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи" установил иерархию не только учреждений, но и их документации⁵.

Эта иерархия отражалась в видах документов и порядке обмена ими между учреждениями разного уровня. Вышестоящие инстанции "указывали", нижестоящие "доносили" об исполнении указаний, а равностоящие инстанции сносились между собой предложениями и сообщениями.

Следующий этап реформирования российского государственного делопроизводства наступает в начале XIX века, при Александре I. Реформа делопроизводства сопровождается реформой центрального управления, направленную на адаптацию государственного аппарата к современным экономическим и общественным явлениям в стране. В 1802 г. были созданы первые министерства, а 25 июня 1811 г. был принят Закон "Общее учреждение министерств", который установил функции, структуру и сферы деятельности министерств, а также единую систему делопроизводства в них. Строгая регламентация делопроизводства привела к созданию канцелярий — структурных частей учреждений, где было сосредоточено все "письмоводство"⁶. Сложившаяся в то время система делопроизводства просуществовала практически без изменений до советского периода отечественной истории.

Согласно закону 1811 года весь процесс делопроизводства делился на следующие этапы:

- порядок вступления дел;
- движение (производство) дел;
- отправление дел;
- ревизия;
- отчеты.

Кроме того, законом были зафиксированы полномочия и обязанности должностных лиц разных рангов по работе с документами на всех стадиях их прохождения.

Отличительной особенностью делопроизводства по закону 1811 г. явилось введение функции контроля за исполнением документов в виде так называемой "ревизии". Ревизии должны были проводиться регулярно и включали в себя проверки по следующим критериям: "1) В порядке ли дела содержатся. 2) Верно ли составляются им заглавия. 3) Нет ли медленности в делопроизводстве. 4) Не задерживается ли окончание дела требованием таких справок, в которых нет существенной надобности"⁷.

Более высокая степень бюрократизации делопроизводства, вызванная строгой регламентацией работы учреждений, привела к тому, что реформы 1861 года, капитализация промышленности и сельского хозяйства в своих конкретных проявлениях наткнулись на сложность и рутинность форм и методов работы государственного аппарата. Естественно, новые условия требовали повышения оперативности делопроизводства, быстрее внедрения новых средств связи (телеграф, телефон), иных средств документирования (пишущие машины, множительная техника, фотография, кино). Происходит расширение спектра видов и разновидностей документов (телеграммы, телефонограммы, стенограммы и т. п.).

В этих обстоятельствах отдельные организации и учреждения, не дожидаясь официального реформирования делопроизводства, прибегают к методике саморационализации делопроизводства. Классическими стали примеры совершенствования делопроизводства в канцелярии попечителя Московского учебного округа⁸, работы И. И. Рихтера по совершенствованию делопроизводства управлений казенных железных дорог⁹, классификационные системы документов В.М.Толстопопова, выполненные автором в Управлении Юго-Восточных железных дорог¹⁰.

Эти примеры показывают, что сложившиеся традиционные формы и методы делопроизводства препятствовали "перестройке" народного хозяйства России на капиталистический лад и должны были подвергнуться изменениям в духе времени.

После октября 1917 года наряду с разрушением государственной машины Российской империи было формально ликвидировано и прежнее делопроизводство. Однако политика привлечения в аппарат управления советскими учреждениями чиновников с дореволюционным опытом неизбежно приводила к возрождению прежних бюрократических процедур работы с документами.

IV. Документозна́вство: історія, теорія, практика

В этих условиях по инициативе В. И. Ленина органам Рабоче-крестьянской инспекции придается функция контроля за работой государственного аппарата и его рационализации.

В соответствии с решениями XII съезда РКП (б) был создан объединенный партийно-государственный орган ЦКК-РКИ, который в числе других должен был осуществлять мероприятия по "рационализации техники управления, делопроизводства, счетоводства и отчетности"¹¹. Основную нагрузку в этой работе нес отдел административной техники ЦКК-РКИ. При его непосредственном участии были созданы акционерное общество "Оргстрой" (для проведения практической рационализаторской работы) и Государственный институт техники управления (ИТУ) как научно-методический центр рационализации Госаппарата. Благодаря деятельности РКИ в стране в 1920-е годы сложилась система научно-исследовательских, хозрасчетных, ведомственных и общественных организаций, разрабатывающих вопросы научной организации управления на единой методической основе.

В период 1920-х годов наибольший вклад в развитие научной организации управленческого труда внес Государственный институт техники управления (ИТУ), созданный в системе НК РКК СССР в 1926 г. Согласно Положению об ИТУ, утвержденному СНК СССР 9 февраля 1926 г., на институт возлагались следующие задачи: научная разработка вопросов техники управления, ее упрощения и механизации в целях обеспечения доступности управленческой работы для широких масс трудящихся путем изучения работы советских учреждений и выработки проектов рациональной организации управленческого труда ("нормалей", "шаблонов"). Кроме того, институт должен был осуществлять консультационную деятельность и проводить популяризаторскую работу в печати, на выставках, лекциях и т.п.¹²

Деятельность института распадалась на две составные части: теоретическую и практическую, тесно связанные между собой. Научная работа института выполнялась в кабинетах (теории организации, методики, основных операций, вспомогательных операций, стандартизации) и лабораториях (физиотехнической, механико-аналитической), конструкторском бюро. Структура института была достаточно гибкой и видоизменялась в зависимости от актуальности той или иной задачи, решаемой институтом. Так, впоследствии появился кабинет документации и оборудования.

Практическая рационализаторская работа осуществлялась ИТУ через акционерное общество "Оргстрой", которое использовало научные разработки института и в свою очередь финансировало исследовательские работы ИТУ. Сотрудники ИТУ поставили ряд важных проблем организации управления, решали крупные теоретические проблемы делопроизводства: терминологические, организационно-технологические, унификации и стандартизации документов, классификация документов, связь делопроизводства и архивного дела.

Институт техники управления вел активную консультационную деятельность. Только в 1927 г. рационализаторы-практики получили в ИТУ более 200 различных консультаций. Особой известностью пользовались совещания рационализаторов, проводимые ИТУ с целью повышения квалификации и обмена опытом. В 1927 г. состоялось 50 совещаний, которые посетили 2334 человека¹³.

Сотрудники ИТУ вели лекционную пропаганду, выступали в периодической печати по актуальным проблемам рационализации управления. При ИТУ был организован музей-выставка, где демонстрировались достижения института.

Несмотря на краткий срок своего существования, ИТУ оставил заметный след в истории рационализации советского госаппарата как научно-методический центр, впервые начавший научные исследования принципов построения аппарата управления и организации его работы.

НК РКК стимулировал создание внутриведомственных органов для рационализации управления и делопроизводства.

Впервые идея о создании в стране сети специальных ведомственных рационализаторских органов была высказана на 1 Всероссийской конференции по научной организации труда и производства в 1921 г. и поддержана Первой Московской инициативной конференцией по нормализации техники управления 1922 г.

Вторая конференция по научной организации труда ускорила развитие ведомственных рационализаторских органов. В резолюциях конференции указывалось, что "необходимо стремиться к созданию в составе крупных учреждений постоянных органов рационализации (оргбюро), выделяемых самими учреждениями и ведущих постоянную и длительную работу по их усовершенствованию"¹⁴.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Оргбюро — это рационализаторская ячейка, создаваемая учреждениями на правах структурного подразделения, в задачу которой входит постоянное изучение и рационализация работы учреждения. Иногда рационализаторские подразделения назывались отделами или бюро, однако разница в наименовании не имела принципиального значения.

Коренное отличие оргбюро от других органов рационализации заключалось в том, что оно являлось самостоятельным структурным подразделением учреждения и создавалось для рационализации управления и его процессов.

Оргбюро работали в тесном контакте с общественными нотовскими ячейками учреждений, кружками НОТ, ячейками лиги "Время", ячейками содействия по улучшению госаппарата, экономическими комиссиями и производственными совещаниями профсоюзов.

НК РКК СССР ставил задачу создания оргбюро во всех крупных учреждениях и распространения сети рационализаторских органов в отраслях народного хозяйства с тем, чтобы обеспечить совершенствование работы аппарата управления¹⁵.

Рационализация управления, проводимая в 1920-е годы, неизбежно приводила рационализаторов к необходимости совершенствования делопроизводства. Эта работа к тому же не требовала больших финансовых затрат и сложного оборудования.

Необходимость совершенствования делопроизводства диктовалась объективными причинами. Формы и методы делопроизводства, сложившиеся до революции, были непригодны для советских учреждений и требовали пересмотра. Во многих учреждениях делопроизводственные функции были расплывлены по структурным подразделениям, что вело к разбуханию штатов делопроизводственных служащих и затрудняло документооборот, приводило к медлительности в решении управленческих вопросов.

Рационализация делопроизводства в 1920-е годы развивалась по следующим направлениям: совершенствование организационных форм и методов работы делопроизводственных служб; регламентация документационного обеспечения управления (создание правил и инструкций по делопроизводству); организация документооборота; классификация документов; унификация систем документации.

Рационализаторы наркоматов и ведомств отводили важную роль созданию специальных подразделений, занимающихся делопроизводством в аппарате управления. Это канцелярии, секретариаты, экспедиции, машинописные бюро и т. п. Целью их организации была разумная централизация однотипных делопроизводственных функций в учреждениях. Курс на концентрацию этих функций был основным в работе рационализаторов.

С целью регламентации делопроизводства создавались правила и инструкции, которые отражали теоретические установки и практические достижения научной организации управленческого труда 1920-х годов и, в основном, строились на основе единой методики, разрабатываемой специалистами АТО НК РКК СССР и ИТУ¹⁶.

Рационализаторы 1920-х годов разрабатывали для своих учреждений централизованную и децентрализованную системы делопроизводства. Причем выбор системы зависел только от конкретных условий того или иного учреждения.

В то время считалось, что центральное место в делопроизводстве занимает вопрос о регистрации документов, обеспечивающий учет, контроль и справочную работу по документам. Эта операция была наиболее дорогостоящей, отвлекала значительные силы работников делопроизводства, многократно повторялась.

Поэтому в первую очередь рационализаторы обратились к совершенствованию процесса регистрации документов. В основном происходила замена журнальной системы регистрации карточными: индивидуальной или групповой. Причем обязательно учитывался профиль учреждения, объем документооборота, количество корреспондентов. Эти факторы были определяющими при выборе систем регистрации.

По данным ИТУ в учреждениях применялись такие системы регистрации документов: индивидуальная карточная система; групповая карточная система; комбинированная карточная система; комбинированные журналы.

Карточные системы регистрации явились шагом вперед по сравнению с журнальной системой регистрации, они повысили справочную способность регистратуры и устранили множественность регистрационных инстанций. Групповая карточная система регистрации способствовала сокращению массива регистрационных карточек, более тесно увязывала делопроизводство с архивом.

IV. Документоведение: история, теория, практика

Во второй половине 1920-х годов во многих учреждениях в соответствии с методическими указаниями ИТУ применялась и безрегистрационная система делопроизводства, тесно связанная с функциональным построением аппарата управления.

Безрегистрационная система предусматривала точную классификацию функций учреждения, детальное распределение отдельных вопросов деятельности между ответственными исполнителями, закрепление документов и дел за определенными лицами. В соответствии с классификационным планом входящий документ сразу направлялся заранее определенному исполнителю.

Однако безрегистрационная система делопроизводства вскоре проявила отрицательные качества аппарата управления. Почти полное отсутствие контроля исполнения, случаи утери документов, путаница с их пересылкой по инстанциям и другие недостатки доказали невозможность применения безрегистрационной системы делопроизводства при всех ее теоретически положительных характеристиках.

Безрегистрационная система требовала высокой квалификации кадров, четкой организационной структуры аппарата. В то время эти факторы не были обеспечены. Неудача с пропагандой и внедрением безрегистрационной системы делопроизводства повлекла за собой и регрессивные процессы — многие учреждения после ее отмены вернулись к журнальным формам регистрации документов.

Наряду с безрегистрационной системой некоторые учреждения обращались и к «дублированной» системе делопроизводства¹⁷. Однако эта система не нашла распространения, от нее вскоре отказались из-за большого расхода бумаги и возрастания объема документооборота.

Анализ развития систем регистрации документов, разрабатываемых в учреждениях на основе методики ИТУ в 1920-е годы, показывает, как важно при рационализации учитывать конкретный организационный уровень развития аппарата управления, квалификацию сотрудников, уровень технической оснащенности аппарата. Попытки внедрения новых делопроизводственных систем обречены на неудачу, если они не отвечают внутренним потребностям учреждения и общему уровню развития аппарата управления. Кроме этого, в делопроизводстве, как в самой традиционной стороне управленческого процесса, очень важна психологическая подготовка сотрудников к любой реорганизации. Всякое нововведение должно быть обосновано теоретически, неоднократно проверено на практике и только после этого может быть рекомендовано для широкого освоения.

Вместе с тем практический опыт 1920-х годов по рационализации управленческого труда является важным источником для современных исследований в области совершенствования госаппарата и его документационного обеспечения.

В период 1920-х годов была проведена значительная работа как в области теории документоведения, так и в практической рационализации системы делопроизводства, особенно в центральных органах государственного управления — наркоматах. Венцом достижений ученых и специалистов 20-х годов можно считать разработку ими правил постановки архивной части делопроизводства в государственных, профессиональных и кооперативных учреждениях и предприятиях РСФСР (1928 г.) и проекта «Общих правил документации и документооборота» (1931 г.). Последние правила предполагали введение единой организации делопроизводства для всех учреждений. «Общие правила» явились серьезной попыткой разработать общегосударственные нормы в области работы с документами, однако они так и остались не реализованными из-за ликвидации их разработчика — ИТУ в 1932 г.

После этого серьезных попыток создания общей научно-методической базы делопроизводства в советских учреждениях не предпринималось вплоть до 70-х годов. Идея создания в СССР единой государственной системы делопроизводства впервые прозвучала в специальном постановлении Правительства СССР о механизации труда инженерно-технических работников и работников административно-управленческого аппарата, принятом в декабре 1959 г.¹⁸ Однако практическая работа по созданию системы началась в 1966 г., когда эта проблема была включена в пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1966-1970 гг. Главным разработчиком системы стал созданный в 1966 г. в системе Главного архивного управления Всесоюзный научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела. В сентябре 1973 года основные положения Единой государственной системы делопроизводства были утверждены Государственным комитетом Совмина СССР по науке и технике и рекомендованы Министерством и ведомствам для использования их в практике работы для рациональной постановки делопроизводства¹⁹.

IV. Документозна́вство: історія, теорія, практика

ЕГСД представляла собой научно-упорядоченный комплекс правил, нормативов и рекомендаций по ведению делопроизводства, начиная с момента поступления или создания документов до передачи их в архив. В ЕГСД также излагались требования к службам делопроизводства в учреждениях и порядок их работы. Положение ЕГСД дополнялись Унифицированной системой организационно-распорядительной документации и подкреплялись соответствующими ГОСТами. ЕГСД сыграла значительную роль в деле упорядочения работы с документами и в оптимизации документационных процессов в масштабе страны.²⁰

Однако ЕГСД была рассчитана на ручные методы работы с документами и позволила лишь навести определенный порядок в делопроизводстве государственных учреждений, не ломая их бюрократической сути. Кроме этого, ЕГСД касалась лишь организационно-распорядительной документации, оставляя за пределами своего влияния остальные системы документации.

Таким образом, ЕГСД распространялась лишь на 7-12% всей документации, образующейся в деятельности аппарата управления. Узкое понимание делопроизводственной деятельности как только лишь работы с организационно-распорядительной документацией нанесло вред созданию единой документальной инфраструктуры в аппарате управления, отложило до лучших времен насущное требование организации полноценного информационно-документационного ресурса процессов управления. Да и техническая база для достижения такой цели была явно неудовлетворительна.

Проблемой стало также и то, что ЕГСД не имела статуса обще-государственного норматива, она была лишь рекомендована к использованию специальным решением бывшего Госкомитета СССР по науке и технике²¹.

Остается только догадываться, каким был бы эффект ЕГСД, если бы она была выполнена в соответствии с первоначальной идеей о вовлечении в число ее разработчиков Госплана, Госкомстата, Госкомтруда и Главархива СССР. Вряд ли в этом случае предел ее компетенции был бы определен только организационно-распорядительной документацией, а характер действия остался лишь как рекомендательный.

Проявившиеся на практике в 80-е годы проблемы, связанные с внедрением ЕГСД, и прогресс новых информационных технологий, обозначившийся с появлением электронно-вычислительных машин (ЭВМ) разного класса, привели к появлению проекта разработки Типовой системы документационного обеспечения управления (ТСДО). Задание на разработку ТСДО было утверждено Постановлением Госкомитета СССР по вычислительной технике и информатике от 7 июня 1988 г. Главным исполнителем темы был назначен ВНИИДАД²².

Разработка ТСДО проводилась в 1988-1990 гг. и была направлена на создание автоматизированной системы, реализующей в центральном аппарате министерства и ведомства положения Единой системы документационного обеспечения управления, государственных стандартов на унифицированные системы документации и других нормативно-методических документов. ТСДО предусматривала выполнение в автоматизированном режиме основных функций аппарата управления по работе с документами: подготовку и оформление документов; учет и регистрация документов; передачу документов; хранение документов; поиск документов; контроль исполнения.

Система была ориентирована на применение мини-ЭВМ и персональных компьютеров IBM PC XT/AT на базе индивидуальных рабочих мест или локальных сетей. Однако проект системы не был доведен до практического внедрения.

Распад СССР и возникновение новой российской государственности, переход к экономике рыночного типа ставят вопрос о создании адекватных требованиям времени единых норм и требований к системе документационного обеспечения управленческой деятельности. Повышение значения экономического фактора и юридической силы документов в управленческой деятельности делает актуальными исследования ученых и эксперименты практиков в области документации, направленные на отход от традиционного примата делопроизводства, от традиционного деления документации "по системам" и на переход к созданию высокоэффективных, использующих современные технико-технологические достижения систем управления всем комплексом информационно-документационных ресурсов при достижении стратегических и оперативных целей управления в любых организациях, особенно в государственном аппарате управления.

На наш взгляд, сегодня мы имеем гораздо больше шансов на успех в этом направлении, несмотря на все трудности, переживаемые народным хозяйством страны в современный период.

IV. Документоведение: история, теория, практика

Основанием для такого оптимизма является появление определенных предпосылок и факторов, которые позволяют по-новому взглянуть на данную проблему.

Прежде всего, следует отметить, что на государственном уровне складывается понимание важности для эффективного государственного управления проблемы его документационного обеспечения. Об этом говорит содержание распоряжения Президента Российской Федерации № 85-рп от 5 марта 1993 г. о необходимости создания единой системы документационного обеспечения исполнительных органов государственной власти, разработка Типовой инструкции по делопроизводству для министерств и ведомств РФ,²³ подготовка нового стандарта на организационно-распорядительную документацию, которая ведется ВНИИДАД и будет завершена в 1997 г. Отметим, что ВНИИДАД в рамках целевой комплексной программы "Развитие архивного дела" ведет подготовку новой редакции Единой государственной системы документационного обеспечения управления. Важным элементом в этом ряду является Инструкция по документационному обеспечению (делопроизводству) в Администрации Президента Российской Федерации²⁴. Все это позволяет надеяться на принятие в ближайшем будущем соответствующей правительственной программы в области документационного обеспечения.

Следующей предпосылкой является появление спроса на современные системы документационного обеспечения управления в органах государственного управления и особенно в коммерческих организациях. Работа механизма рынка и прибыли нацеливает менеджеров на эффективное управление, распространение маркетинга и рекламы; реальная конкуренция (особенно в торговой и банковской сфере) заставляет обратить внимание на необходимость построения информационных систем, обеспечивающих лучшее, чем у конкурента, использование информации для принятия решений. А следовательно, большее внимание уделяется вопросам управления документацией. Об этом говорит постоянный спрос на специалистов-документоведов.

Совершенно иная ситуация по сравнению с предыдущим десятилетием сложилась на рынке информационной техники и технологий, программного обеспечения, канцелярских товаров и оборудования офисов. Этот рынок дает возможность приобретать любые современные информационные системы и технологии. В связи с этим идет бурное насыщение государственных органов, других организаций и их офисов компьютерной и копировальной техникой, современными средствами связи, включая электронные сети, электронную почту и т.д. Грамотное использование этих технико-технологических новшеств по нашему мнению, должно опираться на строго выверенные рекомендации специалистов. Особенно важно это для государственного аппарата, который должен использовать сопрягаемые технические устройства и технологии на единой методологической базе.

Разработка новых подходов к организации документационного обеспечения управления обуславливается и развитием политических, экономических, торговых связей России с внешним миром, что способствует ее вхождению в мировое информационное пространство. В этих условиях российские организации встают перед необходимостью придерживаться международных стандартов в области обмена информацией.

Важнейшим фактором, который может обеспечить успех реализации программы создания системы документационного обеспечения управления, отвечающей требованиям сегодняшнего дня, является наличие в стране специального научно-исследовательского центра по документоведению — ВНИИДАД. Немаловажным является и то обстоятельство, что в стране налажена подготовка специалистов в области управления документацией любой квалификации. В России насчитывается три высших учебных заведения, ведущих подготовку специалистов по документоведению, множество средних учебных заведений и учебных центров (в том числе негосударственных), которые заняты в этой сфере обучения.

Однако реализация рассмотренных выше предпосылок в основном организационного характера не может принести искомого результата, если мы не поставим вопрос о том, какой по содержанию должна быть современная система документационного обеспечения управления в организации?

Анализ ситуации, сложившейся в управлении документацией, позволяет сформулировать актуальные задачи научных исследований и практической деятельности в этом направлении.

Прежде всего необходимо обратить внимание на создание правовой основы создания государственной системы управления документацией. Очевидна необходимость разработки и принятия Закона о документации. Такой закон мог бы сформировать

IV. Документоведение: история, теория, практика

правовую базу организации единого информационного пространства на территории России и определить компетенцию государства по отношению к документации как государственных, так и негосударственных организаций.

Следующим принципиальным шагом должно быть создание свода правил документирования деятельности новой государственной системы России, базирующихся на устойчиво применяемых на практике методах и формах работы, то есть возникает задача создания общероссийской системы документационного обеспечения государственного управления. Мы считаем, что такая система необходима, поскольку общая культура работы государственного аппарата еще не достигла уровня, позволяющего автоматически гарантировать качество и эффективность информационной работы служащих. Поэтому на протяжении достаточно длительного периода времени потребуются еще нормы, регулирующие документально-информационные процессы на общегосударственном уровне.

Возникает вопрос о параметрах и характеристиках общероссийской системы управления документацией (ОСУД). Система должна обеспечивать эффективный обмен информацией (документами) внутри государственных организаций и между ними, при этом должно быть достигнуто единообразие применяемых формуляров документов, методическое единство деятельности служб управления документацией в учреждениях данного уровня, внедрение современных технических средств и технологий, стыкуемых между собой в рамках всего государственного аппарата. Система, обслуживая аппарат управления, должна не только обеспечивать порядок документооборота, но и способствовать поиску и доставке на рабочие места руководителей и специалистов необходимой оперативной и ретроспективной информации в удобном для использования виде, т. е. опираться на современные достижения информационного менеджмента.

- ¹ Илюшенко М.П. История делопроизводства в дореволюционной России. — М.: РГТУ, 1993. — С.22-23.
- ² История делопроизводства в СССР / Под ред. Я.З.Лившица, В.А.Цикулина. — М.: МГИАИ, 1974. — С.15.
- ³ Жуковская О., Гольцев Б. Документация советских государственных учреждений. — М.: Моск. рабочий. — 1970. — С.18.
- ⁴ История делопроизводства в СССР. — Указ.соч. — С.23.
- ⁵ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. — т. XX. — № 14392
- ⁶ Там же. — т. XXI. — № 24686
- ⁷ Там же. — Собр. второе. — т. XI. — Отделение второе. — № 9757
- ⁸ История делопроизводства в СССР. — Указ. соч. — С.57-59.
- ⁹ Рихтер И. И. Правила делопроизводства и делопроизводства казенных железных дорог. — Пгр., 1915.
- ¹⁰ Толстопопов В. М. Десятичная классификация, карточная система и вертикальный способ хранения, в применении к организации библиотеки, архива чертежей и регистрации деловых бумаг. — Воронеж, 1912.
- ¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 8-е. — М.: Политиздат, 1979. — т. 2. — С.444.
- ¹² Научная организация труда, производства и управления. Сборник документов и материалов 1918-1930 гг. — М., 1969. — С.303. Подробнее о деятельности ИТУ см.: Кузнецова Т.Е., Подольская И. А. Деятельность института техники управления по рационализации делопроизводства // Труды МГИАИ. — 1975. — т.31. — Вып.2.
- ¹³ Подробнее см.: Ларин М. В. Развитие организационных форм рационализации управленческого труда и делопроизводства в СССР: Уч. пособие. — М.: МГИАИ, 1982. — С.31-39.
- ¹⁴ Резолюции 2-й Всесоюзной конференции по НОТ (10-16 марта 1924 года). М., 1924. — С.18.
- ¹⁵ Техника управления. — 1928. — № 7. — С.191.
- ¹⁶ Карп Н.М. Делопроизводство судебных органов. М., 1930; Полов Н. А. Краткое руководство по карточной системе делопроизводства и основные правила письмоводства в главных краевых, областных и губернских судах. М., 1927; Руководство по делопроизводству в райотделах связи. — М., 1931; Эйхенвальд А. Правила организованного делопроизводства. — М., 1926 и др.
- ¹⁷ Техника управления. — 1925. — № 3. — С.40.
- ¹⁸ История делопроизводства в СССР. Указ. соч. — С.127.
- ¹⁹ Там же — С.137.
- ²⁰ Кузнецова Т.Е., Лосев В. И. Управленческая документация. — М.: Экономика, 1985. — С.7.
- ²¹ Единая государственная система делопроизводства (Основные положения). — М.: Главархив СССР, 1975.
- ²² ТСДО. Общесистемные документы т.1,2—СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД, К 9115/1.1.1.
- ²³ Типовая инструкция по делопроизводству в министерствах и ведомствах Российской Федерации — М.: Росархив, 1994.
- ²⁴ Инструкция по документационному обеспечению (делопроизводству) в Администрации Президента Российской Федерации. — М., 1995.

Валентина Шандра

**До історії Київського генерал-губернаторства.
Настанови Д.Г.Бібікова.**

У радянській історичній літературі прийнято було вживати як аксіому вислів "на Україні як і в Росії" особливо тоді, коли йшлося про економічні і соціально-політичні процеси XIX ст. Однак ця традиція немає нічого спільного з наукою і була нав'язана політичною кон'юктурою. Очевидно, що на XIX ст. Правобережна і Лівобережна Україна були інтегровані у складі Російської імперії і на них однаково поширювалось російське законодавство, згідно з яким українські губернії управлялися як центральні російські¹. В той же час Правобережжя мало значні адміністративно-територіальні і політичні особливості. Правобережна Україна, приєднана до Росії в 1793 і 1795 роках під час другого та третього поділів Польщі, одразу ж була наділена окремим регіональним статусом і знаходилася в такому стані фактично до 1914 р.

Приєднані від Польщі землі перебували в руках магнатів, польської і полонізованої української шляхти, яка спершу отримала від російського уряду такі привілеї, яких не мала і за часів Речі Посполитої. Вища шляхта була кооптована в російське дворянство з поширенням на неї Жалуваної грамоти 1785 р., за якою вона звільнялася від податків, військової служби, отримувала виборні дворянські посади, та найголовніше — мала узаконену повну владу над українським селянством. Однак ці пільги не могли замінити шляхті свободи і вона вдалася до повстання 1830-1831 рр. Після збройного його придушення Росія різко змінила відношення до Правобережної України, розпочавши наступальну політику деполонізації і зросійщення краю. Новий курс, проголошений Миколою І, знайшов своїх практичних втілювачів. Серед них Д.Г.Бібіков, генерал-губернатор Правобережної України в 1837-1852 рр., який надав своїй посаді національної місії. Д.Г.Бібіков розгорнув широкий наступ на історичні традиції, що склалися на Правобережжі протягом віків, намагаючись за короткий час ліквідувати всі відмінності від Росії у землекористуванні, управлінні, судочинстві, релігійних відносинах, шкільництві. Для проведення в життя своєї програми генерал-губернатору заважали раніше прийняті закони про ставлення російського уряду до шляхти. За його завданням чиновники особливих доручень підготували документ під назвою "Наставления киевскому военному, подольскому и волыньскому генерал-губернатору". Схвалені царем, вони надавали б Д.Г.Бібікову і кожному наступному генерал-губернаторові досить широкі права, яких не мали інші генерал-губернатори Росії. Визначені в "Наставлениях" заходи стали практичною основою нового політичного курсу щодо Правобережної України. Його жорстке виконання привело до повстання 1863 р., яке надало нового відтінку політиці Росії, однак тон, який був заданий у 30-40 рр. відчувався до початку XX ст.

"Наставления" генерал-губернатору були підготовлені з урахуванням всіх місцевих особливостей яких, звичайно, Микола І міг і не знати. Однак, тут відігравала основну роль особистість Д.Г.Бібікова, який не міг "помилитися", наполягаючи на своїх позиціях. Розглянуті царем, разом з річним оглядом Київської, Подільської і Волинської губерній за 1840 р., "Наставления" були передані на розгляд Комітету у справах Західних губерній (1831-1848), спеціально створеного для напрацювання законодавчої політики уряду по відношенню до приєднаних Західних областей. Знайомилися з цим документом і вищі посадові особи Росії, такі як І.В.Васильчиков, голова Державної Ради і Комітету міністрів, О.Г.Строганов, керуючий Міністерством внутрішніх справ та інші міністри. Тому ці "наставления" переписувалися і у списках передавалися з однієї канцелярії в іншу.

Один із таких списків, що публікується, зберігся у фонді Канцелярії міністра внутрішніх справ Росії. Після обговорення в різних інстанціях цей список, практично без змін, був затверджений царем 13 вересня 1840 року як іменний рескрипт Д.Г.Бібікову.

Документ переконує, що Правобережна Україна управлялася за особливим законодавством, яке тоді не публікувалося. Приховування істинних цілей, маскування їх

під національні завдання Росії давно набуло політичного статусу, перерісло пізніше в стратегічну лінію російської внутрішньої політики. "Наставления" — один з небагатьох документів, які можуть змінити концептуальні горизонти історичних досліджень в українській історіографії.

[1840 р., не пізніше травня 7]².

**Наставления киевскому военному, подольскому и волынскому
генерал-губернатору**

**Общий вид нравственно-политического положения губерний: Киевской,
Подольской и Волынской**

1. Усматривая из многих дел и местных донесений, что губернии: Киевская, Подольская и Волынская, находятся ныне в положении еще совершенно отличном от прочих областей империи, особенно в отношении нравственно-политическом, признаю за нужное Вам, как главному начальнику сих губерний, дать особые наставления, коими Вы и последователи Ваши, должны руководствоваться.

2. Оставляя в полной силе действие узаконений, коими определены должности и обязанности генерал-губернаторов, наставления сии имеют заключать в себе только выражение той системы управления, которой Вы и Ваши преемники должны следовать, дабы с успехом исполнить Мною предначертанные для сего края меры.

3. Наставления сии суть секретные и для жителей должны оставаться в тайне. Главнейшая цель их состоит в том, чтобы однажды и навсегда система главного управления Киевскою, Подольскою и Волынскою губерниями, не могла изменяться с переменою главных начальников края, и чтобы они, следуя оной с точностию, так сказать, преемственно один от другого, постоянным трудом и общими усилиями, всегда к одной цели направленными, могли губернии сии во всех отношениях нравственного их быта, соединить с областями великороссийскими и искоренить в жителях польского происхождения, существующее политическое направление, противное основным началам наших государственных установлений, пользам края и целого государства.

4. При самом возвращении Российской державе от бывшей Польши областей, составляющих ныне губернии: Киевскую, Подольскую и Волынскую указом 8 декабря 1792 года³ и последующими узаконениями повелено было, в цели нераздельного единения сих областей с великороссийскими, образовать их по учреждениям и правам, коими управляется большая часть Российской империи.

5. Хотя впоследствии, по видам особого милосердия, дозволено было, в возвращенных от Польши губерниях, оставить те законы и постановления, коими оне управлялись во времена польского пленения; но и в сем случае имела одна и та же цель: милостями и снисхождениями привлечь польское население сих губерний к долгу верноподданнической преданности и усердию к славе и пользам России.

6. Последствия нескольких несчастных опытов указали, что поляки, понимая все благодеяния и попечения о них правительства не желанием им добра, но бессилием России, возвращение им прав и законов бывшей Польши, почли началом несбыточного отделения сих областей от России и образование из них отдельного владения.

7. Таковые ложные помыслы, поддерживаемые с одной стороны памятованием своеволий бывшей республики и неблагонамеренностию воспитания юношества, бывшего в руках у римского духовенства, а с другой, чуждым России западным направлением, разрушающим все связи благоустроенных обществ, соединили поляков в злоумышленные тайные общества, которые, посягая на все освященное нашими верованиями и благоустройством, поразили край изменою и мятежем.

8. Хотя крамолы и измены поляков уничтожены силою оружия и твердостью принятых мер, и виновные большей частию получили прощение, но многие из них, увлекаемые безумным ослеплением отказались от своего Отечества и уйдя за границу, продолжают злоумышлять, с прочими злодеями на спокойствие России, стараясь всеми мерами волновать умы своих единомышленников и развращать сердца их преступными надеждами возможности нового бунта. Несколько событий и в особенности открытое в 1838 году злоумышленное общество⁴, свидетельствуют что польская эмиграция не перестает действовать на жителей Западных губерний, а сие последние не перестают крамольствовать и мечтать о новых преступлениях.

9. Поставляя священным долгом заранее всеми зависящими мерами предупредить в будущем возвращение подобных бедствий и отнять у злоумышляющих те средства, коими они могут возмущать общественное спокойствие я в полной надежде на исполнение Моих указаний главными местными начальниками предположив твердою целию совершить преобразование помянутых губерний неразрывным и прочным соединением их с общею семьею великороссийских областей, коим оне принадлежат и по своему происхождению и по большинству своего народонаселения, издревле православного и русского.

О мерах, кои следует принять к уничтожению польского направления в крае и слияния оного с Великороссиею.

10. Для исполнения таковой цели следует всеми силами и средствами стремиться к уничтожению в постепенном порядке одно за другим всех видов польского, чужеземного и католического преобладания в крае существующих к возвышению элементов русских во всей их силе и значении.

11. Для сего, в виде продолжения тех мер, кои приняты уже были со времен последнего мятежа, предполагается исполнить следующее:

а) Исполнить волю Мою отобраением у католических монастырей населенных имений, распространив ее на костелы и духовенство католическое и оставив им в пользование те капиталы, которые у них находятся, с предоставлением им того содержания, каким пользуется наше православное духовенство ибо хотя многие постановления изданы уже в цели уничтожения католического влияния, но все они относятся большею частию к наблюдению по сему предмету, не уничтожая главных начал зла: богатства и владения сим духовенством православными крестьянами⁶.

б) Епархиальные управления Волынской губернии: православное и католическое перевести в Житомир, первое для совокупности действий с гражданским начальством в видах возвышения православия и элементов русских, а второе – для возможности ближайшего за ним надзора и уничтожения того вредного влияния, которое делает в крае отдельное помещение его в Луцке⁶.

в) Уничтожить совершенно влияние католического духовенства и поляков на обучающееся в наших учебных заведениях польское юношество, имея в виду, что этому юношеству настолько нужно учение (enseignement), сколько благонадежное воспитание (education), чего можно достигнуть учреждением закрытых казенных заведений под начальством русских; ибо единственно этим средством можно воспитать детей, удаляя их от дурных и соблазнительных примеров и от язвы польского образа мыслей⁷.

г) Упрочить благосостояние православного духовенства, устранив его от нужд, которые оно доселе терпит, завися совершенно от милостей поляков или бедных их крестьян.

д) Уничтожить в Киевской, Подольской и Волынской губерниях действие Литовского статута и польских конституций, как сие уже было сделано прежде, ибо только единение законов и судопроизводства может слить край сей с Великороссиею. Кроме сего, действие сих узаконений, чуждых краю, несообразных его происхождению и массе русского населения, представляет и другие неудобства, заключающиеся в смешении узаконений управляющих краем, в медленности форм и процедуры судопроизводства, во многом числе процессов и тяжб, возникающих от неполноты закона, и наконец, в упадке общественного кредита, потому что взыскания долгов производится всегда медленно и не иначе как судебным порядком⁸.

е) Привести в должный порядок и устройство уездные суды, допущением в виде временной меры, определять в них, по усмотрению Вашему, чиновников от короны из русских на места выбывающих из должностей и отлучающихся от оных или неправильно рассматривающих дела, членов нынешнего состава⁹.

ж) Исполнить повеление Мое насчет образования майоратов¹⁰ из конфискованных имений, раздачу их, вместо пенсионов или в награждение за службу русским чиновникам, кои бы в тех майоратах могли жить и тем увеличить число русского дворянства в крае, с тем, что если, получившие имения по обязанностям служебным, не будут иметь возможности управлять ими сами, то отдавали бы в управление не иначе, как людям православного исповедания, за чем должно строго наблюдать местному начальству¹¹.

з) В видах возвышения народной нравственности и улучшения благосостояния крестьян, разоряемых и развращаемых евреями, вывести оных из сел, корчем и шинков, в города и местечки, как сие уже было предлагаемо в 1829-м году, но приостановлено новым положением о евреях¹².

и) В той же цели возвышения народной нравственности, улучшении благосостояния крестьян, развитии между ними торговли и промышленности, подавляемой ныне евреями и, наконец, в видах физического сохранения сил и телесной бодрости, уничтожаемой пьянством, происходящей от вольной, без меры многочисленной продажи водки, — уничтожить вольную продажу вина и затем губернии сии отдавать на откупа, как великороссийские, прекратив существующий поныне за вольную продажу вина сбор. Сие тем более необходимо, что сбор сей падает, как удостоверяют местные сведения, большей частью не на помещиков, пользующихся свободным винокурением, но на крестьян¹³.

й) Определить инвентарями отношения и права помещиков к их крестьянам, насчет работ и поборов, прекратив особенными мерами благоразумной строгости, — жестокое обращение с ними помещиков: ибо доселе существующие постановления и принимаемые главным начальством меры, принося пользу частную, не сильны были отвратить зла общего. Составление таковых инвентарей возложить на особый комитет, составленный из чиновников государственных имуществ и местных дворян, владеющих имениями под наблюдением главного местного начальства¹⁴.

к) Удалить от управления в казенных имениях от всех экономических должностей поляков и имения сии в аренду или администрацию полякам не отдавать¹⁵.

л) Усилить средства полицейского управления, особенно в приграничных уездах, увеличением числа чиновников и прочими мерами¹⁶.

О способах, коими следует действовать для обуздания польского влияния и возвышения элементов русских впредь до приведения сих губерний в совершенное единение с великороссийскими.

Приняв таковые предположения в основание Ваших действий, следует приводить оные в исполнение постепенно по надлежащим соображениям каждого предмета и по особому на каждый раз разрешении, а до того времени, пока приведение в исполнение помянутых мер и еще тех, как опытное наблюдение главного местного начальства может найти удобными и полезными, положить в конечные основания прочному слиянию с великороссийскими областями, следует: а) предупреждать всякое в крае влияние польских изгнанников и их действия; в) наблюдать строго общественную безопасность во всех ее видах, не допуская своеволий и буйств; с) ограничивать вообще преобладание католического духовенства; d) ограждать и возвышать православие и развитие духа русского; е) не допускать злоупотребления власти помещиков над крестьянами, стараясь сколько возможно, устранять их от разврата и упадка нравственности. Для исполнения сего действовать следующими способами:

Для большей общности надзора к предупреждению вредных замыслов поляков об всех открытиях, показывающих политическое направление поляков или сношение их с эмиграцией и намерения оной, Вы имеете доносить генерал-фельдмаршалу, наместнику Царства Польского и генерал-адъютанту графу Бенкендорфу и сообщать виленскому военному, гродненскому, минскому, белостокскому генерал-губернатору, которые и с своей стороны имеют взаимно уведомлять Вас о подобных же открытиях или получаемых сведениях.

Предавать военному суду по полемому уголовному уложению, не только эмигрантов и тайно возвратившихся изгнанников, но всех их передержателей и пособников, сочинителей и распространителей возмутительных сочинений, книг и учений, пересылающих за границу к изгнанникам письма, деньги или таковые собирающих, хранящих у себя тайно оружие, боевые и военные снаряды, и, наконец, нарушающих общественное спокойствие нападениями, наездами или насланием своих людей и тех, кои смертельно бесчеловечным образом будут наказывать своих крестьян. Всех таковых преступников подвергать аресту, преступления их исследовать по Вашему распоряжению и о всяком таковом случае доводить до Моего сведения через генерал-адъютанта графа Бенкендорфа.

Если бы после объявления, изданного 15 января сего года, были найдены на жительстве во вверенных Вам губерниях лица, замешанные по мятежу, но в срок не явившихся, то брать их под стражу, следствие производить строжайшим образом по Вашему распоряжению и бывших мятежников, если они дворяне, предавать военному суду по полемому уголовному уложению, а не дворян, как уже существуют о сем правила, отдавать в солдаты или ссылать на поселение и в арестантские роты бессрочно без суда, передержателей же всякого звания мятежников, если они будут дворяне, то также предавать военному суду по полемому уголовному уложению, а не дворян отдавать без суда в солдаты или негодных ссылать в Сибирь на поселение и в арестантские роты бессрочно.

За поимку прокрадывающихся из-за границы эмисаров и изгнанников, выдавать открывателям или поимщикам по 1000 рублей серебром из сумм местных казначейств, по требованию генерал-губернатора.

Строжайше наблюдать, чтобы нигде не было более того количества оружия, которое дозволено иметь сделанными по сему предмету распоряжениями; в случае же, где оное будет замечено, то оное отбирать и обращать в киевский арсенал, исключая дорогого и редкого оружия, когда оно находито будет в малом количестве и при том у лиц, совершенно по местным сведениям, благонадежных.

Когда кто-то из поляков будет оказываться более других дерзким, непослушным, навлечет на себя основательные подозрения в сообщениях с изгнанниками или сношения с ними, или вообще будет оказываться неблагонадежным и неблагонамеренным или будет вмешиваться в дела православия и отвлекать своих людей и крестьян от оного или препятствовать как бы то ни было исполнению ими существенных христианских обязанностей, — тогда согласно разрешению, сделаному уже по сему предмету в инструкции по униатскому делу, таковых отсылать на жительство в великороссийские губернии, а имения их отдавать в казенные управления, выдавая им, что нужно, на прожиток. О всяком таковом случае доводить до Моего сведения через министра внутренних дел.

Хотя противу крамольных и законопротивных действий католического духовенства и решительного преобладания его, сделаны многие распоряжения; но как таковые не укротили еще крамольного духа, то Вы имеете строго наблюдать, чтобы католическое духовенство ограничивалось единственно исполнением лежащих на нем духовных обязанностей.

В случае каких-либо политических действий католического духовенства или неисполнения со стороны оного всех тех мер ограничения его влияния и неблагонамеренности, кои уже предписаны, или в случае таковых поступков, кои будут выказывать наклонность к поддержанию польского преобладания; виновных в сем удалять из края в великороссийские губернии, по сношению с министром внутренних дел или даже предавать уголовному суду, на точном основании Моего повеления 16 декабря 1839 года, изображенного в указе 27 января сего года¹⁷, как неисполнителей императорских повелений и нарушителей общественного порядка.

В видах должного возвышения православия как господствующей веры, оказывать нашему духовенству при всех случаях подобающее уважение, всем делам, начатым нашим духовенством, давать быстрый и правильный ход, для чего собирать сведения о всех производящихся в присутственных местах таковых делах и предписывать строжайше решать оные немедленно, как дела казенные.

Поелику православные церкви, несмотря на сделанные распоряжения и многие подтверждения, находятся большею частию в том же расстроенном и неблаговидном состоянии, которое было поводом к предположению Моему¹⁸ принять решительные меры к приведению сих церквей в приличное благолепие, то Вы обязываетесь послать от себя чиновников, которые бы вместе с духовными лицами, назначенными от епархиального начальства, осмотрели во всей подробности состояние православных церквей в каждой губернии и после по донесениям их о том, что и где нужно сделать, предложить помещикам оное исполнить, так как они, владея крестьянами и получая с них доход, обязаны иметь попечение, чтобы крестьяне могли беспрепятственно исполнять существенные христианские обязанности. При сем предвратить помещиков, что если кто в назначенный срок не исполнит предложенные ему исправления или постройку церкви,

то таковые имеют быть сделаны на их счет по распоряжению начальства, что и исполнять по Вашему указанию чрез уездных предводителей, подвергая их, в случае неисполнения, ответственности по законам и устраняя от должностей. Издержки на постройку и поправку взыскивать немедленно, на праве казенных взысканий с их имений. О всяком таковом случае доносить мне чрез обер-прокурора Святейшего Синода.

Как уже в 1836-м году графом Гурьевым¹⁹ сделано распоряжение чтобы помещики, поссессоры или управители обязаны были подписками не осмеливаться, за какую бы то вину не было, бить своим крестьянам головы, заковывать в железа, содержать в заключении без пищи и наказывать жестоко плетьюми, то подтвердив о строжайшем наблюдении насчет исполнения такового распоряжения земским исправником, в случае замеченного неисполнения сего со стороны владельца или вообще жестокого обращения с крестьянами и их наказания, когда от сего не произошло уголовного преступления, имеете Вы, по надлежащему удостоверению в справедливости донесения исправников, призвать тех помещиков, или поссессоров, в чем имении сие случиться, в Киев и внушать им, что они, за дурное с крестьянами обращение, если от одного не воздержаться, будут наказываемы строго. Когда же подобное, неуголовное преступление повториться в другой раз, то по надлежащем удостоверении о сем, призвать виновных в Киев и оставлять их в сем городе под надзором по Вашему усмотрению, если же в третий раз будет повторено подобное преступление, то таковых ослушников по открытии вины их формальным, при предводителе следствием, удалять из имений в великороссийские губернии, а самое имение отдавать в казенное управление, выдавая им, что нужно, на прожиток.

Если бы, впредь до учреждения майоратов жестокое обращение с крестьянами или угнетение работами, оказывалось в имениях казенных, то о сем сноситься с министром государственных имуществ.

Предводителей дворянства, которые по закону обязаны наблюдать за обращением помещиков с крестьянами в том случае, когда на угнетение или жестокое обращение с крестьянами не будут обращать должного внимания и таковые действия в предводительствующих ими уездах будут обнаружены, увольнять от должностей как сие уже Вам предоставлено в секретной инструкции по греко-униатскому делу, определяя их на места, до новых выборов чиновников от короны, о чем и доводить до сведения министра внутренних дел.

Весьма было бы полезно, чтобы Вы, пользуясь преимуществами, дарованными служащим в крае чиновникам²⁰ старались привлекать на службу в присутственные места канцелярских чиновников из малороссийских и прочих губерний, как сие вменено было в обязанность генералу Кречетникову²⁰, бывшему главному начальнику сих губерний.

В полицейские должности определять преимущественно русских как сие уже исполняется, допуская к оным и уроженцев Западных губерний, когда они православного исповедания, или во время мятежа служили в войсках, действовавших против бунтовщиков или отличили себя усердием, находясь на службе в сем крае во время бунта.

Оканчивая сии наставления Я надеюсь, что деятельностью и усердием Вы не преминете направить край сей к тому желанному соединению с областями русскими, в коем состоит главнейшая цель повелеваемых ныне мер. Если действием Вашим следует быть твердыми и решительными, то строгая справедливость во всем, ко всем и каждому должна быть их главным началом и руководством. Особенно – вредны частные снисхождения, коих не допускать ни под каким видом, имея в виду, что если снисхождение какое-либо будет нужно, то можно допускать его с Моего разрешения, в виде особенного милосердия. Тех из чиновников и самих жителей губерний, кои по образу мыслей своих, поведением и действиями, будут способствовать Вам к достижению предположенной для края цели, стараться поощрять наградами, представляя о том Мне.

На подлинном подписано верно: генерал-лейтенант Бибииков.

С подлинным проектом верно. Действительный статский советник А.Рофман [?]

Російський державний історичний архів. — Ф.1282. — Оп.2. — Спр.329. — Арк.2-18. Засвідчена копія. ЦДІА України у м.Києві, КМФ 12, оп.1, спр.22.

¹⁹ Див.: Свод учреждений государственных и губернских. — Ч.II. — Учреждения губернские. — СПб., 1835. — С. 2.

² Датуються за часом розгляду "Настанов" в Комітеті у справах Західних губерній, де список розглядався 7 травня 1840 р.

³ Йдеться про секретний рескрипт від 8 грудня 1792 р., згідно з яким Катерина II визначала порядок обнародування маніфесту про приєднання Західних губерній до Росії.

⁴ Мається на увазі "Співдружність польського народу", нелегальне товариство, засноване польським шляхтичем Шимоном Конарським. Як емісар закордонної "Молодої Польщі" від відвідав Україну, Білорусію і Литву, створюючи антиросійські угруповання. У травні 1838 р. був заарештований і розстріляний у Вільно.

⁵ Комітет у справах Західних губерній схвалив цю пропозицію Д.Г.Бібікова, прийнявши рішення створити для цього особливий комітет (Там же, арк.21).

⁶ У цьому питанні Комітет у справах Західних губерній повністю схвалив рішення Д.Г.Бібікова, ставлячи питання значно ширше: поєднати у Житомирі адміністративне і духовне управління (Там же, арк.22).

⁷ З цього приводу Комітет у справах Західних губерній вирішив передати пропозиції на розгляд міністра народної освіти С.С.Уварова. Відомо, що вони наблизили практичне вирішення у відкритті пансіонатів, учнівських квартир, конвiktів при гімназіях, де молоді мали постійний нагляд в особі державних чиновників.

⁸ Ця пропозиція за ініціативою Д.Г.Бібікова вже кількаразово розглядалася вищими органами влади Росії і 1840 р. було прийнято рішення витіснити дію Литовського статуту з судочинства Правобережної України з підпорядкуванням його російським законам.

⁹ Ця пропозиція Д.Г.Бібікова була схвалена як короточасний захід, до слідуючих виборів. Однак, позбавлення права дворянської виборності на судові посади привело до того, що вже на середину 50-х років інститут суддів на Правобережжі на половину складався з чиновників Російської держави.

¹⁰ Майорат - порядок нероздільного успадкування нерухомого майна.

¹¹ При розгляді питання про майорати міністр державних маєтностей повідомив, що конфісковані у шляхти маєтки нараховують до 194 тис. душ селян, з яких 80 тис. передано під військові поселення. Решта ж, як такі, що мають борги, земельну череположицю, не принесуть вигоди новим власникам. Тому Микола I таку пропозицію відхилив, але сама ідея передачі земель російським землевласникам була визнана "мерею весьма полезною" і почала практикуватися "в виде опыта для распространения в Западном крае русских начал" (Там же, арк.25).

¹² Ця пропозиція, яка неодноразово висловлювалася Д.Г.Бібіковим, була передана керуючим Міністерством внутрішніх справ О.Г.Строгановим 1839 р. на розгляд до Комітету міністрів та в Міністерства фінансів, державних маєтностей, народної освіти для зібрання необхідної інформації (Там же, арк.29).

¹³ Що до цього, то Комітет у справах Західних губерній констатував, що це питання вирішується у двох міністерствах: державних маєтностей і фінансів.

¹⁴ Комітет у справах Західних губерній підтримав пропозицію щодо введення інвентарів, запропонувавши застосувати їх спершу в опікунські маєтках "в виде опыта". Але оскільки Микола I наполягав на їх введенні в поміщицьких маєтках, то Комітет почав напрацьовувати спершу основні правила для державних маєтків. 1847 р. інвентарні правила були введені по всій Правобережній Україні.

¹⁵ Ця пропозиція спершу не отримала схвалення, оскільки, як повідомлялося Міністерством державних маєтностей, на Україні не було "надежных людей русского происхождения". Так як вона повністю відповідала новому урядовому курсу щодо Правобережжя, то рекомендувалося призначити росіян для люстрацій маєтків, на заміщення адміністративних посад віддавати перевагу також росіянам або "остзейским уроженцам". У тих випадках, коли їх бракуватиме, рекомендувалося брати місцевих жителів з умовою їх відданості Росії. І лише у випадку повної їх відсутності брати колишніх спеціалістів, які заслуговують довіри (Там же, арк.32).

¹⁶ Це питання знайшло найшвидше вирішення — О.Г.Строганов розпорядився збільшити число поліцейських чиновників у п'яти повітах Волинської і двох — Подільської губерній (Там же, арк.36).

¹⁷ Йдеться про сенатський закон від 27 січня 1840 р. "О порядке производства дел по предмету совершения из православия в латинство" // 2ПСЗ. — Т.XV. — Отд.П. — 1840 — Спб., 1841. — С.40.

¹⁸ Подписные и именные указы 31 декабря 1831 г. генерал-адъютанту графу Левашову и генерал-лейтенанту Княжнину [прим.док.]

¹⁹ Левашов Василь Васильович, генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній в 1832-1835рр., генерал-лейтенант Б.Я.Княжнин — київський військовий губернатор у 1831-1837 рр.

²⁰ Гур'єв Олександр Дмитрович, граф, київський, подільський і волинський генерал-губернатор в 1835-1837 рр.

²¹ Журнал Комитета Западных губерний, высочайше утвержденный 8-го мая 1839 года прим. док..

²² Кречетников Михайло Микитович (1729-1793), граф, генерал-майор, головнокомандуючий російськими військами під час другого поділу Польщі, генерал-губернатор приєднаних до Росії областей.

²³ Указ 8-го декабря 1792 года [прим. док.]

Вікторія Резнікова
Валентина Пікіна

З історії митної справи в Україні: ілюстрація науково-інформаційного забезпечення в Держархіві Харківської області

Сьогодні державна архівна служба України знаходиться на порозі змін, які вона, напевне, повністю і не усвідомлює. Ймовірно, розвиток держави у найближчий час вимагатиме аналітичного опрацювання історичних джерел з економіки, культури і науки, що сприятиме становленню і розвитку рівноправних партнерських стосунків держави з архівами, бо, відомо, що ніхто, крім архівістів, не може надати повної інформації щодо історичного розвитку державних установ.

У зв'язку з цим доведеться удосконалювати системи НДА, ширше застосовувати комп'ютерну техніку, підвищувати кваліфікацію архівістів. Держархів Харківської області вже декілька років виконує замовлення державних установ, органів влади та управління, наукову інформацію про законодавчі та нормативні підстави діяльності конкретних установ у певний історичний період, як правило, з часу їх виникнення. Така інформація має вигляд історичної довідки обсягом у середньому 150-250 аркушів машинописного тексту. Зазначимо, що протягом року окремі самостійні творчі групи Державного архіву Харківської області готують 1-2 подібні довідки. Наукове керівництво цією роботою та загальний контроль здійснює директор архіву.

Увазі читача пропонується частина історичної довідки про митну справу в Україні з 1917 по 1934 р., виконаної на замовлення Державного митного комітету України.

Структура та функції митного відомства в Україні (1917-1934 рр.)

Після Лютневої революції 1917 р. митні установи колишньої Російської Імперії залишилися підпорядкованими Департаменту митних зборів Міністерства фінансів Тимчасового уряду. Протягом 1917 р. відбулися деякі реорганізаційні зміни в управлінні митною справою. У липні 1917 р. на теренах України та Криму вже діяли такі митні установи:

№ п/п	Назва митних установ	Кількість службовців
1	Одеська митниця	232 чол.
2	Одеське митне інспекторство	20 чол.
3	Акерманськ, Вильковськ, Леовськ, Фальчійськ, Кугульськ-Одеське інспекторство	25 чол.
4	Очаківська застава	21 чол.
5	Тимчасове управління евакуйованих митниць Ризької, Вирушевської та Варшавського інспекторства	23 чол.
6	Миколаївська митниця	48 чол.
7	Херсонська митниця з Джаралганським, Хорловським та Бакальським постами	20 чол.
8	Евпаторійська митниця	19 чол.
9	Севастопольська митниця	21 чол.
10	Ялтинська митниця з Алуштинською митницею	25 чол.
11	Феодосійська митниця з Судакською митницею	26 чол.
12	Бердянська митниця	16 чол.
13	Керченська митниця з Темрюкською та Геничеською митницями	63 чол.
14	Евакуйоване Південно-Західне інспекторство та Радзивилівська митниця	15 чол.
15	Маріупольська митниця з тимчасовим управлінням евакуйованими Ренійською, Усть-Прутською, Волочиською, Ахтарською та Єйською митницями	58 чол.
16	Тимчасове управління Границькою та Шипіорською митницями	11 чол.
17	Таганрозька митниця	54 чол.
18	Харківська митниця	48 чол.
19	Київська митниця	60 чол.

V. Історія установ, товариств і об'єднань

Зазначена кількість митниць збереглася до грудня 1917 р.

З метою захисту кордонів держави від спроб безмитного ввезення імпортованих товарів та вивезення українських при Департаменті митних зборів була створена комісія по організації митної служби в Україні. На засіданні 21-23 березня 1918 року комісія вирішила встановити тимчасовий митний нагляд у таких прикордонних пунктах: Радзівилів, Водочиськ, Гусятин, Новоселиця, Збараж. Тимчасовий митний нагляд у кожному з цих пунктів передбачався у складі: керуючого наглядом, одного контролера, трьох помічників, пакгаузного, і шести доглядачів. Тимчасовий нагляд до вироблення основного митного статуту мав керуватись всіма виданими до 27 жовтня 1917 року законами та розпорядженнями про митну справу, а також загальним митним тарифом 1903 р., конвенційними угодами Росії з Німеччиною, Австро-Угорщиною 1894, 1904, 1906 рр., інструкціями щодо залізничного провозу та загальній доглядовій 1904 р.² З квітня 1918 року митниці перепідпорядковуються Департаменту митних зборів Міністерства фінансів Української Народної Республіки.³ Відтоді згідно з циркуляром Міністерства фінансів УНР від 1-го березня 1918 р., всі оголошення та розпорядження Російського уряду, були зняті та замінені відповідними розпорядженнями Українського уряду з умовою ведення справочинства, звітності, листування українською мовою. Для цього організовувалося навчання всіх службовців українській мові. Після укладення торговельних угод з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, Міністерство торгівлі та промисловості призначило комісарів при всіх прикордонних залізничних станціях. Вони вели реєстрацію товарів, що ввозилися з-за кордону і вивозились за межі України⁴.

На 22 квітня 1918 року на території України діяли такі митні установи: Управління Південного та Південно-Західного митних округів, Одеська, Харківська та Київська митниця⁵.

Наказом Міністра фінансів від 22 червня 1918 року в зв'язку з військовими діями, управління Південно-Західного митного інспектора було перенесено з Бердянська у Луцьк, а Південно-Західний митний округ перейменовано у Західний⁶.

З переходом 29 квітня 1918 року влади в Україні до гетьмана П.Скоропадського було укладено договір між Російською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською державою про створення на кордонах з Росією, Австрією та на місцях, окупованих Німеччиною, митних наглядів.

Згідно з законом від 26 червня 1918 року службовців митних установ призначало на посади Міністерство фінансів⁷.

У серпні 1918 року Департамент митних зборів (м.Київ, Хрещатик, 8-а) розпочав розроблення основних норм організації митних артілей при митницях.

Штатний розпис митних установ, розміри заробітної плати співробітників визначав та регулював Департамент митних зборів, згідно з затвердженим Радою Міністрів законом Української Держави про "Установлення розрахунків оплати службовцям митних установ", опублікованому у "Державному віснику" 10 серпня 1918 року №33.

Зберігався також порядок відрядження митних службовців з метою підвищення кваліфікації до митниць і колишня практика переміщення міністерством службовців по митних установах, зокрема, при відкритті нових митниць. У ці митниці як правило, направлялися працівники, які мали практичний досвід у митній справі. Це видно на прикладі відкритих, згідно Договору між Українською Державою та РРФСР від 12 липня 1918 року, на станціях Белгород та Валуйки, митних наглядів, підлеглих Харківській митниці. За гетьманства П.Скоропадського були детально визначені штати Департаменту митних зборів.

З кінця грудня 1918 року до середини червня 1919 року радянськими органами влади було відновлено дію Декретів РНК РРФСР та введено у дію: декрет РНК РРФСР від 22.04.1918 р. "Про націоналізацію зовнішньої торгівлі", декрети РНК України від 9.03.1919 р. "Про перехід митних установ та прикордонної охорони у відання Ради Народного Господарства України", від 11.03.1919 р. "Про в'їзд на Україну", "Про виїзд з України". Важливим для діяльності митних установ України був декрет РНК РРФСР, прийнятий 29.05.1918 р. "Про розмежування прав центральної та місцевої радянської влади по збиранню мита і про регулювання діяльності місцевих митних установ"⁸. Декретами проголошувалося, що митні установи є органами центральної влади і підпорядковуються безпосередньо Наркому фінансів через Департамент митних зборів. Цивільна та військова влада, а також профспілкові організації не мали права втручатися у полі діяльності митниць у їхні розпорядження. Вони повинні були надавати підтримку законним вимогам митних

У.Історія установ, товариств і об'єднань

установ. Обласні та місцеві Ради робітничих та селянських депутатів мали право лише наглядати без втручання у їхню діяльність, але для контролю Ради призначали при митних установах комісарів з відповідними правами.

Службовці митних установ, що охороняли митні склади, могли бути озброєні холодною та вогнепальною зброєю при погодженні з управляючим митницею та місцевими Радами робітничих та селянських депутатів.

Відділам митного контролю Уккранаргоспу 16 травня 1919 року була дана вказівка митним установам про те, "що всякі, які б то не були розпорядження, видані від імені Директорії Української Республіки, за час з 1 лютого поточного року, а також які можуть бути видані й надалі від її імені, не є дійсними, та виконання не підлягають"¹⁰. У цей період, як свідчать документи фонду Харківської митниці, зберігалася стабільність штатів митниць. Для охорони митниць, супроводу товарів, нагляду за їх прийманням та випуском служило двадцять дев'ять доглядачів. Для виконання робіт по вивантаженню, перевезенню та розвантаженню закордонних товарів при митниці було організовано митна артіль робочих. Керівництво та провідні фахівці митниці були призначені ще Департаментом митних зборів Російської Імперії, пізніше вони тільки перепризначалися. Так, управляючий Харківської митниці статський радник О.В.Пещанський очолював її з січня 1910 р., знаходячись на митній службі з 1894 року, а скарбник митниці, надвірний радник О.Ф.Білецький перебував на цій посаді з 1911 року, на митній службі з 1880 року. Контролер митниці С.І.Гаєвський — на даній посаді з 1911 року, на митній службі — з 1896 року¹¹.

З захопленням України у червні 1919 року Добровольчою армією Денікіна митні установи підпорядковувалися Особливій нараді при головнокомандувачі. У справах митних зборів митниці перейшли у підпорядкування Управлінню фінансів при головнокомандуючому озброєними силами на півдні Росії¹². Згідно з постановою Особливої наради припинялася дія всіх законів, виданих українським урядом. Митниці повинні буди обов'язково виконувати розпорядження Особливої наради у справах переміщення штатів, їх грошового та матеріального забезпечення.

По розпорядженню частини митних зборів Управління фінансів при головнокомандуючому добровольчої армії штати митниць були приведені до того стану, у якому вони знаходились до більшовицького заколоту. У зв'язку з цим ніякі підвищення у розрядах, здійснені за часів гетьманського уряду та більшовицької влади, не діяли¹³.

Після відновлення Радянської влади в Україні у грудні 1919 р. митні установи перейшли до системи радянських державних митних установ України і керувались у своїй діяльності законами і розпорядженнями, виданими в УРСР, РРФСР¹⁴.

20 січня 1920 року митниці України перейшли у підпорядкування Відділу митного контролю при Управлінні уповноваженого Наркомзовнішторгу РРФСР, а 21 червня у Харкові було створено відділ митного контролю при Управлінні уповноваженого Наркомзовнішторгу РРФСР з метою здійснення керівництва митною службою у межах України.

Для попередження втручання у митні справи було вирішено допускати до митниць лише осіб з особливими мандатами уповноваженого Раднаркому РРФСР по зовнішторгу при Раднаркомі УРСР або мандатами, завіреними у цьому комісаріаті. Це обмеження не стосувалося представників робітничо-селянської інспекції.

15 серпня 1920 року Наркомат внутрішніх справ прийняв циркуляр "Про реєстрацію колишніх митних службовців", у якому вказувалося: "На основі постанови Наркомзовнішторгу РРФСР, Наркомвнутсправ України пропонує всім радянським установам, центральним та місцевим негайно провести реєстрацію колишніх митних службовців, що знаходились у даний час на радянській службі та у Червоній Армії, згідно анкети".

У анкеті необхідно було подати такі відомості: прізвище; ім'я та по батькові; остання посада у митній установі до Лютневої революції 1917 року; посади у митних установах у період з лютого 1917 року до Жовтневої революції; посади у митних установах з жовтня 1917 року по день звільнення з відомства; місце служби у теперішній час; на якому кордоні, у якій митній установі та на якій посаді бажано було б знову служити; особиста адреса. По заповненню анкет всі установи зобов'язані були надсилати їх у Головне управління митного контролю¹⁵.

Головне Управління митного контролю 2 вересня 1920 року повідомило, що Таганрозька, Маріупольська, Бердянська митниці та Генічеська застава підпорядковуються

V. Історія установ, товариств і об'єднань

Українському відділу митного контролю, а митні установи розташовані на схід від Таганрогу — увійшли у Південний митний округ, що знаходився у безпосередньому віданні Головного Управління митного контролю¹⁶.

Наказом Наркомзовнішторгу від 1 жовтня 1920 року Головне управління митного контролю було перейменовано у Митно-матеріальне управління Наркомзовнішторгу¹⁷.

У Харкові розпочало свою діяльність Харківське відділення Наркомзовнішторгу, у безпосереднє підпорядкування якого перейшли митниці: Харківська, Таганрозька, Маріупольська, Бердянська та Генічеська митна застава¹⁸. Цим ж циркуляром відділ митного контролю пропонував митницям із клопотаннями, донесеннями та поданнями по різних питаннях звертатись надалі виключно у Митний відділ при Харківському відділенні Наркомзовнішторгу (м. Харків, вул.Пушкінська, д.№44).

16 жовтня 1920 року було прийнято "Тимчасове положення про управління митною частиною в Українській Радянській Соціалістичній Республіці"¹⁹, згідно з яким управління митною частиною по всій території УРСР належало Уповноваженому Раднаркму РРФСР по зовнішторгу. Він входив до складу Раднаркму УРСР на правах його члена. Вся Україна була поділена на митні округи: Одеський, Київський та Харківський. Одеський округ включав губернії: Одеську, Миколаївську та Кременчук; Київський — Київську, Полтавську, Чернігівську, Волинську та Подільську; Харківський — Харківську, Донецьку, Катеринославську, Олександрівську. У Одесі, Києві та Харкові діяли окружні відділення першого розряду²⁰.

Функції місцевих окружних митних відділів були визначені у "Тимчасовому положенні", за яким вони встановлювалися для пропуску через кордон осіб та товарів, а також для збирання з них зборів.

Митницям пропускали через кордон товари, дозволені Наркомзовнішторгом до ввезення та вивезення.

Всі зносини з Центральним відділом здійснювались митними установами через відповідні окружні митні відділи. У виняткових випадках вони вирішували питання безпосередньо через Центральний відділ митного контролю.

З метою політичного нагляду за роботою митних установ щодо боротьби з контрабандою та узгодження діяльності з військовим командуванням "Тимчасовим положенням про комісарів митних установ", призначались комісари.

Отже, у 1920 році штат митниць України складався з управляючого митниці, його помічника, трьох старших контролерів, скарбника, завідувачів пакгаузним відділенням і пакгаузною частиною, їхніх помічників, доглядача складу, помічника діловода, рахівників, архіваріуса, чотирнадцяти помічників наглядача складів першого розряду²¹.

Відання Управління Українського митного округу поширювалося на організацію та комплектування митних установ, загальне керівництво, ревізію і контроль за їх діяльністю, участь у боротьбі з контрабандою, нагляд за правильним збиранням мита і других зборів, ведення митної статистики. На чолі Управління УМО стояв начальник Управління, що призначався Уповноваженим НКЗТ в Україні.

У "Положенні" вказувалось, що митні установи, у відповідності до наданих їм прав, розділялися на митниці 1,2,3 розрядів та митні пости. Митниці першого розряду засновувались при залізничних станціях та у портах з великим вантажооборотом. Через митниці першого та другого розряду могли провозитись всі без виключення товари, окрім заборонених до ввезення та вивезення, а також міжнародні поштові посилки. Митниці другого розряду засновувались при річках, озерах, невеликих морських портах та шосейних дорогах. Через ці митниці могли провозитись незаборонені до провозу та вивезення товари, за винятком поштових посилок.

Митниці 3 розряду засновувались при ґрунтових дорогах. Через ці митниці могли бути провезені найпростіші товари, що не вимагали технічної експертизи. Через митні пости можна було пропускати пасажирів та їхній багаж, а також інші товари згідно з встановленими правилами.

Мережа митних установ з зазначенням місця їх розташування та розрядів розроблялась Упнаркомзовнішторгом та затверджувалась УЕС. Цивільна та військова влади не мали права втручатись у їхню діяльність.

Наказом НКЗТ від 26 жовтня 1923 року Український митний округ було ліквідовано. З метою відновлення зв'язків у митних питаннях з урядом України була введена посада представника Головного Митного Управління НКЗТ СРСР при Уповноваженому Наркомзовнішторгу СРСР на Україні.

V. Історія установ, товариств і об'єднань

12 грудня 1924 року постановою ЦВК СРСР було введено в дію Митний Статут СРСР, опублікований 5 лютого 1925 року²². На основі статті 7 Митного Статуту Союзу РСР 1 квітня 1925 року у Харкові розпочало свою діяльність Українське відділення Головного митного управління НКЗТ СРСР. Для проведення загальносоюзного законодавства по митній частині та для керівництва діяльністю всіма митними установами, розташованими в УРСР та безпосереднього керівництва ГМУ²³.

8 квітня 1925 року наказом ГМУ для керівництва боротьбою з контрабандою в Україні було створено об'єднаний відділ по боротьбі з контрабандою²⁴.

У вересні митниці Криму були виведені з Українського відділення ГМУ²⁵.

Протягом 1926-1927 рр. відбувались деякі організаційні перетворення системи митних установ, число митниць було скорочено.

На 25 травня 1928 року до складу українських митних установ входили відділення ГМУ: Харківська, Одеська, Шепетівська, Волчеська, Миколаївська, Маріупольська, Кам'янець-Подільська, Херсонська, Бердянська, Одеська (колишня Могилів-Подільська) митниці та Очаківський митний пост²⁶.

Наказом від 20 червня 1928 року ГМУ Керченська митниця була виділена зі складу Феодосійської, а наказом ГМУ від 26 червня 1928р. — перепідпорядкована Севастопольській митниці.

До грудня 1928 року Українське відділення ГМУ і район Криму, включали такі митниці:

Таблиця 27

№№	Найменування митниці	Морехідний та сухо-путний кордон	Найменування митних постів, підлеглих митниці
По РРФСР			
А. Поза відділень Головного митного управління			
1	Севастопольська м.Севастополь	Узбережжя Чорного моря	Єва торійський м.Єваторія Ялтинський м.Ялта
2	Керченська м.Керчь	Узбережжя Чорного моря	
3	Феодосійська м.Феодосія	Узбережжя Чорного моря	
Г. Українське відділення Головного митного управління			
1	Харківська м.Харків	Внутрішня	
2	Шепетівка ст. Шепетівка Південно-Західна залізниця Шепетівського округу	Кордон з Польщею	
3	Волочиська ст.Волочиськ Південно-Західна залізниця Волочиський район Проскурівського округу		
4	Одеська м.Одеса	Узбережжя Чорного моря	
5	Миколаївська м.Миколаїв	Узбережжя Чорного моря	
6	Херсонська м.Херсон	Узбережжя Чорного моря	
7	Маріупольська	Узбережжя Азовського моря	

19 грудня 1928 року постановою ЦВК та РНК СРСР було затверджено Митний Кодекс Союзу РСР²⁸.

Після його прийняття була проведена значна реорганізація митної служби. Значна частина митниць, згідно з статтею 17, скасовувалась.

Зокрема, ліквідувалась Харківська митниця та приписані до неї склади, за винятком складу Дніпробуду на Кичкасі²⁹.

За розпорядженням Наркомзовнішторгу СРСР від 2 лютого 1934 року було ліквідовано Українське відділення Головного митного управління.

Пропонований нами огляд показує, що історія митних установ України є одним з малодосліджених та перспективних напрямів історичних студій, який вимагає поглибленого вивчення та аналізу.

¹ ДАХО. — Ф.84. — Оп.1. — С.910. — Арк.75-76.

² Там само. Спр.100. — Арк.1,2, 8, 75-76.

³ Там само. Спр.40. — Арк.29.

⁴ Там само. Арк.25, 142, 144.

⁵ Там само. Арк.31,80.

⁶ ДАХО. — Ф.84. — Оп.2. — Спр.40. — Арк.85, 137.

⁷ Там само. Спр.58. — Арк.1, 2.

⁸ Там само. Спр.40. — Арк.11-113.

⁹ Декрети Советской власти. — Т.2. — М., 1959. — С.158-160; Собрание декретов правительства Украины, №23. — 1-30 июня 1919 г. — Ст.259.

¹⁰ ДАХО. — ФР. 341. Оп.2. — Спр.1080. — Арк.26

¹¹ Там само. Ф.84. — Оп.1. — Спр.50. — Арк.5; Спр.92. — Арк.13. — Оп.2. — Спр.40. — Арк.35, Спр.71. — Арк.1-182, Спр.92. — Арк.14; ФР — 341 Оп.1. — Спр.3171. — Арк.501.

¹² ДАХО. — ФР. 341. — Оп.1. — Спр.1080. — Арк.3839.

¹³ Там само. — Арк. 38,103.

¹⁴ Зібрання узакошень Всеукраїнського комітету №1. 26 грудня 1919 р. - 10 лютого 1920 р. — С.5,7.

¹⁵ Зібрання узакошень уряду України. — К.,1920. — №7. — С.115.

¹⁶ ДАХО, ФР. 341. — Оп.3. — Спр.1. — Арк.30.

¹⁷ ДАХО, ФР. 341. — Оп.3 — Спр1. — Арк.14.

¹⁸ Там само. — Арк.1.

¹⁹ Там само. — Арк.18-18зв.

²⁰ ДАХО, ФР. 341. — Оп.3. — Спр.17. — Арк.183,186

²¹ Там само. — Оп.1. — Спр.1021. — Арк.52.

²² Таможенный Устав Союза ССР. — М., 1925. — С.52-53.

²³ Там само. — С.36.

²⁴ ДАХО, ФР. 341. — Оп.4. — Спр.3. — Арк.99.

²⁵ Там само. — Оп.1. — Спр.2447. — Арк.65.

²⁶ Там само. — Оп.1. — Спр.3172. — Арк.444.

²⁷ Таможенный Кодекс Союза ССР. — М.,1929. — С.39

²⁸ Там само.

²⁹ ДАХО, ФР.341. — Оп.2. — Спр.904. — Арк.167.

Омелян Довганич

УНІКАЛЬНА КОЛЕКЦІЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Держархів Закарпатської області, який 1995 року відзначив своє 50-річчя, створено на базі колишніх комітатських і міських архівів та документів різних установ (в тому числі церковних) періоду Угорського королівства, Австро-Угорщини, Земського архіву колишньої Чехословацької республіки, документів періоду фашистської Угорщини та місцевих органів Закарпатської України, яка існувала короткий час після визволення аж до возз'єднання з Україною. Нині архів налічує 5388 фондів та 1385013 одиниць зберігання¹.

Серед цих фондів виділяється унікальна колекція документів про учасників нелегального переходу із Закарпаття в Радянський Союз в 1939-1941 роках, переданих до архіву управлінням служби безпеки України по Закарпатській області. Ще в кінці 80-х років управління, і зокрема, тодішній перший заступник начальника О.М.Корсун організували пошук кримінальних справ закарпатських втікачів до СРСР в архівах управління СБУ інших областей України і Росії, зокрема, Львівської (та колишньої Дрогобицької), Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, Одеської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, а також Іванівської — Російської Федерації, де свого часу особливими нарадами розбиралися справи про нелегальний перехід через кордон².

1993 року закарпатські втікачі були реабілітовані, а кримінальні справи передані в державний архів для їх вивчення і включення до обласного тому книги "Реабілітовані історією". Як відомо, це багатотомне науково-документальне видання покликане відновити справедливість і повернути історії незаслужено забуті імена людей, репресованих тоталітарним режимом. Для Закарпатської області, яка возз'єдналася з Україною у 1945 році, хронологічні рамки книги співпадають з моментом її входження до складу України.

Нелегальний перехід кордону в перші роки Другої світової війни — явище специфічне, характерне лише для Закарпатської області, а тому мало відоме широкому загалу. Слід зазначити, що українське населення угорського Закарпаття симпатизувало братам на Сході. Зазнаючи постійних утисків з боку владних структур та фашистських угруповань і не знаючи справжнього становища в галузі репресій в СРСР, люди втікали на радянський бік Карпат, сподіваючись кращого життя, а близькість прикордонної смуги тільки сприяла цьому. Нелегальні переходи через кордон стали масовими.

Якщо в перші місяці після початку другої світової війни на територію Радянського Союзу переходили в основному мешканці прикордонних сіл Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського, Рахівського районів, то пізніше цей рух поширився на передгірні та низинні райони, а потім і на Марамороський округ (тепер Румунія), українські райони Східної Словаччини, центральні області самої Угорщини. Причому із останніх вищезгаданих регіонів втікали в основному євреї.

Про це яскраво свідчать як угорські, так і радянські архівні документи, а також кримінальні справи. Вони дають можливість повністю показати мотиви втечі в СРСР. А їх, як видно, було немало. Туди втікали юнаки і дівчата від переслідування угорських фашистів. Вони не бажали відвідувати заняття в профашистській молодіжній організації "Левенте", відмовлялися служити в угорській армії у неспокійний передвоєнний період. Вони шукали кращого життя і роботи, прагнули вчитися у вищих навчальних закладах, навіть служити в Червоній Армії, тощо. Про все це можна прочитати у протоколах допитів.

Втечам сприяло передусім те, що у вересні 1939 року по головному Карпатському хребту встановився радянсько-угорський кордон і брати по той бік Карпат опинилися поряд. Основними коридорами, якими здійснювався основний потік втікачів через кордон, були долини річок Уж, Латориця, Ріка, Тересва, Теремля, Чорна і Біла Тиси, а крайні

населені пункти такі: Ужок, Гусний, Лази, Верхній студений, Лісковець, Торунь, Синевирська Поляна, Брустури (тепер Лопухове), Лазіщина та інші. За оцінкою угорських джерел, цей процес став "всезакарпатським явищем" і завдав багато турбот угорській владі³.

Щоб якось припинити цей процес, угорська окупаційна влада уже в листопаді 1939 року створила спеціальні групи слідчих, які займалися розслідуванням справ затриманих жандармами втікачів. Такі групи функціонували в Іршаві, Тячево, Чинадієво. За спроби перейти кордон втікачів засуджували на 10 місяців тюремного ув'язнення і позбавляли угорського громадянства. У "Подкарпатському віснику", виданому в Ужгороді в 1941 році, друкувалися конкретні списки з зазначенням дат та місця народження втікачів. У віснику зафіксовано 2823 втікачі⁴.

Слід наголосити, що питання про кількість втікачів є дискусійним. Одним з перших про масовість втеч повідомив депутат угорського парламенту від Закарпаття Степан Фенцик у липні 1939 року у листі до прем'єр-міністра Угорщини. Серед інших проблем він вказував на жорстоке поводження з людьми, коли "багатьох невинно ображають, і головним чином тому молодь, гімназисти десятками переходять в Росію. Кількість молоді, що втекла, перевищує 2000 чоловік"⁵.

Про такі факти свідчить також меморандум колишнього уряду Карпатської України від 30 листопада 1939 року, який в роки війни перебував у Празі, на ім'я міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа. У ньому було сказано: "Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців усякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилася у вогнище напруги. Підсумком приведених фактів, не говорячи вже про масові антиугорські демонстрації, є рух серед українського населення за приєднання Карпатської України до Радянського Союзу. Доказом цього служить постійне дезертирство з угорської армії солдатів української національності на територію, зайняту радянськими військами. Число їх із кількості всіх узятих на службу становить набагато більше як 50 відсотків. До того ж усе частіше трапляються випадки втечі в Радянський Союз української інтелігенції"⁶. Самі угорці визнавали ці факти. 4 грудня 1942 року в узагальнюючому документі на ім'я міністра внутрішніх справ Угорщини говорилося, що більше як три тисячі левентів та вояків перейшли нелегально в Радянський Союз.

На жаль, в повоєнний час в закарпатській пресі та окремих історичних працях з'явилися неймовірно великі цифри нелегального переходу закарпатців в СРСР (від 10 до 55 тисяч), причому, без посилань на архівні джерела. Оскільки все це автор докладно проаналізував у статті "Незнання чи легковажність", надрукованій в журналі "Карпатський край", тому нема потреби на цьому ще раз зупинятися.

Документальні свідчення про окремі конкретні факти нелегального переходу в СРСР дають підстави стверджувати, що закарпатці в 1939-1941 роках найчастіше переходили кордон по одному чи двоє, іноді групами по 10-15 чоловік. Виявлена також і велика група втікачів у складі 54 осіб, яких судили разом, за єдиним списком. Саме про неї і піде мова.

Люди з різних сіл, зокрема Порошкова, Туря Бистрої, Мокрої, Туря Пасіки Перечинського району, Худльова і Ярка Ужгородського району. Голубино, Родниківки, Пасіки і Сваляви Свалявського району та міста Мукачеве⁷, збиралися в Родниковій Гуті Свалявського району, в лісі, у досвідченого провідника Івана Гнатковича (слід зауважити, що поодинокі втікачі переходили кордон самі, лише окремі групи супроводжував провідник, який знав шлях до кордону). З Порошкова прийшло 27 чоловік. Серед них Г.Бокшан, М.М.Булак, В.Ю.Булак, І.М.Булак, М.М.Гаврош, Ю.М.Гаврош, В.І.Гаджега, В.В.Готра, Ф.М.Граб, В.І.Гуснай, М.А.Євчинець, М.В.Євчинець, М.М.Євчинець, Ю.Ю.Касинець, Ю.В.Легеза, Д.В.Легеза, І.М.Легеза, І.П.Легеза, І.В.Легеза, І.М.Машкаринець, І.В.Меліка, І.М.Пересоляк, Ю.В.Табакович, І.Табакович, І.І.Фленько, М.Ю.Шпинь, М.А.Ялч, з Тур'я Бистрої — Ю.Ф.Кочан, С.М.Півкач, О.А.Пловайко, М.А.Фейса, з Тур'я Пасіки — І.М.Король, В.М.Король, Д.М.Король, М.І.Костик, І.М.Лошак, з Мокрої — М.А.Шахайда. З Ужгородського

району у складі групи були: з с. Яроч — М.Ю.Бреза, з Худльова — М.М.Голян, М.М.Роман, К.Г.Романко, Г.М.Ховпей. Із Свалявського району: з Голубино — М.Г.Мермельштейн, з Пасіки — З.М.Штерн, Родниківки — П.М.Лизанець, з Сваляви — Й.І.Вощина, М.І.Куля, А.С.Шубець. З Мукачева до групи приєдналися євреї Н.М.Еснер, Г.М.Еснер, А.Я.Еснер, М.Я.Зігельман⁸.

Нелегко було таку велику групу людей перевести через кордон не поміченою угорським прикордонним патрулем. Та провідник І.Гнаткович добре знав шлях лісами до угорсько-радянського кордону і за свій великий ризик мав певний зиск (оплату від 5 до 20 пенге з особи). Група втікачів, серед яких було 7 жінок, перейшла кордон в районі села Гусне-Вижня на ділянці 94-го прикордонного загону.

Один з втікачів, М.А.Євчинець пізніше, на допиті так пояснював причини втечі: "Люди нашої Карпатської України чекали весною (мова про 1940 рік) приходу Червоної Армії. Але вона не прийшла, і люди тепер масовим порядком ідуть в СРСР"⁹ (за попередніми підрахунками, основна маса втікачів із Закарпаття — понад 4 тисячі чоловік — перейшла кордон в 1940 році). Мотивами нелегального переходу були небажання служити в угорській армії, скрутне матеріальне становище, прагнення здобути в освіту, переслідування фашистських властей, тощо.

Арештовані спочатку перебували у в'язниці м.Стрий. 7 червня 1941 року особливими нарадами при НКВС СРСР всі дорослі учасники цієї групи були засуджені по статті 80 кримінального кодексу УРСР за нелегальний перехід кордону на 3 роки таборів і відбували покарання у Воркуто-Печорському, Норильському, Карагандинському та Магаданському таборах. Там загинуло троє в'язнів, невідомо залишається дата звільнення або смерті у 12 втікачів. Після звільнення з таборів в кінці 1942 року в Бузулук було направлено 19, в Джамбульську область Казахстану на роботу 10, в основному чоловіки і жінки, непридатні для військової служби. Доля семи неповнолітніх — М.М.Гаврош, Ю.М.Гаврош, М.І.Костика, Ф.М.Короля, І.М.Лишака, С.М.Півкача, М.А.Фейси невідома, їх не судили, а передали у дитячий прийомник м.Трускавець тодішньої Дрогобицької області. Після цього їх сліди зникли¹⁰.

Лише 31 січня 1947 року з табору Колима Магаданської області Росії був звільнений З.М.Штерн. Про свої страждання в таборах ГУЛАГу він яскраво розповів у недавно виданій книзі "Крізь пекло ГУЛАГу" (Ужгород, 1996), підготовлений науково-редакційним відділом обласної книги "Реабілітовані історією"¹¹. Саме З.М.Штерн був одним з перших репресованих за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону, хто поставив питання про реабілітацію колишніх втікачів в СРСР. Завдяки його клопотанням всі засуджені вищезгаданої групи 27 вересня 1962 року були реабілітовані Львівським обласним судом.

Серед тих закарпатців, що воювали в Іспанії в 1937-1938 рр., на територію СРСР нелегально перейшли І.А.Варгулич з с.Верховина Бистра Великоберезнянського району, М.В.Фегер з Углі Тячівського району, брати С. та В.Чіжмарі з Копашнова Хустського району, В.М.Гігінка з Нижнього Селища Хустського району.

Важка і трагічна доля спіткала цих людей, про перенесені ними нечувані поневіряння яскраво свідчать епізоди їх біографій. Малоземельний Іван Варгулич в пошуках заробітку з 1937 подався в Бельгію. Працював у шахті, а потім потрапив у список на скорочення і був звільнений з роботи. Після цього він добровільно записався в республіканську армію Іспанії. Був на фронті у складі 46-тої дивізії, тричі поранений. Після поразки республіканської армії потрапив у концтабір Аржелес, потім — у Гюрс на півдні Франції, звідки 18 травня 1939 року повернувся в Бельгію в м.Льєж, де працював ще 8 місяців. Після окупації Бельгії 1940 року фашистською Німеччиною, перейшов на роботу в шахті Гельсенкірхенхорсту. Попросивши відпустку, приїхав до рідного села Верховина Бистра. Остерігаючись арешту, переховувався, а 11 березня 1941 року втік в СРСР. Та на кордоні його арештували. Як особу, що перебувала на території Німеччини, довго допитували, намагалися приписати шпигунство. Особлива нарада 16 грудня 1941 року засудила Івана Варгулича на 3 роки ув'язнення і вислала у В'ятський табір, де 30 липня 1942 року він помер¹².

VI. Огляди архівних фондів

У складі закарпатських заробітчан був і Василь Михайлович Гігінка, який теж у Бельгії працював забійником на шахті в 1929-1930 і в 1930-1937 роках, потім пішов в Іспанію, де воював у складі 14-тої бригади. Важко пораненого його відвезли в Париж. Після видужання повернувся додому, коли його рідний край був окупований Угорщиною. 17 вересня 1940 року втік в СРСР, засуджений особливою нарадою на 3 роки і відправлений в табір Воркути. Але дати смерті або звільнення в кримінальній справі не виявлено¹³.

Подібна доля і братів Чижмарів — Степана та Василя. Як і багато закарпатців, в 30-х роках в пошуках роботи вони опинилися у Бельгії, де працювали забійниками у шахті м.Шапеле. Звідти добровільно поїхали в Іспанію, де воювали в батальйоні ім. Димитрова. Після евакуації Інтербригад знову опинилися в Бельгії, а пізніше повернулися додому в с.Копашново Хустського району.

Переслідування угорської жандармерії змусили братів 1939 року нелегально перетнути кордон. Спроба виявилася невдалою. Василя Чижмари вже вдома було заарештовано і відправлено до Будапешту. Після 10 місяців тюремного ув'язнення, 23 вересня 1940 року він вдруге втік до СРСР і тут особливою нарадою був засуджений на 3 роки таборів¹⁴.

13 листопада 1942 року В.Чижмар і його брат Степан, були звільнені і включені до складу розвідгрупи для підготовки і десантування на Закарпаття. Десант розвідгрупи "Закарпатці" на чолі з Ф.В.Патакі був здійснений 19 серпня 1943 року в районі с.Драгова Хустського району. Після піврічного перебування в тилу ворога Степан Чижмар при оточенні будинку вдови Логойди в Хусті 27 лютого 1944 року загинув. Його брат Василь у березні 1944 року був арештований і військовим трибуналом в Мараморош-Сигеті засуджений до страти за участь у роботі розвідгрупи. Розстріляний 25 квітня 1944 року в Мараморош-Сигеті.

Подібних прикладів можна навести багато, але обсяги статті не дозволяють цього зробити. Проте, можна підбити певні підсумки. Складені картки реабілітованих дають можливість оприлюднити конкретні цифри втікачів на підставі колекції документів, що зберігається в архіві. Всього виявлено 5613 осіб, з них 4830 — уродженці Закарпаття, 391 — Угорщини, 120 — Словаччини і Чехії, 72 — Трансільванії (Румунія). Серед них 399 жінок, 4338 неодружених, 228 солдат угорської армії. Хронологічно потік втікачів в СРСР розподіляється так: в 1939 році перейшло кордон 1064 особи, в 1940 — 4022, 1941 — 527. Достовірно встановлено, що померли в таборах ГУЛАГу 882, нема відомостей в кримінальних справах ні актів про смерть або довідок про звільнення на 1780 втікачів. Можна припустити, що серед останніх переважна більшість померла. Звільнено з таборів 2951 втікач, на що є конкретні довідки. Так що названі цифри найближчі до істини¹⁵.

¹ Державний архів Закарпатської області. — Ужгород: Полічка "Карпатського краю", 1995, С.3.

² Довганич О. Незнання чи легковажність? // Карпатський край, 1995. № 9-12. — С.88.

³ Там само. — С.86.

⁴ Подкарпатський вісник. Ужгород, 1941.

⁵ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. — Т.5. 1938-1944. — Ужгород: Карпати, 1967. — С.114.

⁶ Молодь — Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. — Т.1. — Ужгород, 1994. — С.15.

⁷ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). — Ф.2558. — Оп.1. — Од.зб.98. — Арк.13.

⁸ Там само. — Од.зб.95-104.

⁹ Там само. — Од.зб.95. — Арк.32.

¹⁰ Там само. — Од.зб.104. — Арк.31.

¹¹ Крізь пекло ГУЛАГів. Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С.13-18.

¹² ДАЗО. — Ф.2558. — Оп.1. — Од.зб.4696. — Арк.16, 19, 22.

¹³ Там само. — Од.зб.3196. — Арк.13-17, 18.

¹⁴ Там само. — Од.зб.2935. — Арк.54, 59, 117, 126.

¹⁵ Поточний архів робочої групи обласної книги "Реабілітовані історією". Зошит "Нелегальний перехід закарпатців в СРСР в 1939-1941 роках" (Таблиця).

Олександр Загніпровський
Любов Загніпровська

**Церковно-парафіяльний літопис Богородицької церкви
(1897-1926 рр.)**

У сховищах Державного архіву Донецької області зберігається невеликий за обсягом (всього 10 справ), але цікавий своїми документами фонд № 20 "Богородицкая церковь Новопавловского благочиния Донской епархии Донской духовной консистории, слобода Дмитриевка Миусского, с 1887 года — Таганрогского округа Области Войска Донского". Перші вісім справ фонду складають метричні книги цього храму, а під номером дев'ятим зазначено "Церковно-приходську летопись Богородицкой церкви", що охоплює 1897-1926 рр.¹ Як відомо, в Російській імперії, зокрема на Україні, священники кожної православної церкви складали літопис, тобто щорічний опис подій життя даної парафії. В зв'язку з цим, літопис Богородицької церкви набуває значення певного джерела з історії Донбасу кінця XIX — початку XX ст. Це єдиний церковно-парафіяльний літопис, який зберігається в Державному архіві Донецької області.

Літопис являє собою книгу в твердій обкладинці, обсягом в 161 аркуш і з текстом російською мовою. Перші два аркуша — це друкований витяг з календаря "Церковно-Общественного Вестника"² за 1879 р. про те, як вести церковно-парафіяльний літопис. В ньому вказується, що літопис повинен складатися з двох частин. Перша частина має називатися "Общее описание храма" і передбачає опис за таким планом: "1) О храме; 2) О кладбищах; а) О причте церкви; 4) О приходе; 5) О прихожанах". Друга частина, назва якої "Повременная церковно-приходская летопись... церкви..." і є, саме літописом церкви, оскільки передбачає щорічний виклад подій життя парафії за такою схемою: "1) О церкви или храме; 2) О священно-церковнослужителях; 3) О приходе и прихожанах; 4) Годичные выводы". "Правила" рекомендують "излагать все сие в летописи насколько можно яснее и проще, без всякой изысканности, таким языком и слогом, каким кто владеет и говорит. При этом вносить в оную одни только факты, а где возможно и прилично, то и причины оных, но пишущий не должен присовокуплять к тому собственных размышлений и чувствований по поводу излагаемого им". В кінці наголошується, що обов'язок складання літопису покладається на всіх членів церковного причту, але головним повинен бути настоятель храму: без його перегляду чорнового запису не можна нічого заносити в літопис³.

На третій сторінці вміщено заголовок "Церковно-приходская летопись Богородицкой церкви слободы Дмитриевки Новопавловского благочиния, Донской Епархии, Таганрогского округа. Составлена в 1897-м году". Далі (арк. 3-15) викладено першу частину літопису за вказаною вище схемою.

Зазначено, що спочатку церква була збудована "после бывшей часовни по указу Святейшего Правительствующего Синода 1784 года по прошению Генерал-майора Иловайского за дальним от других церквей и более ста верстным расстоянием". Вона була дерев'яною. Сучасну церкву було відкрито в 1797 р. "по усердию и на средства помещика генерала от кавалерии Дмитрия Ивановича Иловайского на его же усадебном месте" на честь "фамильной иконы господ иловайских Феодоровской Божией Матери". Побудували її з каменю і з того часу зовнішній вигляд церкви майже не змінився, за виключенням того, що в 1857 р. син Д.І.Іловайського — генерал Василь Дмитрович Іловайський збудував "пристрой к церкви с северной и с южной ее сторон во всю долину храма до колокольни, оставив, таким образом, главную церковь среди пристроев в ее прежнем виде...". В літописі зазначається, що зовнішній вигляд церкви — "крестообразный с тремя ярусами окон в главной церкви и одним ярусом в приделах". Церковний купол "увенчан шаровидной главой и золоченым железным крестом с полумесяцем в его подножии и короной вверху; таковая же глава и крест и над колокольней". Покрівля церкви — зеленого кольору, а стіни — білого. На дзвіниці п'ять дзвонів, з них найбільший має вагу понад 37 пудів. В середині церкви, під підлогою, знаходиться склеп Іловайських та їх родичів⁴.

Церква має створену в 1895 р. жіночу школу грамоти, невелику бібліотеку, а також архів, де зберігаються документи Черкаського Духовного Правління, від 1783 р. і метричні книги, перші з яких датовано 1797 р. Далі вказується, що на території парафії знаходиться три цвинтарі, зокрема "холерное кладбище 1846 г." У штаті церкви два священники — Г.М.Бутков і Я.А.Григор'євський, диякон А.С.Попов та два псаломщики — А.Д.Садовський і Л.В.Васильєв. Церковний причт користувався "исключительно добродетельными даяниями

прихожан, не имея никаких доходных статей, кроме 4,5 годовых процентов о 200 руб., вложенных в пользу причта бывшим священником Богородицкой церкви и здесь же умершим отцом Петром Заханевичем...; да местный землевладелец Генерал-Адъютант Свйты Его Величества граф Александр Васильевич Голенищев-Кутузов ежегодно отводит в пользу причта 40 десятин земли, из них 20 десятин пахотной и 20 сенокосной"⁵.

Цікаві дані вміщено у літопису про слободу Дмитріївку та її жителів. Вказується, що Дмитріївка розташована "на речке Миус при устьє речки Нагольной и на Герасимовской водяной "балке", на відстані 90 верств від Таганрогу (тепер це село Дмитріївка Шахтарського району Донецької області). Слобода отримала назву від її засновника Д.І.Іловайського, а до цього, за свідченнями старожилів, вона звалася Криворотовкою) "по фамилии разбойника Криворотова, гнездившегося здесь со своей ватагой до заселения слободы". Парафія Богородицької церкви складалася з Дмитріївки та селища Дубровсько-Новоселівського. Переважна більшість населення — "малороссы, бежавшие из соседних губерний: Екатеринославской, Воронежской с ее верховья, Харьковской и Полтавской, от своих крепостных помещиков... Всех их принимал под свое покровительство генерал Дмитрий Иванович Иловайский и, не обременяя работой, (представлял в их распоряжение и пользование неограниченное количество земли, что для них было в то время очень важно...". В 1780-х роках Іловайський придбав і переселив у Дмитріївку 50 сімей селян з Саратовської губернії. Вони й тепер, як говориться в літопису, живуть окремою вулицею, яку називають "російською". За переписом 1897 р. у Дмитріївці та Дубровсько-Новоселівському нараховується 3684 душі чоловічої та 5463 — жіночої статі. Населення займається винятково землеробством, "ремесла же: ткацкое, сапожное и кузнечное настолько развиты, что семейства" многих крестьян в своем домашнем быту обходятся во всем своими средствами и членами своей семьи, не прибегая ни в чем к помощи и найму других". У Дмитріївці знаходилось волосне правління, працювало дві школи. У земській, що відкрилась 1881 р., вчилось 642 хлопчика та 80 дівчат, а церковно-приходська жіноча, яка працювала з 1896 р., мала 34 учениці⁶.

З 16-го аркуша розпочинається, власне, літопис Богородицької церкви. Рік за роком автори записували найважливіші події, що так чи інакше стосувалися життя парафії. В центрі уваги, звичайно, були церковні справи. Систематично висвітлювалось відправлення релігійних обрядів, стосунки з керівними церковними органами, розгляд поточних справ. Неодноразово підкреслюється, що віруючі "глубоко религиозны, с усердием и в большом количестве посещают храм Божий".

Детально розповідається про будівництво нової кам'яної церкви, оскільки однієї Богородицької було недостатньо, та про незвичайні події, пов'язані з новим храмом. Дозвіл на спорудження церкви Донська духовна консисторія видала 11 червня 1898 р. Підйом на будівництво було віддано Я.П.Філатову та І.М.Верьовкіну за 29 тис.крб. Будівництво тривало чотири роки і 30 червня 1903 р. нова Миколаївська церква була освячена. Її священиком став Г.М.Бутков, а псаломщиком — Е.Д.Садовський. Вже за часів радянської влади, у квітні 1923 р.. Миколаївську церкву було закрито, а її приміщення переоснащено на клуб, що викликало велике незадоволення віруючих. Священики за підтримки прихожан раз у раз порушували клопотання про відновлення Миколаївської церкви, але марно. Невдоволення віруючих зростало. Коли 8 червня 1924 р. "некто Михаил Петров Чариков, ярый коммунист, за условную плату взялся сбить главы" з церкви, натовп прихожанок, погрожуючи, не дозволив йому це зробити. В неділю 10 червня жінки знову зібралися біля церкви і стали вимагати ключі від неї. Переляканий сторож декілька разів вистрелив у повітря. З'явилися два міліціонери і почали стріляти з гвинтівок у натовп. Шість чоловік було поранено, а священики К.Ткаченко та І.Валуєв, церковний староста М.Давиденко і прихожанин О.Колесников були заарештовані і відправлені до Таганрогу. Кінець-кінцем, у травні 1925 р. церкву все-таки було відновлено. Як зазначено в літописі, "согласно устава Вселенной Греко-Российской церкви освящена полным чином 29 июня по старому стилю 1925 г."⁷.

Привертає увагу запис про вилучення цінностей Богородицької церкви на користь держави у зв'язку з голодом 1921-1923 рр. Як відомо, конфіскація церковних цінностей була одним із заходів радянської влади щодо подолання голоду. В літописі зазначається, що державна комісія з'явилася в церкві 24 квітня 1922 р., в неділю, після закінчення церковної служби. "Во избежание каких-либо недоразумений, могущих произойти от прихожан, как думала комиссия, по ее распоряжению были расставлены вооруженные часовые, возбраняющие входить частным лицам при совершении операции. Часовые свой пост держали в храме, в ограде и вне ее". В присутності церковного старости і представника від прихожан, священик О.Яновський та диякон М.Білий за описом видавали речі, а з "икон, украшенных золотыми и серебряными ризами, сама комиссия сняла золотые украшения

VI. Огляди архівних фондів

нашого храму". Всього було вилучено понад 90 кг золотих і срібних речей, в тому числі старовинну срібну люстру, вагою понад 16 кг, подаровану церкві її засновником Д.І.Іловайським⁸.

Певною докладністю відзначаються матеріали літопису про динаміку населення Дмитрівки та Дубровсько-Новоселівського. За наявними даними, Протягом 1897-1918 рр. кількість їх жителів скоротилася з 7047 до 5281 чол., або на 25%. Зменшувалось число новонароджених. Якщо в кінці минулого століття воно складало 430-470 чол. на рік, то в 1920-1922 рр. — 150-160 чол. Діти народжувались у більшості чоловічої статі, тому чоловіче населення переважало. Показовими є дані про смертність населення, які свідчать, що досить часто були масовими захворювання населення на грип, кір, дифтерію, віспу, скарлатину, тиф і навіть холеру. З цих причин в 1910, 1916, 1917, 1920 і 1922 рр. кількість померлих навіть перевищувала число новонароджених (в середньому на 120 чол.). Зазначено, наприклад, що в червні 1910 р. спалахнула холера, від якої за місяць померло понад 40 чол., а всього 109. В 1922 р. до епідемії грипу додалися страхоття голоду. Тоді всього народилося 154 чол., а померло 365⁹. Цікаві подробиці розповідає літопис про те, як у Дмитрівській волості проводився перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. Волость складала чотирнадцять переписну дільницю на чолі з її завідувачем дворянином М.О.Ремі. Вона поділялася на п'ять лічильних дільниць. Лічильниками були призначені священик Г.Бутков, урядник Є.Бриков, вчитель Л.Долін, селянин Ф.Морозов і П.Чумаченко. Кожен з них отримав відповідне посвідчення; портфель із зображенням державного герба і написом "Перепись 1897 года"; чорнильницю у бляшаній оправі з гербом і таким же написом; бляшаний знак з гербом і написом "Счетчик всеобщей переписи". Перепис розпочався 15 січня, а 26 січня було проведено перевірку записів. Після цього лічильники підготували другий екземпляр переписних листів і 21 березня всі документи було передано М.О.Ремі. За проведену роботу частина лічильників отримала "темнобронзовые медали", а інші — по 24 крб.¹⁰

Деякі записи літопису Богородицької церкви пов'язані з подіями російсько-японської війни 1904-1905 рр. Так, згадується, що 27 червня 1904 р. відбулась мобілізація матросів, а 15 серпня стало відомо про мобілізацію солдат запасу з 1891 р. Проводи їх відбулися 19 серпня, духовенство обох церков разом з прихожанами провело їх за слободу. Був "торжественно отслужен молебен, здесь же от экономии графинь Голенищевых-Кутузовых была предложена солдатам огромная закуска, после которой они направились по мосту назначения своего"¹¹.

Більше говориться про події, пов'язані з першою світовою війною. Зокрема, розповідається про місцеві мобілізації на війну, фіксуються новини з фронту. Змальовано всеросійський тридобовий піст 1915 р., коли "26-го и 27-го и 28-го августа совершалась полная служба... с молебном; в продолжение сих дней соблюдался пост, т.е. воздержание от пищи скоромной для большего вразумления народа к подвигам". Повідомляється, що в кінці вересня 1915 р. в слободу прибули біженці з Ковенської й Гродненської губерній. За 1917 р. вміщено такий запис: "Под Новый год с вечера, с 9 часов совершалось всенощное бдение и продолжалось до 12 часов. В двенадцать часов — ровно в полночь мы все, бодрствуя, вознесли Господу Богу первое моление... Старый, малый во всяком возрасте коленопреклоненно вознесли моление — о ниспослании мира, тишины и спокойствия"¹².

Зовсім мало записів, присвячених революційним подіям 1917-1920 рр. Наприклад, коротко повідомляється про падіння династії Романових. Відзначається, що цей "факт величайшей важности... дал свободу русскому народу, объединив его в одно целое и нераздельное". Зафіксовано недовге перебування в слободі двох німецьких загонів у травні 1918 р., розстріл восьми місцевих жителів козаками в листопаді того ж року; появу більшовиків у 1919 р.¹³

Вже зазначалось про генерала Д.І.Іловайського. Він був одним з численної династії Іловайських, які мали величезні земельні володіння на території сучасної Донецької області і дали початок виникненню Макіївки, Іловайська та інших населених пунктів Донбасу. У слободі Дмитрівці Д.І.Іловайський мав садибу, його син — теж генерал В.Д.Іловайський за станом здоров'я, як говорить літопис, вимушений був поїхати до Москви на лікування. Незабаром після селянської реформи 1861 р. він там і помер. За даними літопису, в Богородицькій церкві під підлогою знаходився родинний склеп Іловайських. В ньому знаходилося сім домовин з прахом Д.І.Іловайського, його дружини А.Т.Іловайської, а також Н.В.Іловайської і К.С.Іловайської. Три невеликих домовини, в яких, мабуть, були поховані діти, не мали написів. В іншому місці церкви знаходилося поховання М.Є.Іловайської, очевидно, дружини брата Д.І.Іловайського¹⁴.

Після смерті В.Д.Іловайського маєток став власністю графа О.В.Голенищева-Кутузова. Йому і його сім'ї присвячено чимало сторінок літопису Богородицької церкви. "Свиты Его

VI. Огляди архівних фондів

Величества Генерал-Адъютант граф Александр Васильевич Голенищев-Кутузов" і його дружина Віра Сергіївна мали синів Василя та Сергія і трьох дочок — Марину, Наталію і Софію. У слободі Дмитріївці сім'я графа звичайно проводила весну та літо кожного року, приїжджаючи сюди зрідка восени або взимку. Про маєток Голенищевих-Кутузових літопис не говорить майже нічого. Відомо лише, що родина мала багато землі, водяну мельницю, великий дім з прислугою і користувалась значним впливом на життя всієї Дмитріївської волості. На сторінках літопису сам О.В.Голенищев-Кутузов виступає як благодійник і покровитель місцевого населення. Наголошується, що він був людиною простою, "доступен для всех и каждого, почему многие несчастные находили у него поддержку в своей нужде, так как по приказаниям графа не один десяток... получал ежемесячно необходимый жизненный провиант из его экономии". Особливо схвально літопис оповідає про участь графа у заснуванні Миколаївського храму, підкреслюючи, що для нього спорудження ще однієї церкви у Дмитріївці було "заветной мечтой". У червні 1897 р., під час святкування сторіччя Богородицької церкви, за ініціативою графа збори прихожан прийняли рішення про спорудження нової церкви і обрали "членов попечительства строительной комиссии" на чолі з О.В.Голенищевим-Кутузовим. Тоді ж граф виділив 100 дес. землі, прибуток від якої повинен був надходити до фонду будівництва нового храму. Проте графу не довелося більше займатись будівництвом церкви. Літопис оповідає, що він "11 августа сего 1897 года при встрече господина президента Французской республики Форэ промок до костей и 12 августа слег в постель, а 23 числа августа же месяца скончался от крупозного воспаления легких". Поховали О.В.Голенищева-Кутузова в столичній Олександрівській Лаврі¹⁵.

Після цього родинні справи і благодійницька діяльність перейшли до вдови, графині Віри Сергіївни. В літописі є запис, що в Нижегородській губернії жив її рідний брат князь П.С.Оболенський, до якого графиня часто їздила в гості. Віра Сергіївна теж приймала активну участь у громадському житті Дмитріївської волості: неодноразово жертвувала кошти на потреби Богородицької церкви, заснувала в слободі безкоштовну народну бібліотеку-читальню, допомагала споруджувати церковно-парафіальні школи, відкрила "чайну" в доме Стефана Пучкова на верхах с дешевими закусками" тощо. Велику допомогу надавали їй рідні сестри покійного графа — "фрейлины" Еє Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны Мария и Аглайда Голенищевы-Кутузовы". Вони мали в Дмитріївці свої будинки і теж займались місцевими справами. Сестри фінансували відкриття "приемного покоя" для бідняків у слободі, проводили з прихожанами бесіди релігійного змісту з використанням "туманных картин волшебного фонаря" (мається на увазі показ діапозитивів), на їх гроші споруджувався будинок для священика нової церкви. Одна з сестер, Марія, була опікуном жіночої церковно-парафіальної школи. Водночас головною благодійною справою родини Голенищевих-Кутузових було спорудження нової церкви. Після смерті графа фрейлина Марія Василівна очолила будівельну комісію, а її сестра Аглайда і вдова Віра Сергіївна стали її членами. Сестри пожертвували на будівництво нового храму по 100 крб. і "новое облачение" для двох священиків і диякони. Було визначено місце для спорудження церкви, на якому 29 червня 1898 р. відбулось її закладення, "причем камни в основу церкви были положены графинями Голенищевыми-Кутузовыми и детьми в разных местах закладки и некоторыми из местных прихожан"¹⁷.

Після 1903 р. записи про сім'ю Голенищевих-Кутузових на сторінках літопису зникають.

Церковно-парафіальний літопис Богородицької церкви у певному розумінні можна назвати календарем природи, оскільки багато місця на його сторінках займають природні спостереження. Зауважимо, що дані про клімат та погоду записувались докладно й систематично. Тому, на нашу думку, вони можуть бути вельми корисними для кліматологів та метеорологів. До того ж мова йде про значний масив даних — майже за 30 років.

Зокрема, вказано точні дати перших морозів і снігів у цій місцевості, відлиг, замерзання річок і льодоходу на них, настання весняного тепла, перших дощів, заморозків. Зазначається час прильоту і відльоту птахів, вказано температуру повітря. Дається загальна погоднo-кліматична характеристика кожної пори року. Наприклад, зима 1897 р. "вообщь теплая и езда всю зиму происходила на колесах". В 1899 р. "осень оказалась дождливою", а влітку 1901 р. "погода сухая и ветреная, за пылью невозможно смотреть" і т.д. Багато записів про незвичайні природні явища. Так, зима 1898-1899 рр. була надзвичайно теплою "Старожилы утверждают, что подобная теплая и бесснежная зима была лет около 80 назад". За 1899 р. є запис про повернення 28-29 травня холоду: "Был настолько сильный мороз, что повредил огородные овощи, посаженные в полях". В середині грудня 1901 р. було так тепло, що селяни сіяли жито. В 1905 р., 2 червня, був дощ з градом завбільшки з куряче яйце. Привертають увагу записи 1921 р., який позначився, як відомо, величезною посухою:

"Апрель был теплый, сухой и ветренный... Май месяц был теплый и сухой... В продолжение всего месяца (июня) погода была тихая, жаркая и сухая... Июль месяц весь был сухой и жаркий... В августе месяце вначале было жарко и сухо"¹⁸.

Подібною систематичністю відзначаються записи щодо сільсько-господарських робіт та врожаю кожного року. Повідомляються щорічні строки оранки, сівби, жнив. Дається оцінка врожаїв та впливу на них погодних умов. Нескладні підрахунки літописних даних показують, що найбільш врожайними для зернових культур Дмитрівської волості були тринадцять з 29 зафіксованих у літописі років (особливо 1907-1914 рр.). Середньоврожайними були сім років, "задовільними" — два, а низькими та поганими — сім. Зокрема, детально описується період 1901 р., коли у квітні-травні раптом вдарили морози, а потім розпочалась посуха і з'явилися черв'яки, що знищували й без того кволі сходи. Зернові культури були обленені сонцем, сіна майже не було, льон і просо загинули, не вистачало соломи для годівлі худоби. Дуже рано, вже 1 листопада, почалися морози, а 24-го випав сніг. Потім настала відлига. В ніч з 29 на 30 листопада здійнявся сильний ураган, який серйозно пошкодив будинки й господарські приміщення багатьох селян. "Весь 1901 год, — зазначає літопис, — прошел в глубоком религиозном настроении жителей слободы Дмитриевка, так как ознаменовал себя грозными явлениями природы". Навесні 1902 р. у селян катастрофічно не вистачало хліба. Пшеницю і ячмінь для сівби, а борошно для харчування, довелося позичати у держави. Травень спочатку був посушливим, а потім пройшла сильна злива з градом, який буквально засипав землю, знищуючи всю рослинність. Знову був неврожай. Селяни продавали худобу, щоб купити хліб. "Все вошли в долги, — говориться в літописі, — денежные, отработки и другие обязательства". Нарешті, врожай 1903 р. хоч і виявився нижче посереднього, але все ж поліпшив ситуацію¹⁹.

Подібним чином описано посуху, неврожай та їх наслідки в 1921-1923 рр. Різниця тільки в тому, що однією з головних причин голоду названо "репрессивные меры советской власти по продналогу" та наголошується, що "хулиганство, воровство, грабежи разных видов входят в общую свою колею, не встречая себе препятствий со стороны властей"²⁰.

В літописі також детально розповідається про перебування 1902 р. в Дмитрівці наказного отамана Війська Донського ("Событие редкое и отрадное в летописи деревни"), записано декілька випадків загибелі жителів слободи від великих морозів, снігопадів, отруєння тощо.

Одже, церковно-парафіяльний літопис Богородицької церкви є важливим історичним джерелом. Він корисний не тільки для науковців, але й для широкого загалу громадян, які цікавляться історичним минулим України. Це справжня картина життя сільської церкви та її парафії на терені Донбасу кінця XIX — початку XX ст. у контексті історичних подій та зрушень того часу.

¹ Державний архів Донецької області. Ф. 20. — Оп. I. — Спр. 9.

² Видавався в Санкт-Петербурзі в 1874-1886 рр. Виходив кілька разів на тиждень.

³ Державний архів Донецької області. Ф. — 20. Оп. I. — Спр. 9. — Арк. 1-2.

⁴ Там само. — Арк. 3, 5, 9, 13.

⁵ Там само. — Арк. 9-12.

⁶ Там само. — Арк. 12, 14-15.

⁷ Там само. — Арк. 30, 79, 83, 146-147, 149-150, 153.

⁸ Там само. — Арк. 140.

⁹ Там само. — Арк. 26, 33, 43, 48, 103, 119, 123, 126, 135, 142.

¹⁰ Там само. — Арк. 19-20.

¹¹ Там само. — Арк. 83-84, 88.

¹² Там само. — Арк. 116-120, 130.

¹³ Там само. — Арк. 120-121, 125-126, 128-129.

¹⁴ Там само. — Арк. 4, 9.

¹⁵ Там само. — Арк. 22-23.

¹⁶ Фрейліна — в Російській імперії придворне звання. Надавалось представникам знатних дворянських родин. Складала свиту імператриць і великих княгинь.

¹⁷ Державний архів Донецької області. Ф. 20. — Оп. I. — Спр. 9. — Арк. 30.

¹⁸ Там само. — Арк. 19, 32, 41, 56-57, 87, 137.

¹⁹ Там само. — Арк. 49-81.

²⁰ Там само. — Арк. 138.

Володимир Ляхощий

**НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ПРО ЖИТТЯ ІВАНА ОГІЄНКА
(на матеріалах фонду Українського державного університету
у м. Кам'янець-Подільському)**

Багатогранна діяльність визначного українського вченого-мовознавця, книгознавця і бібліофіла, історика, публіциста і поета, видавця і редактора, перекладача українською мовою Біблії, педагога, політичного, громадського та релігійного діяча Івана Івановича Огієнка (митрополита Іларіона) в добу незалежності України привертає все більшу увагу широкої громадськості та дослідників.

Свідченням тому є активне виявлення і вивчення сучасними науковцями його творчої спадщини, дослідження державотворчої, громадської, перекладацької, релігійної діяльності. Останнім часом світ побачили сотні різних за значенням, формою та масштабами розвідок, повідомлень, інформацій, матеріалів "огієнківських" конференцій, читань, круглих столів. Протягом двох років група ентузіастів - працівників бібліотеки Львівського державного університету ім. І.Франка у співпраці із З.Тімеником готують чергову бібліографію праць Івана Огієнка.

На жаль, публікації, які висвітлюють життя і діяльність видатного представника українського народу, навіть бібліографія, яка увірала в себе понад тисячу вісімсот найменувань, далекі від вичерпності і повноти. Більшість матеріалів демонструє недостатність джерельної бази, почасти - кон'юнктурний, поверхневий характер. Назріла необхідність створення фундаментальної праці, яка б всебічно і правдиво висвітлювала вклад цієї непересічної постаті у розбудову української державності, розвиток національної науки педагогіки, культури. Початок такій роботі уже покладено. Першими цеглинами у підвалині майбутньої праці про життя і діяльність І.І.Огієнка, на нашу думку, є глибокі дослідження на основі архівних документів, оприлюднені В.Качканом, М.Тимошиком, І.Тюрменко, А.Колодним, М.Кирюшко і Л.Филипович.

Мета даного повідомлення - привернути увагу всіх, хто небайдужий до нашої історії та її визначних особистостей до джерельної бази просопографічних студій. Зокрема, в результаті різнобічної діяльності І.І.Огієнка відклався багатоаспектний документальний масив у архівосховищах України, а також за її межами: в архівах Австрії, Австралії, Великобританії, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, США, Швейцарії та ін. країн. Ми хочемо наголосити, що значна частина цього масиву не проаналізована науковцями, не описана дослідниками, а тому і майже не залучена досі до наукового обігу. Надзвичайно цінний документальний скарб зібрано дбайливими руками архівістів у фонді Кам'янець-Подільського українського державного університету, фундатором і першим ректором якого в буремні роки української революції був І.Огієнко. Пам'ять історії документально зафіксувала його громадянський подвиг, пік політичного злету, організаторського і педагогічного таланту, миттєвості найяскравішого щастя служіння своєму народові, причетності до подій епохального значення, що відбувалися у неймовірній спресованості часу. В цьому вирі не зігнувся, не покритив душею, ні на секунду не зрадив совісті свій їх скромний учасник Іван Іванович Огієнко. Це були роки, за власним його висловлюванням, незабутнього величного воскресіння України, пережиті ним - не простим глядачем, а потужним культурним працівником й активним їх творцем. (Наша культура. - 1935. - Кн. 7. - С. 444).

Цінність фонду Р-582, що зберігається у філіалі державного архіву Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському, полягає не лише у деталізованому документальному свідченні про історичні події на кам'янецькій землі, що стала у 1919-1920 рр. центром боротьби за свободу і незалежність народу України, а й в тому, що вони дають можливість на тлі революційних перетворень показати безпосередніх їх учасників, кожну окрему людину. Саме тому, знайомлячись з найчисельнішим та інформаційно насиченим фондом архіву (1518 одиниць зберігання), хоч він охоплює лише три роки - 1918-1920, ми мали змогу поцінувати важливість цих джерел для біографічних досліджень. Документи університетських структур канцелярії, учбової частини, ради студентських представників, бібліотеки та ін., подають важливі факти про діяльність І.Огієнка, але, на нашу думку,

найбільш цінні ті, що доповнюють новими фактами огієнківську біографію, розкривають основні риси характеру, емоційний ряд, притаманних Огієнку як людині, як часточці вселенського людського буття.

А тому ми зупинили свою увагу передусім, на справах за №№ 13, 14, 15 40, 99, найбільш насичених за змістом саме такою інформацією (Оп. 1). Слід відзначити відсутність будь-якої структури і хронології у їхньому формуванні. Документи, вміщені у справах, поділяються на офіційні і неофіційні. До першої категорії ми відносимо такі, що мали обіг у діловодстві того часу (особова справа першого ректора університету, метрика, довідки, свідоцтва тощо). До неофіційних - листування, стенограми телефонних розмов, спогади та ін.

Розчарування викликає знайомство з особою справою І.Огієнка (Оп. 2. — Спр. 177). Жодного оригінального документу в ній не відклалося. Тільки низка копій другорядних довідок. Такий стан справи неприродний. Огієнкознавці чудово знають надзвичайну системність і навіть педантизм, притаманні І.Огієнкові в організації роботи з будь-якими документами, а це дає підставу на два припущення.

Перше: при призначенні на посади міністра освіти та мистецтва (6.01.1919), міністра культів (16.09.1919), головноуповноваженого міністра уряду УНР (15.11.1919) документи могли бути переміщені в особову справу управління кадрів ради народних міністрів. Але в такому разі І.Огієнко мусив би залишити у відділі кадрів університету адміністративно, або ж юридично засвідчені копії з оригіналів. Друге: основний комплекс офіційних документів з цієї справи міг бути вилучений відповідними органами, які надзвичайно присіплювали відслідковували формування архівних фондів, їх перебіг, всіх, так званих, буржуазно-націоналістичних українських діячів. Вірогідно все-таки, на нашу думку, що під натиском червоного війська, залишаючи з урядом УНР Кам'янець-Подільський, професор-урядовець повівся надзвичайно обачливо, забравши всі найцінніші документи з собою. Як було в дійсності, ми дізнаємося тоді, коли архів митрополита Іларіона (І.Огієнка), що нині належить консисторії української греко-православної церкви в Канаді (м.Вінніпег), буде упорядковано, описано й до нього буде відкрито доступ. А може лише тоді, коли зусиллями багатьох прогресивно мислячих патріотів України в Канаді і на її теренах стане можливим повернення архіву, книгозбірні і праху одного з кращих представників української еліти митрополита Іларіона на Батьківщину. Тоді, без сумніву, працівники державних архівних установ України забезпечать належний рівень їх обліку, збереження та використання. В зв'язку з цим стає актуальним давно назріле питання створення в Україні Державного архіву української діаспори та еміграції.

Унікальним є виявлений у фонді документ на чотирьох рукописних сторінках - єдині спогади про дитячі роки І.Огієнка. Їх автор - вчитель Брусилівської державної чотирирічної школи, де з 1892 по 1896 роки навчався Іван Огієнко - Іван Григорович Сливка. Він добре знав майбутнього професора з 1894 р., саме тоді по-справжньому полюбив обдарованого напівсироту, став йому наставником, помічником і другом. (Наша культура. - 1935. - Кн. 7. - С. 446). Завдяки безпосередній підтримці і допомозі вчителя, маленький Іван прилучився до творчості - почав писати свої перші вірші, поеми; зацікавився періодикою; почав готуватися до вступу в Київську військово-фельдшерську школу; завершив навчання в школі першим учнем. Він через все життя проніс глибоке "закохання до науки", привите йому І.Сливкою. Більше як два десятки років по тому, вони знову зустрілись: це було у Кам'янці 1918 року. Тоді вони співпрацювали в університеті: І.Огієнко - ректором, І. Сливка - бібліотекарем. Пишаючись своїм вихованцем, Іван Григорович відтворив для історії початок його великого праведного шляху в життя (Спр. 13. - Арк. 24-24 зв., 25-25 зв.). Зважаючи на цінність документу, вперше оприлюднюємо його, зберігаючи правопис оригіналу.

Джерелом висвітлення подальших життєвих кроків є свідоцтво, виписане 19 травня 1896 р. Брусилівським волосним старшиною 14-річному "селянину м.Брусилова, сину рядового Івана Андрієва Агієнко-Огієнко, Івану Івановичу Агієнко-Огієнко про те, що він звільняється з селян м.Брусилова для вступу до Київської військово-фельдшерської школи" (Спр. 13. - Арк. 82). Тут же у справі - свідоцтво за №1138, видане 1 серпня 1900 р., про закінчення І.Огієнком з відзнакою цієї школи. Свідчень про трілітню службу І.Огієнка фельдшером у відділенні психічних та нервових хвороб Київського військового шпиталю, складення екстерном з відзнакою іспитів на матури (атестати зрілості) в Острозькій класичній гімназії 1903 р. не виявлено. Роки навчання і праці майбутнього вченого і

державного діяча в Київському університеті св. Володимира представлені у фонді фрагментарно. Основні документи цього періоду зберігаються в Державному архіві м. Києва (Ф. 16).

Але свідчення про цей час все-таки збереглися у фонді Кам'янець-Подільського університету. Це витяг з метричної книги "про взяття шлюбу 11 червня 1907 року у Вознесенській церкві м. Брусилів селянином-студентом Іваном Івановичем Огієнком і селянкою Домінікою Данилівною Литвинчук" (Спр. 13. - Арк. 79-79 зв.). Документ засвідчено, що "таїнство" це, яке здійснив священик Ніканор Сташевський, відбулося в тій самій церкві, де 25-років перед цим було охрещено і новоявленого на світ Івана Огієнка.

Про плідну, насичену наукову працю молодого вченого протягом 1908-1915 рр. свідчать не лише її результати - публікації, а й листування з колективами редакцій і видавництв, які друкували Огієнкові твори, рахунки гонорарів, звіти та повідомлення про їх реалізацію. Цей процес знайшов яскраве документальне відображення у ході підготовки до друку і продажу праць І. Огієнка "Ключ Разумья" Іоаннікія Галатовського, южнорусского проповедника XVII в., "Українські граматичні терміни". "Огляд українського языкознания". "Словарь иностранных слов", "Словарь географических имен", "Об ударении в собственных именах исторических лиц", "Где писать два Н" та ін. (Спр. 14. - Арк. 71, 97-99, 103-108). Цінність виявлених документів полягає, зокрема, і в тому, що вони, вказуючи на гонорар, отриманий автором, дають відомості про кількість використаного на те чи інше видання паперу, грошових витрат на набір тексту, обкладинки, брошуровки і т.ін. Крім цього, вони містять дані про наклад книг. Наприклад, чотири останні названі нами найменування були видруковані відповідно накладом 8012, 2120, 2200 та 2100 екземплярів (Арк. 71-71 зв.).

Отримуючи вагомий (на той час) гонорари, І. Огієнко прагнув їх раціонально використовувати. Не зробив він виключення і в звичному для всіх громадян того часу з середнім достатком оформленні процедури страхування свого життя.

В архіві зберігся страховий поліс від 9 липня 1914 р. його та Домініки Данилівни на 2 тис. крб. терміном на 20 років (Спр. 14. - Арк. 12-13).

Маючи кошти, шануючи батьківську землю, від природи людина не скупа, І. Огієнко прагнув надати допомогу в становленні закладів освіти на рідній Брусилівщині. Земляки давали йому на це всі повноваження. Документ від 7 липня 1913 р. за підписом Брусилівського волосного старшини засвідчує одностайно прийняте сільським сходом рішення про призначення І. Огієнка уповноваженим "клопотати на свій розсуд на користь товариства" про відкриття в Брусиліві Вищого початкового училища (Спр. 14. - Арк. 83). Здолавши довгий тернистий шлях царського бюрократичного державного механізму, направлено проти жадоби до знань "неотесаних малоросів", він виправдав довіру земляків і школу заснував, підібравши для неї вчителів, постійно допомагаючи коштами, формуванням бібліотеки.

Інтерес дослідників викличе і нечисельна, але насичена окремими фактами біографії Івана Огієнка, група документів: різного типу довідок та посвідчень. Так, наприклад, із виданого 5 червня 1917 р. Київською чоловічою гімназією довідки стають зрозумілими причини звільнення І. Огієнка з військової служби "по занимаемой им должности" (Спр. 13. - Арк. 66.).

Інше посвідчення, видане командиром Подільського українського корпусу 11 лютого 1919 р. уже міністру народної освіти, надавало йому право, незважаючи на обмеження військового часу на цілодобове пересування по місту Вінниці (Спр. 13. - Арк. 50). Окремим посвідченням від 15 березня 1919 р., за підписом Подільського військового комісара І. Огієнку надавалось право службової поїздки до Тернополя і Станіслава (Спр. 13. - Арк. 65).

Такою лаконічною ж за формою та інформативно насиченою групою документів виступають запрошення. Вони ілюструють широкий діапазон наукових і громадських зацікавлень у різні роки життя професорського стипендіата, члена ради міністерства освіти, міністра культури УНР та ін. Зокрема, картки, що відклалися у фонді, свідчать про роботу І. Огієнка в комісії з питань вивчення історії древнього міста "Старий Київ" (1912 р. - Спр. 15. - Арк. 77; 1913 р. - Спр. 15. - Арк. 67, 159), комісії художньо-промислового музею (1913 р. - Спр. 15. - Арк. 262), товариств шанувальників древньої писемності (1913 р. - Спр. 15. - Арк. 106), секції паперу і друкарської справи Київської виставки (1912-1913 рр. - Спр. 15. - Арк. 9, 79), Українському науковому товаристві у Києві (1913

р. - Спр. 15. - Арк. 201), підкомісії по придбанню для Української Академії Наук друкарні (1918 р. - Спр. 15. - Арк. 94), комісії по пристосуванню помешкання Київського кадетського корпусу для Державного українського університету (1918 р. - Спр. 15. - Арк. 72). Глибоко шануючи І.Огієнка як ректора університету, професора-фахівця, емігрантська молодь України запросила його на свій третій з'їзд представників українських студентських громад у Польщі, для обговорення проблем організації освіти за межами України (1921 р. - Спр. 40. - Арк. 43-43 зв.).

Надзвичайний інтерес і цінність для дослідників має текст запису телефонної розмови між ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І.Огієнка і членом Директорії УНР Ф.П.Швецом, який, за дорученням уряду, вів переговори про призначення професора міністром освіти. Запис, здійснений черговим телефоністом, цікавий, насамперед, тим, що він дає можливість наблизитись до розкриття ще одного невідомого факту біографії, про який І.Огієнко згодом ніколи не згадував, чим вінс непорозуміння в перші розвідки про нього, що з'явилися в сучасній історії. Мова йде про приналежність Івана Огієнка в роки революції до того чи іншого політичного угруповання. Автори новітніх досліджень, йдучи за І.Огієнком, настійно наголошують на позапартійності останнього. Автор цих рядків має свою точку зору, яку вперше виносить на обговорення огієнкознавців.

Наші дослідження, які ґрунтуються на детальному вивченні документального масиву численних архівних фондів доби української революції, дають підстави зробити висновок про належність І.Огієнка до української партії соціалістів-федералістів.

Ймовірно, вступ до неї відбувся навесні - початку літа 1917 р., коли в життя молодого приват-доцента увірвалася революція. Сповнений велетенських творчих планів, відчувачи в собі невичерпну кипучу енергію, досить знань, досвіду для великого історичного дійства, але не маючи стійких політичних орієнтирів та практики політичної діяльності, Іван Огієнко згоджується на пропозицію одного із своїх авторитетних колег вступити саме до цієї партії. Її програма проголошувала боротьбу за реалізацію в життя федералістичних ідеалів Кирило-Мефодіївських братчиків, Т.Шевченка, М.Драгоманова та його наступників. Молоді революціонери 1917 р. в прагненні реформувати існуючий політичний лад бачили його як федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць, про що і записали в своїй програмі: "Російська держава повинна перетворитись на демократичну республіку федеративну, в якій Україна має займати місце окремого штату". (Програма української партії соціалістів-федералістів. - К., "Час", 1919. - С. 8). Цю думку поділяло багато українських соціалістів, видатних революціонерів. Її сповідував на першому етапі революції і знаний Іваном Огієнком ще по спільній роботі в редакції "Записок Українського наукового товариства в Києві" (1907 р.), голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський, громадянську позицію і науковий авторитет якого, незважаючи на деякі різнобійності у поглядах, Огієнко високо шанував.

Політичні події розвивалися надто швидко, щоб можна було досягнути їх масштабності і значення. III Універсал Центральної Ради декларував створення УНР у складі Російської федерації. 9 січня 1918 р. IV Універсал уже проголосив Україну самостійною незалежною державою. Ідея федералізму, як перехідна, до того ж у своєрідному трактуванні радянським урядом, на чолі з В.Леніним життєдайною не стала. Про неї українські революціонери-патріоти не згадували. Не беручи дієвої участі у партійній роботі, вважаючи, що своєю активною роботою у різних українських установах він гідно виконував своє призначення, І.Огієнко не звертав уваги на свою приналежність до політичної сили, ідеї якої виявились нежиттєздатними, були скомпроментовані життям. А коли йому нагадали про це, він зрозумів, що саме даний факт біографії може стати на перешкоді в кар'єрі, може виявитися для неї навіть смертельним, а тому зробив все можливе для найшвидшої дезавуації пікантної ситуації, видаючи її за випадкову, епізодичну, не варту уваги. І йому при симпатії сторони, яка виступала з пропозицією увійти до складу уряду, це вдалося цілком. А щоб виправдатися перед історією, І.Огієнко, який ще з студентських років, працюючи під керівництвом професора Київського університету св. Володимира В.Перетца в "Семінарії російської філології" "на чорному дворіщі науки" пізнав надзвичайну цінність і значення для людства архівного документу, присвятив роботі по виявленню і опрацюванню документів минулого часу багато років, співпрацюючи в Київській, Катеринославській, Петербурзькій архівних комісіях та товариствах і залишив наведений документ. Розмова Ф.Швеца з І.Огієнко відбулася в двадцятих числах грудня

1918 р. Зміст свідчить, що це була вже не перша їхня розмова на предмет пропонованої І.Огієнку міністерської посади. Отримавши згоду останнього, член Директорії уточнював деталі призначення, давав пораду, як нейтралізувати обставини, що стали цьому на заваді.

Ф.Швець: "Всі згоджуються на те, щоб ви були міністром. Я пізніше випадково взнав, що Ви личитеся в партії соціалістів-федералістів - це для мене була несподіванка. Вважаючи на те, що Ви в партійній роботі участь не приймали, я з свого боку радив би Вам вийти з партії і залишитись безпартійним, взяти участь в творчій роботі на рідній Вам ниві..." І.Огієнко: "... Я люблю Україну всією душою і всім своїм серцем. Я увесь час служив тільки Рідній Україні і ніколи не відмовлявся від тої роботи, яка потрібна була на користь Україні. Соціалістом-федералістом я ніколи не був. Проти моєї волі мене туди хотів записати професор Ганіцький, але я рахував, що тільки на бажанні Ганіцького це все скінчилося. Я син селянина і все життя своє ніколи цього не забував, кожную хвилину пам'ятаючи... про наше занедбане селянство" (спр. 13, арк. 26-29). Зрікшись свого партійного, може і випадкового минулого, І.Огієнко офіційно проголосив, зокрема, в першому числі за 1919 р. двотижневого педагогічного журналу Подільської губернської народної управи "Освіта" (с. 27) про відвідання ним заступника голови правління партії А.В.Ніковського і (в зв'язку із згодою обійняти посаду міністра освіти в уряді УНР) вихід із її лав.

На нашу думку, документ, фрагмент якого вперше оприлюднюється, є не останнім, що засвідчує членство І.Огієнка в українській політичній партії.

Окрему групу документів фонду складає листування І.Огієнка за 1910-1921 рр. Частина його носить службовий характер, інші - приватний. Така різноплановість змісту епістолярії вносить нові факти у відтворення тих чи інших сторінок його біографії. Численний комплекс листів належить переписці І.Огієнка з брусилівчанами, які дуже поважали свого земляка і часто, не соромлячись, перекладали на нього власні проблеми. "Ви Брусилівський авторитет, - писав Давид Турбовський, - і взмозі багато світла дати темним людям, бо вони рахуються з Вами" (1918 р. - Спр. 15. - Арк.3).

Серед кореспондентів І.Огієнка - завідувач канцелярією Радомишльської земської управи А.Грузький, листи якого залишили подих життя пересічних брусилівчан в 1913-1914 рр. В них хід переговорів по друку статей І.Огієнка з історії Брусиліва, їх спільні клопоти по укладенню бруківки біля шкіл міста, відкриття ремісничого училища, обговорення планів шкільних творів з мови і т.ін. (Спр. 15. - Арк. 29-30, 44-45, 64-65, 143-144, 190-191, 220-221, 233-234, 245-246, 254-255, 257-258). Вчитель брусилівського Вищого початкового училища повідомляв І.Огієнка про початок прийому дітей до чергового навчального закладу, про хід збору пожертв для придбання бібліотеки і настійно просив допомоги у придбанні для училища годинника (1916 р. - Спр. 15. - Арк. 87, 88, 93, 94, 98, 99, 169, 170). Законовчитель (вчитель закону Божого) о.Іоан детально описуючи циркулюючі в той час брусилівські плітки звертався з проханням до адресата влаштувати його сина до Київської гімназії, придбати для нього citrusових і т.п. (Спр. 15. - Арк. 83-84, 100-105, 138). Протягом 1913-1914 рр. в листах С.Литвинчука скарги на скрутне матеріальне становище, нестачу хліба, прохання надати будь-яке місце для роботи, обіцянка за спасіння "благодарение от Всевышнего" (Спр. 15. - Арк. 40-42, 71-72, 152-153, 197-198). В справі - 13 листів місцевого ксьондза Н.Урова (п'ять польською мовою), з яким за їх змістом І.Огієнка зв'язували теплі, дружні, близькі відносини (Спр. 15. - Арк. 22-23, 50, 55, 62-63, 188-189, 192, 194, 202-203, 215-216, 235-236, 247-250).

Поза сумнівом, увагу дослідників привернуть і 20 листів (1911-1918 рр.) університетського товариша, а згодом інспектора народних училищ Радомишльського повіту - А.Зморевича. В них, зокрема, розповідь про спільні зусилля по організації нових освітніх закладів, грошових фондів у Брусиліві (Спр. 15. - Арк. 171, 174), прохання виступити з лекцією і "висловити все, що Ви думаєте про українство, як національний рух, по необхідності вивчати Україну і як це робити" (Спр. 15. - Арк. 131). Події 1917 р. привносять в листи політичного забарвлення. Вони свідчать проте, як українську інтелігенцію в глибинці турбує доля Батьківщини, як уважно вони слідкують за подіями в центрі.

"Може Українська Рада, - пише А.Зморевич 29.XI.1917 р., - і врятує Україну, але ціною не меншою, ніж більшовики врятували Росію... підкоримося Австрії... це неминуче, я пишу Вам відверто, знаю, що ви справжній українець" (Спр. 15. - Арк. 5-7). "Дуже хвилююсь за Вашу долю під час більшовицької навали на Київ, - лунає тривога в іншому. - Хоча порадитись, що мені робити? Вийхати з України чи ні?" (Спр. 15. - Арк. 222-224). І

в цьому листі не лише турбота про товариша, а величезна довіра до нього, готовність будувати своє подальше життя за його порадою, які б кардинальні кроки для цього було необхідно здійснити.

Родинне листування в цій групі документів займає незначне місце. Тим самим цінність їх зростає, оскільки вони розкривають особисті, родинні стосунки. Архів зберіг листи братів Івана Івановича - Михайла і Василя, племінників Івана Назаренка і Івана Огієнка. Всі вони демонструють повагу до адресата, наповнені розповідями про свій нелегкий побут, міські новини, військову службу, фронтові події (Спр. 15. - Арк. 147-148, 158, 184, 204, 207, 230, 253, 264-265). В одному з них драматичне повідомлення про смерть матері І.Огієнка (Спр. 15. - Арк. 75-76).

Слід зазначити, що нами названо далеко не повний перелік листів дописувачів І.Огієнка. В великому комплексі листів чисельні звернення про надання допомоги у вирішенні тієї чи іншої справи його односельців, зовсім незнайомих адресату людей (Спр. 15. - Арк. 3-4, 52-53, 81-82, 92-93, 1-2-103, 115-116, 129-130, 163-164, 167-168, 199-200, 240, 251-252). Так, наприклад, в листі, який надійшов з далекої Сибірської губернії, шкільний вчитель Беднітта писав: "Я навчаюсь наголосу по складених Вами книжечках. Дуже прошу зазначити мені книгу для практичних занять і кращого засвоєння наголосу" (Спр. 15. - Арк. 15). З Кишинєва викладач духовної семінарії В.Курдиновський звертався з проханням допомоги йому в оволодінні українською науковою термінологією (Спр. 15. - Арк. 228). Вчитель з Полтавщини К.Щербак висловлював щире подяку І.Огієнку "за той вплив, який Ви справили на мене... який запалив мене до студіювання рідної мови, рідної науки..." (Спр. 13. - Арк. 9-10).

Особливу цінність епістолярної спадщини, яку збережено у фонді, мають листи до І.Огієнка визначних діячів науки і культури України В.Біднова, В.Маслова, А.Назаревського, В.Перетца, С.Русової, О.Шахматова, перших шкільних вчителів Івана Івановича О.Ртищеві та І.Сливки. Вони висвітлюють рівень стосунків І.Огієнка із науковими колегами, доповнюють біографії кожної із сторін. Так, зокрема, академік О.Шахматов, зацікавлений науковою роботою молодого І.Огієнка, у листі від 31 листопада 1909 р. просить учасника "Семінара російської філології" надіслати йому всі свої праці (Спр. 15. - Арк. 91, 145). Університетський наставник І.Огієнка В.Перетц у листі, датованому 1910 р., висловлює підпідпінному своє обурення з приводу зловживання ним відповіддю на листи начальника Київського департаменту середніх шкіл А.Синявському (Спр. 15. - Арк. 74). В.Маслов просить, щоб Іван заіс йому книгу "Історія канонізації" (Спр. 15. - Арк. 13).

Ймовірно, на призначення товариством Червоного Хреста в Кам'янці-Подільському, яке очолював у 1919 р. І.Огієнко, сестрою-жалібницею у Панівецький військовий шпиталь С.Русову, вона надіслала голові товариства рішучу відмову від нього, мотивуючи неможливістю поєднання роботи в департаменті освіти та в шпиталі (Спр. 13. - Арк. 58-59, 62-63).

Серед переписки І.Огієнка офіційного характеру привертають увагу листи міністра освіти часів гетьманщини В.Прокоповича, в одному з яких, датованому 1 квітня 1918 р., він прохав професора скласти програму "З історії української мови з діалектологією і по граматиці, щоб їх в свій час можна було розіслати учителям" (Спр. 13 - Арк. 68). В наступному листі від 13.04.1918 р. нова пропозиція - підготувати систематичний курс української граматики з історичним нарисом розвитку української мови. "Я сподіваюсь, - писав В.Прокопович, - що Ви не одмовитеся до Ваших попередніх праць на користь рідній школі, додати ще й новий труд, який забезпечив би цілком інтереси 3-х і 4-х класів гімназій і вищих початкових шкіл в навчанні рідній мові" (Спр. 13. - Арк. 69).

З міста Жванця на Поділлі голова Українського культурно-освітнього товариства "Просвіта" ім. І.М.Стешенка Г.Степура в зверненні від 24 вересня 1919 р. повідомляв про уповноваження ради "просити високоповажного добродія не одмовитися прийняти титул Почесного довічного члена товариства і бути його радником і авторитетним заступником-оборонцем" (Спр. 13. - Арк. 1-2).

Все свідоме життя І.Огієнко був завзятим бібліофілом, книгознавцем, дослідником видавничої справи на теренах України. В результаті революційних подій був змушений залишити в Києві багатотисячну приватну бібліотеку. В Кам'янці він знову докладав багато зусиль, щоб поновити її й поповнити як новими, поточними, так і рідкісними виданнями, а також періодикою. Він енергійно береться за створення університетської книгозбірні. Дарує їй книжки з власної бібліотеки, звертається за допомогою до студентів, громадськості міста, освітніх та наукових закладів як на теренах України, так і за її межами.

VI. Огляди архівних фондів

Свідченням такого звернення, зокрема, є лист з Румунії від 25 травня 1920 р., автором якого був представник Надзвичайної дипломатичної місії УНР в цій країні І.Чопівський, який повідомляв ректора університету, головноуповноваженого міністра уряду УНР, що наслідком його звернення до Румунської академії наук отримав "десять пудів книжок для бібліотеки університету, які надішлемо Вам в найближчий термін, разом з каталогом... Через сотника Міхальського надсилаємо третій і останній транспорт книжок з літаком Р-70" (Спр. 99. - Арк. 44).

Продовжуючи тему університетської книгозбірні, необхідно відзначити, що відчинена вона була для всіх бажаючих і обслуговувала як заклади освіти, державні установи, так і військові підрозділи. Дізнавшись про таке широке функціонування вузівської бібліотеки та її евакуацію до Тарнова, голова культурно-освітньої комісії Тарнівської філії товариства допомоги біженцям з України в Польщі в одному з листів від 16 грудня 1921 р., що збереглося у фондї університету, просив ректора не відмовити "в ласкавій передачі комісії в тимчасове користування дуже цінної бібліотеки Кам'янецького університету, яка знаходиться у Вашому розпорядженні..." (Спр. 40. - Арк. 5-6). У відповідь І.Огієнко відразу ж звернувся до міністра освіти з проханням задовольнити звернення комісії.

У фондї Кам'янець-Подільського українського державного університету, окремі документи з якого ми залучаємо до наукового обігу, зберігається комплекс листування суто службового характеру, які чекають окремого дослідження. Значна кількість їх включена до двотомного видання "Вибрані листи Івана Огієнка (митрополита Іларіона)", який готується на базі Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства і незабаром побачить світ.

Нижче ми друкуємо спогади вчителя Брусилівської чотирирічної початкової міністерської (державної) школи Івана Григоровича Сливки

ШКІЛЬНІ РОКИ ІВАНА ОГІЄНКА

1918 р.

" 26 літ назад в вересні до Брусилівської початкової школи прийшов я, як був відчинений прийом нових учнів, прийшла бідна вдова Огієнко. Привела до школи свого мизинця-хлопчика. Цей хлопчик незабаром виявився дуже здатним і дуже працьовитим до науки. Він дуже цікавився книжками і поки скінчив школу перечитав майже всі книжки, які були в шкільній бібліотеці.

Вже на 4-му році свого навчання він почав складати вірші. Це виявилось випадково.

У школярів Брусилівської школи самою любимою грою була гра в "Тараса Бульбу". Раз зимою випав сніг. Школярі проти вікон учителя вистроїли з снігу фортецю, поділились на дві партії і розпочали гру в війну. Гра вийшла дуже вдачна. Меж школярами граючих у війну було багацько балачки. Незабаром декотрі школярі докладають учителю, що Огієнко описав цю війну в стихах. А ну, покажи, що ти там написав, каже учитель. Школяр витяг з під парти цілу тетрадь. На кількох сторінках віршами було написано, як школярі воювали фортецю, хто отличився, як знатний воїн. Вірші були написані під впливом казки "Конек Горбунек". Звичайно вірші не мали розміру, но рифмовані були доладно, зміст вірша був дуже складний.

Через деяке время скоївся другий випадок. Був перший день великого посту. Треба зазначити, що брусилівські школярі збирались до школи завше дуже рано. Аби тільки починало світати, як школярі біжать вже до школи. Поки начнуться уроки, вони в сінях школи та в класах вигадують всякі виграшки.

Оден школяр приніс собі на сніданок невеличкий хлібний витрибок. Товарищі, побачивши в нього цей хлібчик надумали таку штуку. А давайте, хлопці, пограємо в "Петриченка". Як женити, так женити. Зараз же обрали старостів. Старший староста хліб приносить наяву за молодого та в перший клас, де знаходилася школярка, котра була до сподоби молодому. В посажонні батько й мати, музики, піп і все інше. За яких 15-20 хвилин скоїлось весілля. Музика грали, хлопці, дівчата, батьки і гості танцювали, замість горілки частували квартою води з діжки, яка стояла в сінях.

В Брусилівській школі було заведено, щоб перший урок завжди займав священник - законоучитель.

Поки прийшов на урок законоучитель, школярі встигли не тільки скоїти весілля, але Огієнко успів описати це весілля віршами.

Після уроку законоучителя вчитель, війшовши в клас, помітив в класі щось незвичайне. Школярі щось метушилися, усміхаються, обертаються в той бік, де сидить

Огієнко, нахилиються, нібито хотять заглянути до його під парту. Одним словом натякають учителів заглянути до Огієнка під парту. А сам Огієнко сидить і неповорухнеться. Весело подивляється на вчителя. Це вчителя зацікавило, що за знак. Ану покажи, козаче, що це в тебе там під партою? Як це вчитель вказав, не встиг Огієнко показати вчителю, що в нього під партою, школярі почали вигукувати: "Огієнко написав "стишки". Оглав цього вірша був такий: "Сказка о томъ, какъ Петреченко женили великимъ постомъ". Вірші закінчувались такими словами: "...вотъ и моей сказкъ конецъ, пришелъ батюшка отецъ". В цих віршах в гумористичному тоні було розповідано як прийшов до школи з хлібом Петреченко, як школярі женили Петреченка. Одним словом віршами було написано оповідання на 4-х сторінках тетраді.

Школяр Огієнко пробував свої окремі писати вірші, але пробував писати і кореспонденції в газету "Сельскій вѣстник". Ця газета одержувалась в Брусилівській школі і завжди Огієнко, як дуже цікавий хлопець брав читати цю газету. Часом в "Сельському Вѣстникѣ" містились кореспонденції з сусіднього села Соловйовки. Але завше кореспонденції Соловйовки були брехливого змісту.

Раз школяр Огієнко питає вчителя: "а чи не можна й мені написати в газету про Брусилів?" "Що ж пиши", відповів йому вчитель. Незабаром приносить він до вчителя довгезну статтю, ціле оповідання про те як трудно жити на світі Брусилівським селянам, а особливо про те що серед скінчивших школу багато таких, котрі прагнуть вчитись даліше і неможуть через недостатки батьків. Учитель значно скоротив цю працю школяра, дав йому переписати наново, а потім післав її до редакції газети "Сельскій Вѣстник". Місяця через два чи через три ця кореспонденція була напечатана в газеті і даже з підписом. Хлопець був дуже цьому радий.

Після випускного екзамену приходить до вчителя мати Огієнка за порадою, що їй даліше робити із своїм сином. І до цього вона нераз, як тільки зустрінеється зі вчителем денебудь на шляху, чи в іншій місті, завше запитує: "а як там вчиться мій Ванько, чи не балується часом?" На всі ці запитання получала відповідь: "ваш син вчиться дуже гарно й не балується, дав би Бог, щоб хоть би 1/10 частина школярів вчилася так, як Ваш син, то учителів його праця в школі видавалась неважкою працею, а за відразу". При цьому треба зазначити, що класи Брусилівської школи були битком набиті [...] Бідна вдова знала, що її син має дуже велику охоту до навчання, а крім цього її дуже не хотілось віддавати свого мизинця в науку до шевця, або кравця. На старших своїх синах і дочках вона бачила який то гіркий і важкий хліб отих брусилівських ремісників. Да і її покійний чоловік сам був кравець. Працював він гірко, а як вмер, то залишив тільки стару хату та невеличкий городець. Бідній вдові прийшлося дуже гірко працювати, щоб пристроїти дітей і вивести їх в люди.

Учитель, маючи на увазі, що в Київській губернії єсть тільки дві школи, в які можуть прийняти вдовиного сина на казенний рахунок. Це: Київська військово-хвершальська школа і Коростишевська учительська семінарія, посовітовав вдові віддати свого сина до хвершальської школи, як раз син її має підходящі літа, щоб поступити в цю школу, а в учительську семінарію він ще малолітній. "Нехай скінчить хвершальську школу, а там він зможе найти дорогу до лучшої долі", радив учитель. Учитель не ошибся.

Хлопець гарно скінчив школу по 1-му розряду, воєнне міністерство надало йому право вибрати собі посаду воєнного хвершала в любому місті.

Хлопець вибрав собі посаду хвершала в психіатричній відділу Київського воєнного госпіталю. На цій посаді він получав 14 крб. в місяць. І от хлопець купує собі книг, за 10 крб. в місяць наймає собі репетитора і готується до іспитів на атестат зрілості. Із свого жалування він не тільки платить репетиторські але посилав і своїй старенькій матері. Через два роки він склав іспит на атестат і поступив в Київський університет.

Будучи учеником хвершальської школи, студентом, учителем комерційної школи, гімназії, приват-доцентом він ніколи не гнушався своїми товаришами односельчанами, не цурався їх компанії, не тільки заходив з ними в компанії, но і допомагав їм, чим тільки міг. Ще будучи студентом, організував в Брусиліві першу потребительську лавку. На перших порах був як то кажуть: і швець і жнець і в дуду і грець. Сам прикажчик, сам касир, сам і казначей. Два роки назад його трудами в Брусиліві відкрита початкова школа.

Учитель (бувший) Брусилівської низшої школи І.Сливка.

Філіал держархіву Хмельницької області у м.Кам'янець-Подільському. Ф. Р-582. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 24 - 25 зв.

АРХІВОЗНАВСТВО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВОЛОДИМИРА ІКОННИКОВА

Серед плеяди видатних вітчизняних істориків другої половини XIX — початку XX ст. одне з почесних місць належить Володимир Стелановичу Іконникову — професору Київського університету св.Володимира, одному з перших академіків ВУАН, глибокому досліднику історичного минулого нашого народу. Діапазон його наукових інтересів охоплює проблеми історії України та Росії, джерелознавства та історіографії, архівознавства та книгознавства, історії науки, культури й освіти, історії суспільно-політичних рухів тощо.

Наукова спадщина вченого складає понад 250 наукових праць, які й нині не втратили свого значення. Вони привертають увагу дослідників величезним інформаційним потенціалом, насиченістю фактичними даними, багатством ідей, цінним довідково-бібліографічним матеріалом.

Чільне місце у науковому доробку вченого займає його фундаментальна праця "Опыт русской историографии", що за життя автора була видана у двох томах (4-х книгах)¹. І хоча ця праця являє собою передусім ґрунтовний огляд різнопланових джерел та літератури з проблем розвитку історичної науки в цілому, джерелознавчих галузей знань, теоретичного та загального джерелознавства тощо, вона має непересічне значення і в галузі вивчення історії архівної справи, створення та комплектування архівів, розвитку архівістики як науки.

Під "архівом" Іконников розумів "місце зберігання державних документів та справ різних відомств або родових паперів"².

Знавець вітчизняних та зарубіжних архівів, історії архівного будівництва, шляхів та засобів комплектування архівних установ, Іконников провів ґрунтовний огляд комплексу архівів Росії від центральних державних до губернських, міських, монастирських, приватних та особових. Вчений висвітлює всю структуру архівного будівництва в Росії на сучасний йому період і торкнувся найбільш відомих архівів зарубіжжя.

Однак, вчений не виділив матеріал щодо архівістики в окрему підсистему, а подав його у 2-х книгах першого тому "Опыта", проводячи, як правило, огляд архівів і аналіз їхньої документальної бази разом з оглядом бібліотек та музеїв відповідного рангу.

Таким чином, проблеми архівознавства і, зокрема, історія архівної справи висвітлюється вченим у перших трьох розділах другого відділу I книги 1 тому та у 6, 7 та 9 розділах продовження другого відділу II книги 1 тому "Опыта". Водночас зазначимо, що матеріали з архівістики зустрічаються і в інших розділах, в контексті аналізу проблем бібліотекознавства, музеєзнавства, літописознавства.

Крім зазначеної фундаментальної праці в арсеналі свого наукового доробку Іконников має небагато праць, предметом дослідження яких обрані окремі питання архівістики. Однією з них є стаття "Губернские ученые архивные комиссии (1884-1890)", що вийшла друком в "Университетских известиях"³. В ній вчений проводить аналіз передумов та початків діяльності перших губернських вчених архівних комісій у Росії. Автор робить огляд діяльності 8 губернських вчених архівних комісій: Орловської, Тамбовської, Рязанської, Тверської, Костромської, Саратовської, Нижегородської та Таврійської.

Розпочинає він висвітлення з передумов утворення губернських вчених архівних комісій, висвітлюючи велику роботу вчених та ентузіастів-аматорів, що передувала створенню комісій.

Іконников з сумом зазначає, що його сучасники не звикли з повагою ставитись до історичних пам'яток. Так, посилаючись на листування митрополита Євгенія з гр. Рум'янцевим, він зазначав, що в Київській казенній палаті гнили у льохах та ящиках важливі матеріали великої історичної цінності⁴. Він називає цей час періодом занепаду архівної справи, що призвів до загибелі великої кількості документів, часто через недбале зберігання, а іноді і через навмисне їх знищення.

Досліджуючи стан архівної справи у XIX ст., вчений вказує на появу у друці описів архівних матеріалів, що зберігаються в окремих архівосховищах, та витягів з них. Він вважає, що ця робота ще не поставлена на належний рівень, хоча необхідність дослідження архівів з метою публікації їх матеріалів проголошував у XVIII В.М.Татищев. Пізніше досить широко використовував архівний матеріал у своїх наукових розробках кн. М.М.Щербатов.

Основними, щодо значимості, Іконников виділяє Московські архіви, як найбільш давні та багаті на документальний матеріал. Першим серед них він називає Московський архів міністерства іноземних справ, який «завідує найважливішою частиною в державному управлінні — зносинами з іноземними державами»⁵.

Іконников всебічно висвітлює історію створення цього архіву, показує, що з призначенням перших архіваріусів та директора архіву — історіографа Г.Ф.Міллера (1776) починається активна робота в архіві: розбираються та описуються справи, комплектуються документи та створюються реєстри. З праці В.Іконникова дізнаємося, що допомагали Міллеру Стриттер, Бантиш-Каменський і Соколовський. Особлива увага належить у цій оправі М.М.Бантиш-Каменському (1783-1814), який систематизував та упорядковував описи архіву. В архіві, зазначає Іконников, було 2 відділи: дипломатичний і недипломатичний. До матеріалів дипломатичного відділу входили статейні списки, грамоти, трактати, договори з іноземними державами, дипломатичне листування, консульські справи та багато інших. До недипломатичного — державні російські родословні та історичні книги, що висвітлювали події, пов'язані з обранням на царство, коронацією, шлюбами, похованнями тощо⁶. Іконников досить ґрунтовно перераховує численні матеріали, що зберігаються у відділі: державні печатки, описи гербів російських намісництв, справи про російські ордени (1699-1777), церковні справи, різноманітні документи внутрішнього діловодства. Загальна кількість справ в архіві сягає 1 млн. Окремо в архіві зберігається матеріал (архів в архіві) Царства Польського і Великого князівства Литовського. Є в архіві і давньосховище, що утворилось у 1850 р. і зберігає пам'ятки державного значення, які в свою чергу також фондуються у 2-х відділах: пам'ятки письмові і пам'ятки матеріальні. Письмових нараховується 920 назв, у тому числі грамот і актів — 811, рукописних — 77, слов'янських стародрукованих книг — 32⁷.

Другим за значенням Іконников називає Московський архів Міністерства юстиції, де зберігаються матеріали про службу, поземельну власність та судове виробництво в Росії з XIV до XVIII ст. Він був упорядкований на базі матеріалів державних архівів: розрядного, архіву давніх справ і архіву вотчинного департаменту⁸.

Фонди архіву Міністерства юстиції складають три великі відділи: 1 відділ — колишній державний розрядний архів. Документи архіву складають справи дев'яти розрядних столів: московського, владимирського, новгородського, білгородського, севського, київського, грошового, помісного та приказного. Це насамперед, списки робочого люду, їх оклади та низки інших матеріалів, що реєструвались у записних книгах. Так, на увагу заслуговують столбці московського столу, вотчинні грамоти помісного столу, приходні книги грошового прохання, службові приказного столу і т.д.

VII. Видатні архівісти України

Крім цього, у розрядних столах зберігалися боярські книги, куди заносилися чини та посади осіб, що були на державній службі: боярські описи, жалецькі списки (імена міських дворян, які призначались на службу у Москву), родословні списки, іменні списки тощо⁹.

Зупиняється Іконников на справах Малоросійського приказу, що висвітлюють відносини України і Московської держави з другої половини ХУІ і у ХУІІІ ст. Це передусім корпус документів щодо приєднання України до Росії, листування гетьманів з московськими царями тощо¹⁰.

У ІІ-му відділі зберігаються документи приказів: кам'яного (що був заснований у 1584 р. і припинив свою діяльність у 1782); судного, пошукового, преображенського (політичні та карні справи), патріаршого, монастирського та ін. Крім документації приказів, також зберігалися справи "Правительствующего Сената", які були передані в архів із сенатських департаментів Москви і Петербурга. Іконников зазначає, що протягом 1711-1797 рр. зібралось 7425 книг та 1186 в'язок документів (журнали, протоколи, укази), що торкалися діяльності різних приказів, колегій, комісій та ін.¹¹

У ІІІ відділі архіву зберігаються матеріали Помісного приказу — чолобитні, довідки, судові допити, описи земель, писцові книги, сказки генерального двору та ін. Окрім саме Помісного приказу у цьому відділі знаходилися матеріали установ, які заміняли прикази на місцях, передусім, вотчинних установ — контор, колегій, департаментів. Вони систематизувались за географічним принципом. Наголосимо, що це матеріал неперевіршеної джерелознавчої ваги, оскільки зберігає відомості про опис та межування земель у Росії з ХУ ст. до періоду Петра І.

Іконников зазначає, що у третьому відділі налічується усього 17918 книг, 15016 столбців, 779 в'язок.¹²

Наступним щодо важливості Іконников виділяє Московські т.зв. дворцові архіви, а саме архів "Оружейной Палаты" та архів "Дворцовой конторы".

Архів "Оружейной Палаты", на думку автора, становить собою унікальну збірку матеріалів та пам'яток, які складають найцінніший скарб, зібраний протягом віків російськими державотворцями. Це свого роду музей старожитностей, перлинами якого є друковані та рукописні книги та столбці. Друковані книги переважно церковного змісту. Рукописні книги (їх усього 1374, за ін. джерелами 1318), церковного і світського напрямку. Велика кількість книг — описи церков, патріаршої різниці, царського майна в ХУІ ст., списків служилих людей, стану московських дворів, прихідні та вихідні книги тощо.¹³

Окрім паперів, що відносяться до дворцевого управління там зберігалися численні відомості про роботу мануфактур, фабрик, що були у дворцевому відомстві.

В архіві "Дворцовой конторы" поряд з документами дворцевого діловодства ХУІІІ ст. (до цього часу вся документація загинула у пожежі) також зберігалися книги та столбці ХУІІІ ст. Уціліли столбці Приказу таємних справ царя Олексія Михайловича, де є цікаві дані щодо богомольних дій царя, відвідин в'язниць, виїздів тощо.

Першу оцінку та аналіз цього матеріалу дав П.М.Строев, який запропонував у 1840 р. Археографічній комісії видати "Виходы царей", які з'явилися друком у 1844 р.¹⁴ Крім цього, зазначає Іконников, документи архіву неодноразово використовувались І.Забеліним, М.Калачовим, О.Барсуковим для своїх наукових розробок.

Окремий підрозділ вчений присвячує Архіву Межевої канцелярії (державному Межевому архіву) заснованому у січні 1768 р. До 1782 р. йшов процес комплектування та описування справ архіву, після чого, архів, за словами Іконникова, "був приведений у порядок". Але у 1812 р. при перевезенні архіву у Нижній Новгород та під час пожежі значно постраждали документи архіву. І тільки у 1830-1840 рр., під впливом актуалізації питання про збереження документальної спадщини, архів був упорядкований.

ВІІ. Видатні архівісти України

Він був підпорядкований Міністерству юстиції, і мав два відділи: писцове та креслярське. В першому у 1869 р. налічувалось 482871 справа і щорічно поступало до 7000 справ)¹⁵.

Особливо велику джерелознавчу цінність цих матеріалів Іконников вбачав для дослідників економічних та статистичних питань історії Росії. Так, у креслярському відділенні цього архіву зберігаються результати генерального межування — т.зв. "Экономического примечания", що охоплюють перелік усіх населених пунктів як у повіті, так і у окремих містах з означенням кількості дворів, душ населення, територіальних меж.

Вчений зупиняється на історії створення та діяльності архіву Міністерства закордонних справ, архіву Сенату та Синоду, архіву Державної Ради, ряду архівів воєнного міністерства тощо. Іконников торкається історії архіву Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, Міністерства фінансів та ін.

Важливе місце у творчій спадщині Іконникова посідають праці з історії архівної справи в Україні. Окремий розділ він присвятив Київському Центральному архіву, історія створення якого тісно пов'язана з діяльністю низки наукових установ і товариств України, які сприяли заснуванню архіву як головного сховища національного документального багатства.

Після заснування Київського університету св.Володимира (1834) групі вчених-викладачів університету — Максимовичу, Зеновичу, Орнацькому вдалося заснувати т.зв. Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей (1836), який своєю діяльністю заклав підґрунтя для утворення майбутніх, більш професійно організованих наукових історичних інституцій. На цьому фундаменті і виникла пізніше Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при київському, подільському, волинському генерал-губернаторові і діяла при його канцелярії. В науковій літературі вона відома як Київська Археографічна комісія, що була урочисто відкрита 8 грудня 1843 р. В ній працювали В.Антонович, М.Грушевський, О.Левицький, І.Каманін, М.Іванишев, В.Іконников та ін. Перелік цього сузір'я імен не потребує коментаря, бо кожен член комісії був видатною особистістю, вченим з ім'ям в історичному світі.

Київська Археографічна комісія проіснувала до 1921 року і залишила по собі величезну наукову спадщину: десятки томів надрукованих архівних джерел і монографій з різних питань історії України, видання козацьких літописів, збірники наукових статей, археографічні студії тощо.

Зібрані комісією численні матеріали лягли в основу створення в Україні державного історичного архіву — Київського центрального архіву давніх актів, який став фундацією національної архівно-археографічної діяльності. Величезна заслуга у його організації та становленні як наукової інституції належить відомому історикоправнику, архівісту та археографу М.Д.Іванишеву.

Київський архів давніх актів розмістився у великій залі приміщення Київського університету, де він і працював аж до Великої Вітчизняної війни. Штат архіву спочатку був невеликим: завідувач, два помічники, служник. Пізніше кількість працівників архіву досягла 9-12 чоловік, і тільки на початку XX ст. архів дочекався нарешті збільшення штатів. Що ж до завідувачів архіву — В.О.Корд, І.М.Каманін, В.О.Романовський — то їх наукова кваліфікація була добре відома серед істориків.

Активна робота архіву почалася з 1855 року. До архіву було завезено 5838 актових книг та 453381 окремих документів. Спочатку архів призначався виключно для збереження актових книг, тому всі інші матеріали залишились розпорощеними по різних архівосховищах України. Однак, згодом учені дійшли висновку про необхідність передати до Центрального Київського архіву і інші відомі матеріали, що являли собою історичну цінність. Так, у 1882 р. з судових установ було передано 8512 цивільних справ та 85000 карних, у 1883 р. надійшли справи з Київської казенної палати (300 в'язок кінця ХУІІІ ст.). В архів потрапили документи Генеральної

ВІІ. Видатні архівісти України

військової канцелярії, Генерального суду, полкових канцелярій Гетьманщини, Малоросійської колегії та ін. Але й то була краплина в морі порівнюючи з кількістю документів, що століттями накопичувалися в Україні.

Однак, вже на початку 1890 р. архів був представлений чисельною та багатою колекцією документів на польській, латинській та вірменській мовах. Загалом це були матеріали XVI-XVIII ст. Найдавніші книги датуються 1520 р., але записи в них відносяться іноді і до XIV ст.¹⁶

Київський архів поступово ставав провідним центром пошуку, збирання, вивчення і видання важливих писемних пам'яток української історії.

Окремий підрозділ Іконников присвятив Архіву колишньої Малоросійської колегії, яка була створена за наказом Петра I 2 квітня 1722 р. з метою нагляду та контролю за діяльністю українського гетьманського уряду та козацької старшини і обмеження автономії України. Малоросійська колегія стала вищою судовою, скарбничою та законодавчою інстанцією в управлінні України. Перебувала колегія у Глухові і складалася з президента, бригадира С.Вельямінова, шести штаб-офіцерів російських полків і гарнізонів на Гетьманщині і одного прокурора колегії, який призначався на один рік. Одночасно існувала в Гетьманщині і Генеральна військова канцелярія, як розпорядчий орган у складі Генеральної старшини на чолі з Полуботком.

До обов'язків колегії входило наглядати за ходом справ в усіх урядових інституціях, збирати податки та контролювати всі заходи й витрати, наглядати за діловодством в Генеральній канцелярії тощо.

Козацька старшина чинила опір контрольним заходам царського уряду, які в особі Малоросійської колегії узурпували всі права українського уряду, що суперечило автономному устрою Гетьманщини. У 1727 р. Малоросійська колегія була скасована, її поновлення припадає на час правління Катерини II, яка 10 листопада 1764 р. видала наказ "Об учреждении в Малороссии вместо гетманского правления Малороссийской коллегии". Зміст катериненського наказу полягав у тому, що, по-перше, в Україні назавжди ліквідовувалась гетьманська влада, по-друге, вводився новий орган управління — Малоросійська колегія на чолі з президентом — графом П.О.Рум'янцевим, який водночас був генерал-губернатором України і головнокомандуючим усіх військ на її території.

До складу колегії входило 8 членів: 4 росіянина і 4 українці (генеральний обозний Кочубей, генеральний писар Туманський, генеральний осавул Журавка, генеральний хорунжий Апостол). Мета її — остаточне знищення залишків самоуправління в Україні.

Ліквідована Малоросійська колегія була у 1786 р., коли в Україні було поширено систему адміністративного управління Російської держави.

Іконников досить докладно зупиняється на огляді справ архіву, історії їх комплектування, систематизації, упорядкування та подальшому використанні. Він констатує, що до архіву входили справи Генеральної військової канцелярії, починаючи з 1656 р., тобто з періоду приєднання України до Росії.

Також в архіві є значна частина справ Чернігівської полкової канцелярії і гродського суду. Після ліквідації Малоросійської колегії (1786) її архів разом з усіма справами Генеральної військової канцелярії переїхав до Чернігова, у заснований тоді ж губернський архів, — згодом, — архів губернського правління. Того ж 1786 р. були передані у Чернігівський губернський архів вирішені справи полкової канцелярії і гродського суду. У 1879 р. за ініціативою історико-філологічного товариства, що діяло при Харківському університеті, було вказано на необхідність придбання матеріалів архіву старих справ, що знаходився у Чернігові при губернському правлінні. Таким чином, у 1880 р. архів переїхав з Чернігова і увійшов до архівозбірки Харківського університету. До його фондів увійшли документи архіву Малоросійської колегії (30000 справ), справи архіву губернського правління (18000)

ВІІ. Видатні архівісти України

та ін. Архів складався з декількох відділів: адміністративного, грошового, поштового, військового та ін.¹⁷. Треба зазначити, що значна частина архіву зберігала чимало документів про повинності козаків, про їх переселення на нові місця, про надання чинів тощо.

На думку Іконникова, Архів Малоросійської колегії може вважатися "найбільш важливим і цікавим провінційним архівом"¹⁸.

Висвітлюючи стан архівної справи на місцях, Іконников зазначає, що уперше посада архіваріуса з'являється в штатах архівних співробітників у 1763 р. з окладом у 200 руб. Але поява такої штатної одиниці не поліпшила становища в архівній справі на місцях. Пізніше, указ 1768 р. вимагав, щоб посаду архіваріуса займала людина чесна, твереза, без недоліків...¹⁹.

Організація обласних архівів відноситься вже до 1775 р.

Умови зберігання матеріалів в архівах цього рангу були зовсім непригодні. Приміщення були, як правило, дерев'яні і легко спалахували, матеріал був не систематизований і не описаний. Зрозуміло, що користуватися ним було неможливо.

Досить докладно він зупиняється на архіві губернського правління Харківської губернії, де з 1765 р. була заснована Харківська губернська канцелярія. В архіві Харківського губернського правління зберігаються справи колишньої Харківської полкової канцелярії, справи слободських полків з 1762 р., харківського слободського батальйона з 1770 р., української губернської канцелярії з 1765 р. Там само зберігаються збірки документів канцелярії харківського губернатора з 1765 р., губернського прокурора з 1765 р., губернських комісій: будівничої, шляхів та народна продовольча з 1833 р., харківського генерал-губернатора з 1839 р. тощо.²⁰

У відомстві Харківського окружного суду зібрані матеріали скасованих судових інстанцій Харківської губернії, а саме: повітових судів, міського магістрату, харківської цивільної та карної палати. Архів казенної палати починається з XIX ст., але там зберігаються і ревізійні книги за 1722 та 1733 рр. (найстаріші). Більш ранніх справ в архівах Харківської губернії не збереглося.²¹

Не менш цікавими є матеріали архіву Київського губернського правління. Вони, як правило, торкаються XVIII та XIX ст. та висвітлюють питання внутрішнього життя міста, соціальні проблеми, торгівлю, промисли, історію козаків, гайдамаків тощо. В архівах губернського правління знаходиться також багатий актовий матеріал про ставлення малоросійської старшини до козацтва, про земельні справи заможної верхівки, маєтності Кирила Розумовського та ін.²²

Далі вчений висвітлює склад чернігівських та полтавських архівів, частина матеріалів яких увійшла до "Актів Южной и Западной России". Як правило, це матеріали юридичного плану, опрацьованих О.М.Лазаревським при підготовці праці "О малороссийских посполитых крестьянах".

В архівах Новоросійського краю та Бессарабської області працював відомий історик та краєзнавець А.О.Скальковский, який прислужився і розбору справ створюваного тоді Одеського історичного архіву. Однак, із заснуванням Одеського товариства історії і старожитностей було прийняте рішення про передачу справ до архіву товариства. Багато документальних матеріалів були видруковані в "Записках" Одеського товариства історії і старожитностей. Так, у друці з'являються відомості про Таврійський архів²³, Бессарабський обласний архів та ін.²⁴

Подає інформацію Іконников і про архіви Царства Польського: Калішський воеводський архів, Люблінський, Седлецький, Ломжинський та ін.

Окремим розділом виступають єпархіальні, монастирські та церковні архіви. Вчений зазначає, що велике значення для вивчення церковної історії мають архіви духовних консисторій та єпархіальні архіви. Іконников пише, що систематичний розгляд справ в архівах консисторій розпочався з часу опису архіву Синоду, над яким працювала спеціально призначена комісія. Разом з тим, активніше почали

діяти і єпархіальні історико-статистичні комітети, обов'язком яких був опис єпархій, монастирів та церков. Так, на основі дослідження архівів були укладені "Историко-статистические сведения о Санкт-Петербургской епархии"²⁵.

В архіві старих справ Московської духовної консисторії зберігаються матеріали Московського єпархіального управління, із заснуванням Синоду, замість патріарших приказів духовного (судного) та церковних справ, з'явилась нова колегіальна установа — Московська дикастерія, яка була перейменована у 1744 р. у консисторію. Справи, що зберігались у дикастерії значно постраждали внаслідок пожежі 1737 р., а потім, у 1812 р. справи не тільки погоріли, а й значною мірою були навмисно знищені. Однак, збереглися протоколи дикастерії в архіві з 1724 р. до 1800 р., духовні книги ("Исповедные росписи") з 1737 р. і метричні книги з 1777 р., які вміщують багатий систематичний матеріал. Іконников зазначає, що на основі збереженого матеріалу можна простежити історію єпархіального управління з 1721 до XIX ст. і наводить численний опублікований джерелознавчий матеріал²⁶.

Досліджує Іконников і документальну спадщину Архіву Київської духовної консисторії, матеріалами якої користувалися численні дослідники. Так, ряд джерел використав М.Закревський при підготовці своєї праці про історію Києва, П.Лебединцев — під час роботи над історією Київської митрополії та ін. Висвітлює Іконников і збірки Харківської духовної консисторії, Катеринославської єпархії, Полтавської консисторії, Подольської духовної консисторії тощо. Архів Подольської духовної консисторії вміщує матеріали, що торкаються історії православ'я у краї. Вони значною мірою опубліковані на сторінках "Подольских епархиальных ведомостей", "Трудов для историко-статистического описания Подольской епархии" та ін. видань.

Загалом, пише Іконников, архівні справи духовних консисторій ще мало досліджені, вони є важливим матеріалом для вивчення історії російської церковної адміністрації та духовенства. Вчений докладно висвітлює архіви монастирів та наявність в них багатого джерельного матеріалу. Окрім оприлюднення наявного у них матеріалу, Іконников наводить ґрунтовну бібліографію вже опублікованих джерел.

Поряд з державними архівами, які відомі своїми багатими збірками і колекціями, вагоме значення Іконников надає родовим та приватним архівам, де зберігались "зібрання родових актів, що належали відомим особам, або служилим людям"²⁷.

Таким чином, вчений називає родинний архів гр. Шереметьєвих, багато матеріалів з якого було опубліковано на сторінках спеціальних видань та тогочасної періодики, архів Строганових, — родини відомої своєю любов'ю до книжкової справи та збереженню пам'яток відчизняної історії та культури; архів гр. К.Г.Розумовського, який з часом за шлюбними зв'язками перейшов до гр. О.С.Уварова. До речі, Іконников пише, що листування гетьмана К.Г.Розумовського та численні документи щодо його діяльності знаходяться і в архіві кн. С.М.Воронцова. З часом частина архіву потрапила в колекцію держархівосховищ, а основна частина була розпродана близько 1839 року²⁸.

Зупиняється Іконников і на родових архівах відомих діячів науки та культури України. Так, він наводить відомості про долю рукописної спадщини М.А.Маркевича. Він зазначає, що після його смерті у 1860 р. не вдалося виявити сімейних паперів, які, як відомо, покійний досить ретельно збирав. Однак, як зазначає Іконников, сам Маркевич у 50-х рр. вказував, що в його колекціях знаходилося зібрання паперів гетьмана Скоропадського, частина архіву Рум'янцева, частина архіву гетьмана Розумовського, який був вивезений разом з бібліотекою з Батурина у Відень, де жив його син — гр. О.К.Розумовський; рукописи київського митрополита Самуїла Миславського, багате зібрання автографів гр. Гудовича, папери Кочубєїв тощо.

VII. Видатні архівісти України

Колекцію Маркевича складала понад 6000 автографів, серед яких зустрічаються імена майже усіх гетьманів, генеральної старшини, малоросійських полковників, молдавських господарів, російських фельдмаршалів, канцлерів, послів тощо²⁹.

Суттєве значення мають і зібрання паперів О.Ханенка, що охоплюють період від царювання Петра I до царювання Петра III, матеріали сімейного архіву Марковичів, який зберігає багатий матеріал для дослідників малоросійської старовини і родовий архів Сулим, що знаходився у с.Сулімівка Переяславського повіту Полтавської губернії.

Відомий архів і гр. Г.Милорадовича (м.Любеч, Городницького повіту, Чернігівської губернії). Архів складають приблизно 7000 документів з історії тих місцевостей Малоросії, де знаходились маєтки Павла Полуботка, значна частина яких, знов-таки, за шлюбними зв'язками перейшла до Милорадовичів.³⁰

Зупиняється Іконников і на особових архівах гр. Ф.Платера, кн. Любомирських, кн. Острозьких, кн. Яблоновських, гр. Ходкевичів, гр. Чацьких та багатьох інших.³¹

У Варшаві сконцентровані архівні збірки гр. Замойських, Красинських, Коссаківських. Іконников зазначає, що до колекції Замойського потрапили залишки розпоршеного архіву Конецьпольських та багатий архів Яблоневських. Їх матеріали висвітлюють історію родів, укладення генеалогій, родинні та сімейні зв'язки.

Закінчуючи дослідження родових та приватних архівів, Іконников зазначає, що саме цей корпус документів найменш захищений від усіх випадковостей та природних лихоліть. Багато безцінного матеріалу розпродають, розкрадають, розпорошують по різних сховищах або вони гинуть від безгосподарності, пожежі або повені. І якщо, лише Іконников, М.В.Калачов в своїх останніх замітках і підкреслював, що нарешті приділяється належна увага архівам, то він мав на увазі державні архівосховища, а не приватні та особові. Правда, немало колекцій сімейних та родових архівів перейшло до громадських установ, або влилось у державні архівні зібрання.

І тут Іконников називає необхідною умовою виживання архівів на матеріальну підтримку і піклування з боку державних структур.

Висвітлюючи питання про українську в зарубіжних архівах В.Іконников сконцентрував матеріал у розділах за окремими країнами, а усередині кожної з них класифікував його за місцем зберігання, а саме: в архівах, бібліотеках, музеях.

Автор сконцентрував увагу на архівосховищах Італії, Австрії, Саксонії, Прусії, Швеції, Данії, Англії та ін. країн. Окремо зупинився на архівах слов'янських країн. Доречі, цей доробок вченого один з найбільших, як за фактологічним матеріалом, так і за обсягом. Автор розповідає про Львівський архів, заснований наприкінці XVIII ст., де було зібрано понад 15 тис. судебників. У Магістрацькому архіві та Міській ратуші зберігалося чимало документів в оригіналах та копіях, що торкаються історії Львова. Це королівські приватні грамоти, судові рішення, книги магістрацького суду, численна епістолярія, що виступає цінним джерелом для дослідження зовнішніх відносин та внутрішнього становища Львова. При Львівському Ставропігійському інституті (Львівське братство) знаходився архів, де зберігалися документи з історії Львівського братства. Львівського Єпископату, історії монастирів та церков. Багато рукописів та цінних документів знаходилось і в бібліотеці Львівського університету, зокрема каталоги монастирських бібліотек.

Особливою увагою Іконников відзначив Бібліотеку та Музей Осолінських у Львові. Він подає історію створення цієї наукової інституції, розповідає про збірки бібліографічних раритетів, про керівників цього закладу. Там зберігалося багате зібрання різних джерел з історії козацьких війн. Була знайдена епістолярна колекція та актовий матеріал князів Острозьких; історичні записки ХУІ ст., листування Хмельницького і Киселя, листи запорозького гетьмана Ханенка до гетьмана польного 1670 р., копії грамот, матеріали князів Радзивілів, Вишневецьких, Збаражських,

ВІІ. Видатні архівісти України

Любецьких та ін., опис Зборовської битви тощо. Цікавий матеріал перебував у Перемишльському міському архіві: це документи, що висвітлюють історію краю, починаючи з половини ХІУ ст. Серед особистих бібліотек Іконников виділяє книгозбірні гр. Тарновських, гр. Потоцьких, кн. Сангушок та ін.

Відомою своїми унікальними колекціями була і Краківська Академія наук, при якій існували археологічний та нумізматичний музей. Там зберігались численні збірки документів з історії Польщі та її взаємин з іншими державами. Особливо цінним для дослідників був архів кн. Чарторийських. Всього в цій науковій установі (музей, бібліотека і архів) зберігалось 5 тис. рукописів, 900 пергаментних грамот та декілька тисяч окремих документів.³²

У Познані працювали Капітульний та Міський архів. У Міському архіві було 523 грамоти на пергаменті. Торкається автор і питання щодо матеріалів особистих бібліотек гр. Рачинських у Познані та гр. Дзялинських у Курніку.

Пропонований увазі читача огляд доробку В.С.Іконникова в галузі архівознавства дозволяє констатувати, що вченому вперше в національній історіографії вдалося систематизувати та узагальнити величезний територіально розпорошений комплекс архівних документів з вітчизняної історії, що зберігаються в російських та закордонних архівах.

¹ Іконников В.С. Опыт русской историографии (далі Опыт...).—Т.І. —Кн.І-2.—К.,1891-1892 ; Т.ІІ.—Кн.І-2.—К.,1908.

² Іконников В.С. Опыт.—Т.І.—Кн.І.—С.385.

³ Іконников В.С. Губернские ученые архивные комиссии (1884-1890) // КУИ.—1891.—№ 12.—Неоф.ч.—С.101-136.

⁴ Іконников В.С. Опыт.—Т.І.—Кн.І.—С.111.

⁵ Там само. — С.386

⁶ Там само. — С.389.

⁷ Там само. — С.391.

⁸ Там само. — С.414.

⁹ Там само. — С.414-416.

¹⁰ Там само. — С.417.

¹¹ Там само. — С.418.

¹² Там само. — С.422.

¹³ Там само. — С.431.

¹⁴ Там само. — С.432.

¹⁵ Там само. — С.435.

¹⁶ Там само. — С.494 (1 прим.)

¹⁷ Там само. — Т.І.—Кн.2.—С.991-992.

¹⁸ Там само. — Т.І.—Кн.І.—С.502.

¹⁹ Там само. — С.508.

²⁰ Там само. — С.531.

²¹ Там само. — С.532.

²² Там само. — С.549.

²³ Таврические губернские ведомости. —1843.—№ 31.

²⁴ Бессарабские областные ведомости. —1862.—№ 1-4,10-12,15,17,19.

²⁵ Іконников В.С. Опыт.—Т.І.—Кн.І.—С.580.

²⁶ Там само. — С.580-581.

²⁷ Там само. — Т.І.—Кн.2.—С.1073.

²⁸ Там само. — С.1097.

²⁹ Там само. — С.1219 (1 прим.).

³⁰ Там само. — С.1224.

³¹ Там само. — С.1228-1233.

³² Там само. — С.151934. Там само. - С.1525

Ірина Антоненко

Організація архівної справи у Федеративній Республіці Німеччина

Організація системи державних архівів ФРН визначається федеральним устроєм країни. Існує центральний архів Федерального уряду, Федеральний архів, а також незалежні від нього архіви земель Німеччини. Але тут немає загальнодержавної архівної організації й загальної законодавчої бази. Архівна система земель підпадає під сферу дії так званого "культурного суверенітету". У кожній землі діє свій архівний закон. Проте, основні положення земельних і Федерального архівних законів збігаються, відмінності стосуються лише окремих деталей (наприклад, терміну доступу до документів). Федеральний архів діє під керівництвом Міністерства внутрішніх справ, державні архіви більшості земель підпорядковані міністерствам культури або освіти. Лише в Гамбурзі, Нижній Саксонії й Саарланді архіви підлягають безпосередньо урядові, канцлеру або сенату. Мають місце відмінності в організації керівництва архівами. У землях Баден-Вюртемберг, Баварія та Рейнланд-Пфальц його здійснюють архівні управління, у інших землях — чиновники відповідних міністерств, деякі з яких є професійними архівістами, інші — урядовими юристами.

Прийом документів на постійне зберігання до Федерального архіву, центральних і регіональних земельних архівів здійснюється відповідно до чітко розмежованих сфер компетенції. На заснований у 1952 р. Федеральний архів покладено зберігання документів конституційних органів, центральних урядових установ, збройних сил. Федеральних корпорацій, інституцій і фондів, інших установ Федерального уряду, а також німецьких центральних установ, які діяли в зонах окупації 1945 - 1949 рр., Німецького рейху (1871-1945) та Німецького Союзу (1815 - 1866). Документи федеральних установ з регіональною компетенцією, як правило, передаються до земельних архівів. Крім того, Федеральний архів відповідає за збереження художніх і документальних фільмів німецького виробництва та здійснює комплектування документами недержавного походження, а саме: особистими документами окремих осіб, рукописами й друкованими матеріалами політичних партій і професійних спілок, політичними плакатами, фотографіями, фільмами, звукозаписами й дисками, що мають історичне значення.

За складом документів Федеральний архів відрізняється від центральних архівів інших країн. Тут відсутні, наприклад, документи епохи Середньовіччя. Документи центральних установ Священної Римської імперії німецької нації зберігаються, в основному, у центральних державних архівах Австрії у Відні. У Федеральному архіві (відділення у Франкфурті) є лише документи Імперського камерного суду, датовані XVI - XVIII ст. Унаслідок слабкості органів державної влади Німецького Союзу лишилося дуже мало документів цього періоду, які також зберігаються у Франкфуртському філіалі. Документи урядових установ Німецької імперії зазнали великих втрат під час Другої світової війни. Таким чином, більшість документів Федерального архіву датуються XX ст. Після об'єднання Німеччини фонди Федерального архіву поповнили документи колишніх нейтральних архівів НДР.

Для документів Федеральних міністерств, які не пройшли експертизи цінності або повинні зберігатися певний час до надання для офіційного використання, в Сент-Августині організовано проміжний архів.

Зберігання військових документів, включаючи особисті матеріали офіцерів, здійснює військовий архів у Фрайбурзі, який є відділом Федерального архіву. З ним пов'язаний військовий проміжний архів. Філія в Аахен-Корнелімонстері зберігає документи з особового складу збройних сил.

VIII. Архівознавство за кордоном

У ФРН існує лише один міністерський архів з постійним складом документів. Це Політичний архів Міністерства закордонних справ, де зберігаються документи МЗС ФРН та його попередників з 1867 р., німецьких дипломатичних місій за кордоном, особисті матеріали дипломатів, колекції фотографій та аудіовізуальних матеріалів.

В Арольсені поблизу Касселя діє така архівна інституція як Міжнародна служба пошуку, що перебуває у віданні Комітету Міжнародного Червоного Хреста і фінансується з федерального бюджету. Тут зберігаються кілька мільйонів документів про в'язнів концентраційних таборів та інших місць ув'язнення, що діяли в Німеччині та інших окупованих нею країнах з 1933 по 1945 рік, про іноземних робітників, насильно вивезених до Німеччини під час Другої світової війни, про реєстрацію переміщених осіб у Західній Німеччині після 1945 р. Міжнародна служба пошуку надає необхідну інформацію виключно тим особам, яких вона стосується, або установам, що мають повноваження від цих осіб.

Із Федерального та земельного бюджетів фінансується Таємний державний архів Фонду прусського культурного майна в Берліні. Навіть після переходу в 1952 р. безпосередньо у відання Фонду архів залишився державним. Він зберігає документи колишніх центральних прусських органів влади, колишніх східних провінцій Прусії, архів Бранденбург-Пруської династії, документи самого фонду та його п'яти установ. Серед зібрань архіву — 7000 пергаментів (найдавніший датується 832 роком), архів Тевтонського ордену та герцога Прусії (XVI ст.), значна кількість карт, плакатів, гравюр, близько 120 тис. печаток. Користування архівом безкоштовне. Доступ до документів обмежено 30-річним терміном. Спільно з Історичною комісією з вивчення Східної й Західної Прусії архів видає журнал "Прусенланд".

Якщо Федеральний архів було засновано порівняно недавно, то державні архіви земель (за винятком Саарланду) мають давнішу історію. Формування системи державних архівів у землях почалося в XIX ст. Унаслідок радикальної реорганізації державних та адміністративних структур постало 38 територіальних утворень. Їх державні архіви, що вже існували як архіви старих князівських територій та їх правлячих родин, прийняли на зберігання документи органів управління медіатизованих князівств, графств та інших володінь, секуляризованих єпископств і монастирів. Більші держави, зокрема Прусія й Баварія, скопіювали французьку централізовану модель організації архівної справи, створивши управління державними архівами з центральним архівом у столиці, регіональними й провінційними архівами. Держави середні та невеликі мали звичайно лише один державний архів. Після Другої світової війни деякі землі змінили свої кордони. Державні архіви в столицях земель, що були в минулому провінційними або регіональними архівами Прусії, стали головними архівами нових земельних урядів. Міста-землі Гамбург, Бремен, Берлін — так само, як Шлезвіг-Гольштейн і Саарланд, — мають по одному державному архіву. У інших землях існують один і більше державних архівів регіонального значення, залежно від кількості державних архівів колишніх незалежних земель, які сформували нову землю в 1945 р.

Більшість центральних і регіональних земельних архівів у ФРН має у своєму розпорядженні органічно сформовані територіальні комплекси документів, починаючи із середньовіччя, ядром яких є урядові документи колишніх незалежних земель.

Земельні архіви комплектуються документами органів земельного управління (центрального та окружного). За домовленістю, яка сягає довоєнних часів, документи федеральних установ проміжного й нижчого рівнів передаються до відповідних регіональних державних архівів. Крім традиційних архівних матеріалів, усі земельні архіви зберігають кіно-, фото- й фонодокументи. Більшість документів класифіковано за принципом походження, давні документи — за тематичною ознакою.

Співробітництво Федерального і земельних архівів здійснюється в рамках постійної Конференції архівних референтів або керівників архівних управлінь Федерації і земель (АКР). Як уже зазначалося, центрального органу, уповноваженого давати

директиви всім державним архівам та в силу цих повноважень уніфікувати архівну систему, в країні немає. Тому вже в перші повоєнні роки керівники державних архівів вважали за потрібне підтримувати зв'язки між собою, щоб долати спільні проблеми та досягти консенсусу у розв'язанні архівних питань, які переросли локальні кордони. Особливого значення це набувало у зв'язку з тим, що архіви різних земель знаходилися у різному відомчому підпорядкуванні. Тому з таким розумінням була прийнята пропозиція міністра культури Гессена зібратися у грудні 1953 р. у Вісбадені для обговорення питань, спільних для всіх земельних архівних управлінь. У результаті Конференція керівників архівних управлінь федерального уряду і земель стала постійною інституцією німецької архівної системи. Федеральних уряд і землі направляють на конференцію по одному представнику. Залежно від форми архівного керівництва, це може бути чиновник міністерства, який відповідає за архівну систему, начальник земельного архівного управління або директор центрального архіву. Час від часу кількість учасників конференції збільшується, до її роботи залучають представників міністерського рівня, державних або центральних архівів, спеціалістів з певних питань.

Конференція відбувається двічі на рік, навесні та восени, по можливості одночасно з німецьким архівним конгресом. Місцем проведення стає послідовно кожна земля. Представник господарів, який завжди головує, забезпечує розробку порядку денного (після консультацій з Федеральним архівом та земельними архівними управліннями), ведення протоколу конференції, що на додаток до прийнятих рішень засвідчує процес формування думки та фіксує надану інформацію. На цю ж особу покладається листування за результатами засідань. Конференція може приймати рішення лише в межах компетенції своїх членів. Будь-яке рішення, що виходить за ці межі, приймається у формі рекомендацій. Для підготовки ухвал та виконання адміністративних обов'язків конференція уповноважена створювати комітети.

Спочатку метою конференцій були взаємний обмін інформацією та узгодження ставлення до пропозицій, які надходили до державних архівів. Проте дуже швидко виникла потреба в координації, а часом навіть у співробітництві в багатьох галузях архівної діяльності. Це, наприклад, стосувалося питань страхового мікрофільмування, експертизи цінності документів в окремих галузях управління, доступу до архівів, плати й авторського права, представництва німецьких архівів і архівістів у міжнародних організаціях тощо.

Для розв'язання окремих професійних питань конференція може створювати спеціальні комісії для надання допомоги землям у вирішенні проблем архівного законодавства, з питань освіти, комплектування архівів та ін., У зв'язку з необхідністю кооперації з технічних проблем діють три постійні комісії: з фототехніки, реставрації, електронної обробки даних.

Таким чином, взаємовідносини між Федеральним архівом і державними архівами земель базуються на принципі співробітництва й взаємодопомоги в галузі архівної справи, а не на принципі ієрархічної підлеглості.

Поза системою державних архівів існують спеціальні архіви певних напівавтономних установ (парламентські, університетські архіви, архіви радіо- і телекорпорацій).

Після Другої світової війни всі федеральні й земельні законодавчі органи заново організували парламентські архіви у формі незалежних державних архівів. Лише законодавча влада Баварії продовжила традицію своєї інституції, перервану 1933 року приходом до влади націонал-соціалістичної партії. Принципове завдання сучасних парламентських архівів — обробити за допомогою найновіших методів парламентські матеріали та зробити їх доступними. Організаційно парламентські архіви є секцією всередині департаменту наукової служби, який, у свою чергу, є частиною адміністрації

парламенту. Крім документів, що виникли в результаті парламентської діяльності тут зберігаються документи членів парламенту, а також звукозаписи, фото-кінодокументи, матеріали виборчих кампаній.

Університетські архіви за своєю підлеглистю є земельними архівами, а за типом — класичними державними архівами, що комплектуються документами установ сфери їх компетенції, яким, зі свого боку, не дозволяється зберігати або знищувати документи. Ці архіви, як правило, не обмежені науково-історичними і політичними джерелами місцевого характеру, їх документи часто містять відомості, що стосуються імперської або територіальної історії. Деякі архіви зберігають документи значно старші за віком, ніж самі університети (наприклад, у Фрайбурзі, Гейдельберзі, Марбурзі).

Щодо організаційних принципів, то різні університети по-різному вирішують це питання: у ряді архівів управління здійснюється державними службовцями старшого рангу архівної або наукової служби, зайнятими повний робочий день, в інших — службовцями, зайнятими частину робочого дня, або ж університетськими викладачами, яким допомагає науковий штат, архівістами виконавчого рівня, чи тимчасовим штатом, набраним із студентів. У деяких випадках ця діяльність покладена на університетські бібліотеки. Можливі й інші варіанти. Так, університет у Марбурзі передав свій архів на депозитне зберігання до земельного архіву, а університети Дюссельдорфа, Гамбурга, Ганновера, Кіля відмовилися від управління своїми архівами, здавши їх документи до земельних архівів.

Становище архівів в університетській структурі являє собою таку ж різноманітну картину, як і способи їх управління: можна знайти всі види статусу — від центральної університетської установи до підвідділу інституту. Існує також значна різниця у фінансуванні й кількості персоналу.

В університетських архівах чимало документів, залишених ученими. Інколи вони зберігаються на умовах депозиту. Ця правова норма дозволяє архівам приймати також документи місцевих студентських братств.

Постійне зберігання фоно-, кіно- і відеоматеріалів здійснюють архіви державних федеральних телерадіокорпорацій. Їх функції зводяться до трьох головних сфер діяльності: підготовка, поширення; збирання, обробка і надання матеріальної продукції (фільми, записи тощо); забезпечення обробки та експертизи цінності документів, схоронності програм транслюючих підрозділів радіо- й телебачення.

Розвиток радіоархівів у повоєнні роки не був однорідним, головним чином у зв'язку з організацією системи трансляції у ФРН через окремі студії радіомовлення. На деяких радіостанціях координацію роботи архівів здійснюють центральні органи. В інших випадках вони підлягають або директору станції, або керівництву радіопрограм. Як правило, фоноархіви підпорядковані керівництву радіопрограм, а кіно- й відеосекції — телепрограм. Питання схоронності документальних архівів звичайно вирішує безпосередньо директор установи, якщо немає централізованого архівного відділу.

Головними користувачами радіоархівів є редакційні й виробничі підрозділи як самої радіостанції, так і інших транслюючих установ. Документи секцій, зайнятих підготовкою й поширенням інформації, використовуються виключно для внутрішніх потреб. Матеріали радіостанцій та їх програми за певних обставин можуть бути використані з некомерційною метою іншими організаціями. Практично кожна радіостанція має правила, які регулюють умови внутрішнього й зовнішнього використання своїх фондів.

Документи державної сфери складають лише частину загального обсягу архівних документів. Крім князівських судових і урядових архівів, попередників більшості сучасних земельних архівів, завжди існували архіви міст і містечок, які відігравали важливу роль у громадському житті Німеччини з часів середньовіччя, та архіви, що належали церквам, єпископствам і монастирям. У ході Реформації та секуляризації на початку XIX ст. значна кількість церковних архівів опинилась у

державних архівосховищах, які також прийняли деякі старовинні документи протестантських церков і муніципалітетів, у багатьох випадках на умовах депозиту. Зараз майже всі католицькі єпископства й практично всі протестантські земельні церкви мають архіви, де працюють професійні архівісти. Останнім часом усе більшого значення набувають економічні й бізнесові архіви, діяльність яких можна простежити починаючи з перших років нинішнього сторіччя. І по сьогодні існують помісні й фамільні архіви дворянства; діють також архіви політичних партій, спілок і наукових інституцій.

До категорії місцевих архівних установ у ФРН належать численні муніципальні та комунальні архіви, а також існуючі в окремих регіонах районні архіви. Останні комплектуються документами органів районного управління, опікуються документами комун свого району, допомагаючи на місці або беручи їх на депозитне зберігання. Документи районів, створені до 1945 р., за винятком землі Баден-Вюртемберг, зберігаються в державних архівах.

Муніципальні архіви зберігають документи з часів середньовіччя. Найстаріші й найбільші за обсягом архіви мають старовинні великі міста (Кельн, Франкфурт, Мюнхен, Аахен, Аусбург). Кількість грамот у них коливається від 150 тис. до 4 тис., є чимало документів, створених до 1800 р. Ці архіви, як правило, підпорядковані безпосередньо голові місцевої адміністрації або ж інтегровані в департамент культури чи адміністративний відділ.

Крім прийому на зберігання документів органів місцевого управління та підлеглих їм установ, більшість місцевих архівів збирає ще й газетні вирізки, фотодокументи, плакати та ін. Поле їх діяльності є більш широким, ніж це загальноприйнято. У містах Південної Німеччини звичайною нормою сучасної документації є міська хроніка, яка фіксує події у хронологічному порядку з посиланням на газети, фотографії тощо.

У рамках асоціації "День німецьких міст", яка представляє на Федеральному рівні інтереси великих міст, створено професійну комісію "Федеральна конференція комунальних архівістів", її діяльність спрямована передусім на відстоювання інтересів комунальних архівів. Комісія підтримує регулярні контакти з Конференцією архівних керівників, її члени призначаються на певний період асоціацією "День німецьких міст".

Усі земельні протестантські церкви у ФРН мають власні, що є частиною адміністративної ієрархії своєї землі й підпорядковані старшому члену адміністрації. Центральні архіви відповідають за центральні церковні установи, а також у більшості випадків за підвідомчі парафії, громади та ін. Існує також Центральний протестантський архів у Берліні, який фінансується спільно Євангелістською церквою Німеччини та Євангелістським Церковним Союзом та відповідає за їх документи. Обсяги документів, що зберігаються в церковних архівах, є іноді досить значними. Більшість з них належить до XIX-XX ст., хоча є й чимало таких, що створені раніше, навіть до Реформації. У більшості архівів доступ до документів, за винятком певних категорій, обмежений 30-річним терміном. Вони надаються як для офіційного використання, так і дослідникам.

Останнім часом з'явилися утворення, які представляють церковні архівні інтереси. Це "Робоче об'єднання церковних архівістів" та "Робоче об'єднання з архівної і бібліотечної справи Євангелістської церкви". Вони допомагають окремим архівним установам у розв'язанні завдань, які ті самі вирішити не в змозі.

Архіви католицької церкви вирізняються чисельністю й різноманітністю: архіви парафій, деканатів, єпископств, монастирів, релігійних орденів і різних церковних інститутів (церковних коледжів, пілігримських центрів; соборних капітулів, добродійних і мирських організацій, Секретаріату Конференції німецьких єпископів тощо). Кожний з них, зберігаючи унікальні матеріали з історії католицизму, різниться разом з тим як за складом документів, так і за способом керівництва. Заслужують на увагу, зокрема, архіви єпископств, що починалися як архіви, що обслуговують виключно адміністрацію певного єпископства, нині більшість з них стали нейтральними архівами для всіх

VIII. Архівознавство за кордоном

інших церковних архівів у своїх округах, тим самим одержавши право контролювати й підтримувати їх. Архіви єпископств з частиною єпископальної адміністрації і в більшості випадків прямо підлягають її голові. Зберігають вони документи єпископальних адміністрацій, які часто сягають часів середньовіччя. Але багато архівів у останні десятиріччя значно збільшили фонди, прийнявши документи церковних архівів усіх видів своєї округи. Деякі архіви єпископств зосереджують документи всіх парафіяльних архівів, інші — лише тих, яким загрожує знищення або руйнування, чи тих парафій, де вже немає власного священника. Архіви єпископств не зберігають документів, створених на їх колишніх територіях, та соборних капітулів до секуляризації 1803 року, адже вони перейшли у володіння юридичних спадкоємців і зберігаються зараз у відповідних державних архівах.

Згідно із законом архіви єпископств є приватними. З огляду на це офіційно вони не зобов'язані надавати свої документи для наукових цілей. Насправді ж усі архіви дозволяють користуватися своїми документами і намагаються якнайкраще задовольнити вимоги дослідників. У питанні доступу до документів деякі архіви дотримуються 30-річного обмеження, як і більшість державних архівів. Інші закривають доступ до документів, створених після 1945 р., а кілька архівів — навіть після 1933 р.

При розгляді помісних, сімейних і династичних архівів можна виділити такі групи: 1. Архіви дворянства, від колишньої земельної аристократії до лицарів Священної Римської імперії. 2. Архіви медіатизованих князів і графів, тобто тих домів, які втратили свої територіальні права на початку XIX ст., але зберегли титул й інші рівні з правлячими домами права. 3. Архіви правлячих династій, позбавлених трону в 1866 і 1918 рр.

Значна частина цих архівів втратила свій незалежний статус, передавши матеріали на депозитне зберігання до державних архівів або продавши їх останнім. Передача на депозит почалася в останній третині XIX ст., продажі — переважно після 1945 р. Тенденція до здавання архівів на зберігання або їх продажу весь час зростає.

Склад документів характеризується таким чином:

1. Крім фамільних документів та матеріалів щодо управління майном, дворянські архіви зберігають також документи періоду Священної Римської імперії німецької нації. По-перше, це документи, що виникли внаслідок маноріальних, феодалських і судових обставин, з церковних і владних прав. Вони стосуються, зокрема, широких верств населення сільських районів. По-друге, це документи, що виникли внаслідок зайняття державної посади кількома поколіннями членів цієї родини. Після 1918 р. документи, якщо не брати до уваги особистих паперів, переважно відображають підприємницьку діяльність.

2. Архіви князів і графів є водночас архівами територій, які колись їм належали. У разі секуляризації монастирів під час церковної Реформації XVI ст. або внаслідок компенсації 1803 р. князям за втрату територій, переданих Франції, їх документи були включені до цих же архівів. Таким чином, вони мають ознаки невеликих земельних архівів колишніх територіальних володінь.

3. Архіви династій та їх порічних ліній, що правили до 1919 р., є, по суті, фамільними архівами з регіональними документами успадкованої приватної власності. Більшість з них була організована після відділення князівських володінь від державних (урядових) маєтків у XIX ст.

У згаданих архівах тією чи іншою мірою застосовують правила, що діють у державних і місцевих архівах. Стосовно терміну обмеження доступу до документів вони є більш суворими. Так, загалом закрито тематичні документи, створені після 1918 р. Що стосується використання фамільних архівів і особистих документів, то на період з середини XIX ст. потрібен дозвіл власника.

Архіви політичних партій і спілок існують при політичних фондах, тісно пов'язаних із відповідними партіями: Фонді Фрідріха Еберта Соціал-демократичної партії, Фонді

Фрідріха Нойманна Вільної демократичної партії. Фонді Конрада Аденауера Християнсько-демократичного союзу та Фонді Ганса Зайделя Християнсько-соціального союзу.

Найважливіші завдання цих архівів — систематичний прийом, експертиза цінності й описання та впорядкування документів, у тому числі аудіовізуальних архівних матеріалів від партій, включаючи їх різні комітети й організації та провідних представників.

Усі фонди, незалежно від того, знаходиться пов'язана з ним політична партія при владі чи ні, фінансуються з державного бюджету.

Зародки власної системи бізнесових архівів, безсумнівно, з'явилися саме в Німеччині. Було пройдено довгий шлях від поодиноких архівосховищ німецьких торговців XIX ст. до нинішніх економічних архівів. Архів Маннесмана для підприємств трубно-промислової, архіві Сіменса або АЕГ — для електричної перетворилися з того часу на архіві промислових галузей; документи, що зберігаються в архівах великих компаній, таких як Крупп в Ессені, Тіссен у Дуйсбурзі та ін.) відображають історію розвитку не тільки окремих галузей, а й історію регіону або міста, де утворювались ці концерни.

Термін "бізнесові архіви" об'єднує різні за структурою і компетенцією архівні інституції. Можна виділити при цьому регіональні бізнесові архівні центри (Кельн, Штутгарт, Дортмунд), архівні установи певних галузей промисловості (Архів гірничої промисловості в Бахумі, архіві промислових палат і асоціацій та ін.) та найчисленішу групу — архіві компаній, фірм, промислових підприємств.

До бізнесових архівів звертаються досить часто. У питанні доступу до фондів вони як правило, дотримуються 30-річного обмеження, але це не стосується даних приватного характеру.

Хоч історія архівів преси починається з середини минулого сторіччя, найбільш активне їх утворення припадає на час після Другої світової війни. Тепер архіви газетних вирізок створено не тільки в редакціях майже всіх щоденних і тижневих газет, ілюстрованих журналів та спеціалізованих видань, на радіостанціях, а й у політичних інституціях, фондах і партіях, наукових закладах, комерційних підприємствах, промислових об'єднаннях та ін.

Немає двох повністю подібних архівів преси. Діяльність кожного з них пристосована до потреб роботодавця та органів, яким архів підлягає. Це впливає на організаційні форми діяльності архіву, його внутрішню структуру, а також склад.

Зібрання газетних вирізок є результатом старанного читання й оцінки відповідних видань (газет, журналів, видань інформаційних служб, звітів агентств і комунікаційних служб та ін.). Відібрані й сформовані за прийнятою схемою, ці вирізки є відправною точкою для документування подій, тем, даних і фактів. У тих місцях, де в архіві також зберігаються коментарі, приділяється велика увага відбиттю якнайширшого спектру думок. Завдання щодо створення збалансованих зібрань накладає великі вимоги на персонал.

Найважливіші критерії при відборі матеріалу — інформаційна місткість зробленої вирізки, правильність подання фактів. Переслідуються також мета уникати повторів. Відіграють роль стислість та яскравість, що вважаються вирішальним фактором при відборі на постійне зберігання із серії статей на одну тему. Системи класифікацій матеріалів є надзвичайно різноманітними і залежать від специфіки установи. Так, архіви газетних вирізок при збиранні матеріалів на окремих осіб застосовують, як правило, алфавітну класифікацію. Але за наявності значних обсягів при організації матеріалів відштовхуються від інших критеріїв.

Паралельно з архівами газетних вирізок більшість видавців утворюють фотоархіви, що пов'язані з архівом персоналій, або є незалежними підрозділами.

На відміну від інших європейських країн, у Німеччині немає центральної інституції, на яку б покладалося зберігання документів з історії німецької літератури

й мистецтва, збирання бібліотек, автографів та інших паперів діячів літератури і мистецтва, незалежно від території і періоду їх діяльності. Існує лише кілька незалежних, створених порівняно недавно літературних архівів надрегіонального характеру, що, як правило, обмежують збирання документів певними історичними періодами.

Функцію архівів літератури і мистецтва, перебравши на себе окремі спеціалізовані установи, а також великі спеціальні бібліотеки, перш за все земельні, центральні й регіональні, а також муніципальні. Велика кількість архівних матеріалів зберігається в меморіальних музеях, пов'язаних з життям визначних літераторів.

Документи з історії літератури середніх віків і доби Відродження зберігаються майже виключно в рукописних відділах бібліотек, які часто збільшують масштаб своєї діяльності шляхом включення автографів і книжкових зібрань за пізніші періоди. Як правило, ці колекції відносяться до певної землі, регіону та їх історії.

Німецький літературний архів у Марбаху володіє найбільшим зібранням за період від епохи Просвітництва до сьогодишнього дня. Він зберігає особові фонди діячів літератури, архіви видавництва і видавничих відділів газет та інших періодичних видань. Архів був заснований 1955 року Німецьким шіллеровським товариством як установа, супутня до Шіллеровського музею та Архіву Котта, придбаного видавництвом Штутгартер Зайтунг та переданого Шіллеровському товариству у формі фонду. Німецький літературний архів фінансується переважно з державних джерел.

Літературні архіви й музеї місцевого характеру, які збирають матеріали окремих регіонів, розкидані по всій ФРН, їх діяльність дуже різниться як за принципами збирання матеріалів, так і за фінансовими можливостями. Однією з найбільших інституцій цього роду є Фрайс Дойчес Хохштіфт у Франкфурті-на-Майні, заснована 1859 року. При ній діє музей Гете, який, не обмежуючи свою діяльність життям і роботою поета, досліджує німецький романтизм. Загалом музей Гете в Дюссельдорфі виріс із гетевської колекції видавця А.Кіппенберга і продовжує його політику збирання матеріалів за темою "Гете і його час".

Літературний архів Академії мистецтв у Берліні є спадкоємцем колишньої Пруської академії мистецтв; його головне завдання — збирання літературної спадщини окремих членів академії, а це стосується не лише письменників, а й художників, архітекторів, музикантів, акторів, режисерів. Літературний архів, розташований у верхній Франконії, в містечку Сульбах-Розенберг, був заснований у 1977 р. за ініціативою В.Холлрера як архів німецької літератури повоєнного періоду. Його діяльність зосереджена на літературі Верхньої Франконії.

Архів Баухаус у Берліні, часом утворення якого був 1960 рік, одним з кількох архівів мистецтва й архітектури у ФРН. Німецький національний музей у Нюрнберзі збирає листування художників. Літературна спадщина художників часом зберігається в земельних і муніципальних музеях, проте, як правило, принципи, за якими галереї та художні музеї збирають матеріали, дуже вибіркові, не надається великого значення прийому й зберіганню повних зібрань з одного джерела.

Інститут Гейне в Дюссельдорфі — установа, що збирає й досліджує спадщину великого поета, — має в своєму складі Рейнський літературний архів, який прийняв колекції, зібрані колишньою земельною й міським бібліотеками Дюссельдорфа.

Як уже зазначалось, у ФРН немає всеохоплюючого архівного законодавства, яким би керувалися державні й недержавні архіви. В межах своєї компетенції архіви Федеральний і земельні, муніципальні й церковні мають свої власні інструкції щодо прийому документів та їх використання. Проте, при всій децентралізації, німецька архівна справа являє собою доволі однорідну картину як за рівнем, так і за формою, і це, головним чином, завдяки двом факторам.

Перший, і, можливо, найголовніший — стандартизована професійна підготовка майже всіх архівістів наукового й виконавчого рівнів у двох архівних школах — у Марбурзі й Мюнхені та фахових коледжах, пов'язаних з ними. Нині практично всі

VIII. Архівознавство за кордоном

архівісти, як у державних архівах, підпорядкованих Федеральному уряду землям, так і великою мірою архівісти, зайняті повний робочий день у муніципальних і церковних архівах, та все зростаюча кількість архівістів в університетських, парламентських і бізнесових архівах пройшли навчання в Марбурзі або Мюнхені, тут застосовуються загальні методики, що набувають продовження в подальшій роботі осіб, які здобули освіту, полегшуючи професійне співробітництво.

Цьому також сприяє Спілка німецьких архівістів (СНА), яка була заснована невдовзі після Другої світової війни (1945-1947 рр.). Щороку спілка проводить конгреси архівістів; у співдружності з Центральним державним архівом землі Північний Рейн-Вестфалія видається журнал "Дер Архівар". Членами спілки є представники архівів усіх видів. Тому СНА має такі секції архівістів:

- державних архівів;
- міських архівів та інших місцевих органів;
- церковних архівів;
- дворянських і особових архівів;
- економічних і бізнесових архівів;
- парламентських архівів і архівів політичних партій і спілок;
- архівів преси, радіо й кіно;
- університетів і наукових установ.

Найбільше членів мають секції, що об'єднують державних архівістів, працівників місцевих архівів та архівів преси, радіо й кіно. Розмір секції визначає її представництво в Комітеті СНА.

Із самого початку метою засновників спілки було об'єднання всіх архівістів, аби зробити можливим широкий професійний обмін. Членство в основному обмежується архівістами, які пройшли професійну підготовку, необхідне для архівістів цивільної служби наукового та виконавчого рівнів, а також, незалежно від попереднього навчання, всіма, архівістами, які працюють повний робочий день. Прийом архівістів, зайнятих частину робочого дня, відбувається за спеціальним рішенням Комітету.

Безсумнівно, основним моментом діяльності спілки є проведення щорічних конгресів, так званих "Днів німецьких архівів". Крім об'єднаних засідань із лекціями, де проходять обговорення або окремі дискусії з короткими виступами, програма передбачає засідання окремих секцій. Обговорюються поточні проблеми архівної роботи, питання архівного законодавства, захисту даних, модернізації архівного навчання тощо. Ці конгреси час від часу поєднуються з конгресами Спілки істориків або "Німецькою регіональною історичною конференцією", організованою Товариством німецьких історичних і античних спілок, і проводяться за темами, пов'язаними з використанням архівних джерел.

У роботі конгресів постійно беруть участь представники архівних спілок інших країн. Разом із спілками архівістів Австрії та Швейцарії СНА періодично видає Путівник по архівах ФРН, Австрії та Швейцарії (з інтервалом у кілька років).

У галузі міждисциплінарного співробітництва СНА співпрацює з Німецькою бібліотечною спілкою та Німецьким товариством документації.

Як бачимо, у ФРН за умов відсутності єдиної централізованої державної архівної служби склалася розгалужена й різноманітна система архівів, яка враховує історичну традицію, федеративний устрій та власницькі засади документотворення. Попри певний анахронізм та автононізм, що характерні для цієї системи, вона досягла досить високого рівня уніфікації та координації архівної справи, активного й національного використання ретроспективної документної інформації.

Олександр Коваленко

Невідома праця Павла Федоренка "Архів Чернігівського шляхетства"

Відомий історик Павло Костянтинович Федоренко (1880 - 1962) значною мірою прислужився розвитку вітчизняної архівної справи та археографії¹. Протягом 1923 - 1934 рр. він працював на посаді "вченого архівіста", завідувачого сектором Чернігівського губерньського (згодом краєвого) історичного архіву, в якому тоді були сконцентровані унікальні джерела з історії Лівобережної України XVII - XX ст.² Як член Археографічної комісії ВУАН, П. Федоренко на високому рівні видав "Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 - 1781 рр.", брав участь у підготовці другого тому "Українського археографічного збірника", присвяченого пам'яті О. Лазаревського. Ще кілька його едичійних проєктів реалізувати не поталанило. Відомо, зокрема, що П. Федоренко готував до друку збірник документів "Рудні на Чернігівщині в XVII - XVIII ст.", а також "Матеріали до економічної історії України XVII - XVIII ст. (з монастирських архівів)"³. Низку джерел він запровадив у науковий обіг на сторінках фахової періодики.

Виданню джерел передувало їх копітке камеральне опрацювання. Результати своєї практичної роботи у цій галузі археографії П. Федоренко оприлюднив у вигляді статей, що побачили світ у архівознавчих виданнях тієї доби⁴. Водночас цікава студія "Архів Чернігівського шляхетства", у якій схарактеризовано фонди Чернігівського губерньського дворянського зібрання й губерньського предводителя дворянства, залишилась у рукопису⁵. Ймовірно, що П. Федоренко готував її до багатотомного "Огляду найважливіших фондів" українських архівів, довкола якого на початку 30-х рр. без особливого успіху заходила Археографічна комісія ЦАУ. Значення цієї праці П. Федоренка особливо зростає, коли згадати, що переважна більшість документів з колишнього дворянського архіву загинула в роки останньої війни, і лише його рештки зберігаються на сьогодні у Державному архіві Чернігівської області⁶.

Текст студії П. Федоренка подається згідно норм сучасного українського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей машинописного оригіналу.

Джерела та література

1. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя // Репресоане краєзнавство (20-30-і роки). — К., 1991. — С. 228-233; іх же. Доля історика // Репресоане "відродження". — К., 1993. — С. 199-211.
2. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-651. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 53-53зв.; Спр. 68. — Арк. 11-12.
3. Едичійна археографія в Україні у XIX - XX ст.: Плани, проєкти, програми видань. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 76-77, 85-86, 95, 106.
4. Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. — 1928. — Кн. 7. — С. 22-36; Його ж. До історії монастирських архівів // Архівна справа. — 1929. — Кн. 9-10. — С. 102-104; Його ж. "Черниговское отделение Государственного дворянского земельного банка" // Архівна справа. — 1930. — Кн. 1. — С. 65-67; та ін.
5. ДАЧО. — Ф. Р-651. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 17-32.
6. ДАЧО. — Ф. Р-651. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 5.

Архів Чернігівського шляхетства

У Чернігівському краєвому історичному архіві зберігаються два архфонди, які тісно пов'язані один з другим. Це — архів Чернігівського дворянського депутатського зібрання і Чернігівського губерньського маршала. Юридично це дві окремі установи з точно визначеною компетенцією. *De facto* ж папери одного й того ж змісту вступали на адресу або губерньського маршала, або депутатського зібрання і потрапляли до канцелярії, яка

IX. Публікації архівних документів

обслуговувала разом обидві установи. Офіційно це була канцелярія депутатського зібрання, і губернський маршал із загального складу службовців, який хитався між 6 - 21 особою¹, мав лише одного діловода. Не дивлячись на такий великий штат, до якого належав і архівар з помічником, архів шляхетства протягом XIX ст. перебував в дуже поганому стані. Року 1890 губернський маршал звернувся до дворянського зібрання з доповідною запискою, в якій констатував "слишком плохое состояние архива дель дворянских": порядок збереження справ, що його заведено наприкінці 30-х рр. є лише тормозом під час розшукування справ; описів немає, справи пронумеровано, не підшито, верхніх обгортток немає, справи канцелярії губернського маршала переплутано з справами депутатського зібрання, деякі справи попсовано. Щоб упорядкувати архів, губернський маршал склав кошторис, і дворянство асигнувало відповідну суму грошей. Протягом шести років архів було впорядковано: справи підшито, пронумеровано, розташовано по спеціальних шафах, складено описи². Впорядкування архіву коштувало 3765 крб. 41 коп. і переведено за певною системою, з якою ми зараз і маємо справу. Основою цієї системи є розподіл архіву Чернігівського шляхетства на два окремих фонди — Чернігівського депутатського зібрання і Чернігівського губернського маршала — з окремими обгортками, нумерацією і описами.

A. Черниговское дворянское депутатское собрание

I. Загальні відомості про фонд.

Місце переховування фонду — Чернігівський краєвий історичний архів.

Лінійний розмір фонду — 97,2 м³.

Збереглося справ 6206 та книжок 393.

Хронологічні межі — 1783-1918.

Територія діяльності установи — колишня Чернігівська губернія.

II. Характеристика основних функцій установи.

Функції за основним законодавчим актом

Року 1782 на Україні відкрито три намісництва — Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське на підставі загальноросійського "учреждения о губерниях" 1775 року. Царський рескрипт 26.X-1781 року поширював на українське шляхетство права, якими, за "учреждением о губерниях", користувалося російське дворянство. За основний законодавчий акт, що став за підвалину організації шляхетства як окремого стану, слід вважати "Грамоту на права, вольности и преимущества благородного Российского дворянства" (Полное собрание законов Российской империи.—Т.XXII.—№ 1687). За цим актом шляхетство кожного повіту вибирає одного депутата для того, щоб ці депутати вкупі з губернським маршалом склали в намісництві "дворянскую родословную книгу" (Полное собрание законов Российской империи.—Т.XXII.—№ 16187.—С.67,85). В дальших законодавчих актах ця сукупність депутатів вкупі з губернським маршалом прибирає назву дворянського депутатського зібрання, і функції цієї установи визначаються так: 1) Розгляд доказів на право дворянства. 2) Заведення й доповнення родословної книги в губернії за встановленими в законі правилами. 3) Надсилання певних відомостей і витягів з цієї книги до губернського правління і до департаменту Герольдії. 4) Видавання грамот для внесення дворянських родів до родословної книги. 5) Видавання дворянам за їх проханням копій з протоколів, за якими рід їх заведено до родословної книги. 6) А також замість копій протоколів свідоцтв про дворянство. 7) Участь в розпорядженнях про накладення опіки на маєтки дворян за безмірно розкішне життя або за відмовлення дворянина від православної віри. 8) Складання формулярів тих урядовців, які служать за вибором дворянства (Свод законов Российской империи.—1835.—Т.9.—С.104-116; Изд. 1899.—Т.IX.—С.348-378). В продовженні IX т. за 1902 рік до функцій дворянських депутатських зібрань додано п.9: видавання дворянам, яких заведено до родословної книги, паспортних книжок.

На чолі канцелярії Чернігівського депутатського зібрання стояв секретар шляхетства. До складу канцелярії року 1841 крім секретаря належали: 2 столоначальники з двома помічниками, архівар з помічником, журналіст з помічником, писарів 7, разом 16 чол. В 60-х роках особовий склад канцелярії збільшився до 21 чоловіка, року 1891 канцелярія мала лише 6 службовців.

III. Характеристика фонду за його змістом.

Архів шляхетського депутатського зібрання складається зі справ герольдії, себто діловодства по заведенню шляхетських родів і окремих осіб до родословних книг. Розбор

IX. Публікації архівних документів

українського шляхетства на підставі рескрипта 26.X.1781 р. почався з 1784 р., коли утворено було спеціальні комісії з цією метою. Кожний, хто домагався дворянства, мусив пред'явити комісії документи, на підставі яких він вважав себе за дворянина. Отже в архіві дворянського депутатського зібрання ми маємо велику збірку різноманітних дуже інтересних документів з фамільних архівів. Тут є царські й королівські грамоти, гетьманські універсали, охоронні листи, атестати, витяги з книг городських та інші документи в більшості в старих копіях, іноді ж і в оригіналах. Цей матеріал є цікавий не лише для історії шляхетства, а й цілого краю з боку економічного і юридичного, для вивчення колонізації краю, соціальних стосунків, мобілізації маєтків, експропріації людності й інш. Ці документи зберігаються в особистих справах, які можна вважати за першу групу цього фонду. Кожна особиста справа складається з формулярних списків, "доказательств о благородстве" (це і старі документи), постанов депутатських зібрань, наказів герольдії⁴, родословних дерев і гербів, копій свідоцтв і довідок й інш. До другої групи треба віднести родословні книжки, які в кількості 30 зберігаються з 1786 р. Тут є в копіях родословні книжки шляхетства Новгород-Сіверського, Чернігівського і Київського намісництва з 1786 року і в оригіналах родословні книжки шляхетства Чернігівської губернії, починаючи з 1790 р. і кінчаючи 1914 р. Третю групу складають журнали й протоколи дворянських зібрань (137 книжок) і книги наказів із департаменту герольдії правительствующого сенату (25 кн.).

IV. Характеристика описів та збереженість фонду.

Фонд зберігся гарно. Всі справи до 1895 року впорядковано і розташовано в окремих шафах. На цю частину фонду є докладні описи: "каталог делам Черниговского дворянского архива" та "алфавит делам Черниговского дворянского архива". Частина фонду за XX ст. невпорядкована, вона складає близько 6% всього фонду. Крім зазначених основних описів збереглося 10 старих описів за різні роки з 1798 до 1917 р.

Б. Черниговский губернский предводитель дворянства

1. Загальні відомості про фонд.

Місце переховування фонду — Чернігівський краєвий історичний архів.

Лінійний розмір фонду — 82,4 м⁵.

Збереглося справ 3129 та книг 750.

Хронологічні межі 1782-1917.

Територія діяльності установи — колишня Чернігівська губернія.

II. Характеристика основних функцій установи.

Функції за основним законодавчим актом.

За основний законодавчий акт, що став за підвалину організації дворянства як окремого стану, слід вважати "Грамоту на права, вольности и преимущества благородного Российскаго дворянства" (Полное собрание законов Российской империи.—Т.XXII.—Ст.16187). За цим актом дворянству в намісництві на загальних зборах дозволяється вибрати губернського маршала для складання вкупі з повітовими депутатами дворянської губернської родословної книги (Полное собрание законов Российской империи.—Т.XXII.—№ 16187. ст. 67,75,83,85). В дальших законодавчих актах функції губернського маршала визначаються більш чітко і протягом XIX - XX ст. весь час поширюються. Загальна характеристика функцій губернського маршала визначається, як "попечение о пользах дворянства и охранение в сем сословии благоустройства и порядка", себто до компетенції губернського маршала належить:

1) Клопотатися за уповноваженням шляхетства в справах шляхетських. 2) Подавати пропозиції з цього приводу шляхетству та інформувати його про постанови уряду. 3) Зберігати та витратити (за постановами дворянських зібрань) дворянські суми. 4) Скликати за дозволом губернатора дворянські збори, головувати та охороняти порядок на цих зборах. 5) Голоувати при переведенні шляхетських виборів, наглядати за порядком під час виборів та виконанням правил виборів, приводити тих, що їх обрано, до присяги і закривати збори. 6) Брати участь в складанні шляхетської родословної книги. 7) Брати участь в розпорядженнях про накладання опіки за безмірно розкішне життя і за відмовлення дворянина від православної віри і також брати участь при встановленні божевілля людей шляхетського стану. 8) Збирати відомості про поведінку та майновий стан дворян та видавати, коли є в тому потреба, свідоцтва про це. 9) Збирати відомості про народжених шляхетських дітей і повідомляти дворянській опіці про сиріт. 10) Брати участь в справах

IX. Публікації архівних документів

народної освіти. 11) Спонукати шляхетство брати участь в підрядах та поставках провіанту в галузі земських відбутків в його губернії. 12) Спонукати шляхетство брати участь в поставці провіанту для місцевих військових частин. 13) Брати участь в справах, які стосуються до приватних шляхетських земських повинностей (за "Уставом о земских повинностях"). 4) Брати участь в суді з становими представниками (на підставі "Судебного устава" Александра II). 15) Брати участь в Посередницькій межовій комісії. 16) Брати участь у виборі кандидатів на посаду земських начальників.

Ці пакти стосуються так повітових, як губернських маршалів. Крім цього на губернського маршала покладаються обов'язки:

1) Розглядати прохання урядовців, які служать за вибором дворянства, про звільнення їх від служби і покладати резолюцію про задоволення або незадоволення цих прохань. 2) Видавати свідоцтва про поведінку абшитованим військовим і світським, які бажають знову вступити на службу. 3) Видавати свідоцтва "о добропорядочном поведении" за час абшиту або запасу генералам штаб- й обер-офіцерам і урядовцям, що в запасі, або абшитованим, а також абшитованим лікарям, фармацевтам і ветеринарам. 4) Головувати в губернському земському зібранні в разі, коли для цього не призначено окремої особи. 5) Брати участь в губернській цінувальній комісії і в губернському розпорядчому комітеті. 6) Бути за дійсного члена в губернському попечительстві. 7) Брати участь в губернському комітеті "Общества попечительного о тюрьмах", в "Губернском по питейным делам присутствии", "Губернских комитетах попечительства о народной трезвости", в "Общем присутствии Губернского правления" в справах охорони народного здоров'я, в "Губернском присутствии", "Губернском по крестьянским делам присутствии", в "Губернском по воинской повинности присутствии", в "Лесоохранительном комитете", в "Губернском по земским и городским делам присутствии" (Свод Законов Российской империи. Изд. 1899 г.— Т.IX.— Ст. 379-383).

III. Характеристика фонду за його змістом.

В той час, коли архів дворянського депутатського зібрання відбиває переважно історію утворення й оформлення дворянської класи, архів дворянського маршала подає різноманітний і яскравий матеріал для висвітлення ролі пануючої класи в політичному, соціальному і економічному житті держави.

В "каталогі делам архива Черниговского губернского предводителя дворянства" усі справи цього архіву розподілено на такі окремі відділи: 1) вибори, 2) різні справи, 3) пенсії, 4) стипендії, 5) поточні справи, 6) пожертви, 7) відумерщина, 8) звітність, 9) закони, які стосуються до дворянства, 10) про упорядження та поліпшення побуту селян, які звільнилися з-під кріпаччини, 11) про спорудження Київсько-Чернігівського шосе, 12) про службу губернських та повітових маршалів, депутатів та секретарів дворянства і урядовців дворянського депутатського зібрання, 13) про придбання поміщицькими селянами земельної власності під час кріпаччини, 14) про державне "ополчение".

Деякі відділи цілком відповідають назві, інші, об'єднуючи велику кількість справ, (напр. "різні справи") зовсім не дають уявлення про зміст цього відділу. Отже зберігаючи назви відділів першої категорії і удосконалюючи, і систематизуючи матеріал інших відділів, можна увесь архів губернського маршала поділити на 17 окремих груп.

а) Дворянські вибори

В III т. "Свода законов" розділ 1-й книги II присвячено питанню "О службе по выборам дворянства": дворянство кожної губернії має право вибирати з себе "достойнейших чиновников для служения в разных, законом определенных должностях" (ст.728). В ст. 729 перераховані губернії (між ними й Чернігівська), де дворяни вибирають людей свого стану на такі посади: 1) губернського маршала, 2) повітових маршалів, 3) депутатів дворянського депутатського зібрання, 4) секретаря дворянського зібрання, 5) депутатів для складання розподілу земських повинностей. По загальному судовому управлінню: 1) голів палати Уголовного і Гражданского суду, 2) совісного суддю, 3) засідателів гражданської і уголовної палати та совісного суду, 4) повітових суддів, 5) засідателів повітових судів. По загальному поліційному управлінню: 1) земських исправників, 2) засідателів земських судів. Крім цього вибираються почесні попечителі гімназій (ст.730), 1 член до комісії продовольствія, 1 член до квартирної комісії (ст.737). В IX т. "Собрания законов" изд.1899 г. зазначено, що дворяни вибирають з себе лише на такі посади: 1) губернського маршала, 2) повітових маршалів, 3) депутатів дворянського зібрання, 4) секретаря дворянського зібрання, 5) засідателів до дворянської опіки 2-4, 6) посередників

IX. Публікації архівних документів

полюбовного спеціального розмежування володінь (ст.173) і почесних попечителів або членів попечительних рад в ті школи, на які дворянство асигнує кошти (ст.174). Згідно з цим, в цьому відділі архіву є справи про відкриття повітових і губернських зібрань дворянства; списки дворян, які не прибули на зібрання; про права на участь дворянства в зібраннях; про вибори на губернські й повітові посади; списки дворян, що їх обрано на службу по окремих повітах (№ 15-29); списки дворян які перебувають під судом і слідством; про вибори на кожне трьохріччя і про підготовчі матеріали до губернських дворянських виборів і про екстренні дворянські зібрання; про вибори почесних попечителів Чернігівської і Новгород-Сіверської гімназії й інші. За час, починаючи з 1782 до 1796 року справи стосуються до трьох намісництв Новгород-Сіверського, Київського і Чернігівського.

б) справи, які згідно з п.6 функцій пов'язані з участю губернського маршала в складанні родословної дворянської книги.

Тут ми маємо справи, які щільно пов'язані з відповідним матеріалом фонду дворянського депутатського зібрання (заведення до родословної книги і виключення з неї, листування з герольдією, видавання грамот на дворянство і відомості про осіб, які добувають дворянство або не визнані за осіб, які мають право на дворянство. Тут же дуже цінний статистичний матеріал щодо дворянства по повітах (№№ 92-93, 95-96 й інш., 1608,2286). До цього ж стосується низка справ, що пов'язані з п.8 функцій — видаванням довідок та атестацій.

в) Про службу губернських та повітових маршалів, депутатів та секретарів дворянства і урядовців дворянського депутатського зібрання.

Назва відділу вичерпує його зміст: тут зберіглися найповніші відомості про службу осіб, що їх зазначено вище: вступ на службу, одержання чинів, нагороди, звільнення з служби, відпустки, утримання. Збереглися формуляри.

г) Про забезпечення пенсією осіб, що служать дворянству за вибором або призначенням. Дбання про старих.

Цей розділ складається з відомостей про видачу пенсій дворянам, які служили за вибором або призначенням⁶, про одержання орденів, чинів, про вихід у відставку. Пенсійний фонд на 1 січня 1914 року дорівнював 2420 крб.

До цього ж відділу можна віднести справи про організацію "дома призрения имени Н.Д.Долгорукова". Цей дом містився в с.Жукотках Чернігівського повіту в маєтку Дурново, що його придбало Чернігівське дворянство року 1900 через Селянський поземельний банк за 20000 карб. Богадільню розраховано було на утримання 30 старих і бідних дворян⁷.

д) Виховання дворянських дітей.

Дворянство мало цілу низку спеціальних капіталів, що були призначені для виховання дворянських дітей Чернігівської губернії: 1) Капітал С.А.Лашкевича для видачі стипендій дітям бідних дворян Стародубівського, Мглинського і Городнянського повітів на 1 січня 1914 р. — 97712 карб.57 коп. 2) Спеціальний фонд на видачу стипендій дітям бідних дворян Чернігівської губернії, склався з 1805 р. з різних сум, на 1 січня 1914 р. — 83503 карб. 68 коп. 3) Два капітали імені І.Дурново на встановлення стипендій для вихованців середніх і вищих шкіл — 7559 карб. 90 к. і на платню за право навчання в Чернігівській жіночій гімназії — 1131 карб. 89 коп. 4) Фонд для стипендій в 5-ти жіночих гімназіях Чернігівської губернії 9963 карб. 08 коп. 5) Імені В.П.Кочубея на встановлення стипендій в середніх і вищих школах 6117 карб.33 коп. 6) Імені Неплюєвих 4643 карб. 72 коп. 7) Капітал полковника Л.А.Сухоцького р.1885 — 13537 карб. 8) Капітал А.Д.Старосельського з 1835 р. — 100000 карб., на який виховувалось 12 пансіонерів в Полтавському кадетському корпусі. 9) Дворянство Чернігівської губернії асигнувало капітал на збудування Петровського кадетського корпусу в Полтаві і на встановлення стипендій в цьому корпусі. Року 1866 стипендіального капіталу Чернігівського дворянства в корпусі було 204.133 карб. Тоді ж число стипендій для дітей Чернігівського дворянства збільшено з 16 до 20, а у військовій прогімназії при корпусі з 6 до 8. Року 1885 військову прогімназію скасовано, а пансіонерів Чернігівського дворянства переведено до кадетського корпусу в числі 5. 10) В Полтавському інституті "благородних девиц" виховувалося на казенний кошт 24 шляхетні дівчини — 12 з Полтавської і 12 з Чернігівської губернії на проценти з капіталу 200.000 карб., що його височайше пожалувано інституту з прибутків колишньої сохранный

казни Московської опікунської ради. 11) Крім цього було встановлено щорічні стипендії дворянством окремих повітів: Кролевецького року 1874 — 300 карб., Новгород-Сіверського року 1889-го 700 карб. щорічно, Мглинського з 1890 року 6 стипендій по 200 карб.⁸

В цьому відділі зберігаються відомості про складання цих капіталів, розподіл стипендій й інш. Про спеціальну установу для виховування дворянських дітей — Чернігівський пансіон-приют див. літеру "с".

е) Дворянські маєтності.

До цього відділу можна зарахувати все, що стосується до дворянської земельної власності.

Велику групу справ цього відділу складають справи про відумерщину. Тут ми маємо реалізацію права дворянства на маєтки, що залишилися після дворян, які померли без спадкоємців. Справи про продаж дворянських маєтків за борги. Статистичні й інші відомості про дворянські маєтки. Дворянські маєтки під опікою. Про тяжкий стан дворянських маєтків — недоплати, заборгованість, продаж маєтків тощо. Про прибутковість дворянських маєтків за 1812-1820 рр. (реєстри №№ 2233-2240, 2220, 2248-2251 з окладними книгами до них). Окладні книги до них за роки 1878-1920, разом 66 книжок. Допоміжні книжки обліку дворянського губернського збору — 1912-1920. Списки державців, які володіють нерухомим майном та прибутковими будинками (№ 2280).

ж) Звітність (дворянські капітали).

Згідно з п.3 функцій на губернського маршала покладається зберігати та витратити дворянські суми за постановами шляхетства.

Капітали Чернігівського шляхетства поділялися на 1) окладні і 2) спеціальні. Перша група складалася з сум земського збору, різних прибутків, урядових субсидій. За 1913 р. цей капітал дорівнював 88602 карб. 49 коп. Спеціальні капітали, крім тих, що їх перераховано в розділі а) та розділі г), склалися: 1) 3 капіталу імені Л.Г.Мороз на видачу приданого найбільшим шляхетським паннам, 2) Капітал самопомогі імені Г.О.Милорадовича і Ф.А.Лизогуба, який мав за мету підтримку місцевого землевладіння "потомствених" дворян шляхом видавання позик, щоб запобігти публічного продажу їх маєтків, 3) Капітал на військові потреби. Року 1913 спеціальні капітали склали 343.826 крб.56 коп.

В цьому розділі ми маємо статистичні відомості про земські повинності дворян Чернігівської губернії (№№ 85,94,339,2010 й інші), справи про стягнення недоплат до дворянського збору (№№ 1002, 1020,1590 й інші), видавання дворянам допомоги (№№ 105,204,2032 й інш.), видавання позик (№№ 332,364,1687 й інш.), ревізії дворянських сум.

Прибутково-видаткові книжки дворянських капіталів, разом 443 з 1836 до 1916 р. Грошові книжки повітових маршалів — 149 книжок.

з) Закони, які стосуються дворянства.

В цьому відділі зібрано всі закони і розпорядження, які стосуються дворянства, починаючи з 1785 року.

й) Участь дворянства у військовій справі.

Тут ми маємо справи "о государственном ополчении" 1812 і 1854 років (№№ 1529,1557 й інш.), набирання рекрутів (№№ 1581,2186 й інш.), поставки дворянством для армії провіанту, фуражу, коней, дров й інш., пожертви дворян на війни 1812,1854,1877 років, утворення земської міліції (№№ 1541,1551 й інш.), утворення малоросійських козачих полків (№№ 464,729,1536 й інш.).

к) Про пожертви дворянства.

Коли в відділі а) йде мова про фактичний розподіл стипендіальних капіталів, то в відділі к) є історія складання цих капіталів. Але цей відділ складається не тільки з історії стипендіальних капіталів, себто капіталів на нужди дворянства Чернігівської губернії, тут є відомості і про інші відрахування і пожертви, які характерні для "первенствующего сословия". Внески і пожертви на збудування церков (№№ 604,931,976,2017 й інш.), на армію (№№ 674,679,1423 й інш.), на збудування монументів: Сусаніну (№ 748), кн.Воронцову в Одесі (№ 826), Богдану Хмельницькому в Києві (№ 1064), гр.Минину й кн.Пожарському (№ 1527), монументів Катерині II та Олександру I. Спорудження ікони в пам'ять 25-ліття царювання Миколи I (№ 828), тріумфальних воріт у Києві (№ 1547) й інш.

До цього ж розділу треба віднести передплату часописів і видань, що потребували підтримки, як видання патріотичні або релігійні. Про передплату книжки під назвою "Часы

IX. Публікації архівних документів

казни Московської опікунської ради. 11) Крім цього було встановлено щорічні стипендії дворянством окремих повітів: Кролевецького року 1874 — 300 карб., Новгород-Сіверського року 1889-го 700 карб. щорічно, Мглинського з 1890 року 6 стипендій по 200 карб.⁸.

В цьому відділі зберігаються відомості про складання цих капіталів, розподіл стипендій й інш. Про спеціальну установу для виховування дворянських дітей — Чернігівський пансіон-приют див. літеру "с".

е) Дворянські маєтності.

До цього відділу можна зарахувати все, що стосується до дворянської земельної власності.

Велику групу справ цього відділу складають справи про відумерщину. Тут ми маємо реалізацію права дворянства на маєтки, що залишилися після дворян, які померли без спадкоємців. Справи про продаж дворянських маєтків за борги. Статистичні й інші відомості про дворянські маєтки. Дворянські маєтки під опікою. Про тяжкий стан дворянських маєтків — недоплати, заборгованість, продаж маєтків тощо. Про прибутковість дворянських маєтків за 1812-1820 рр. (реєстри №№ 2233-2240, 2220, 2248-2251 з окладними книгами до них). Окладні книги до них за роки 1878-1920, разом 66 книжок. Допоміжні книжки обліку дворянського губернського збору — 1912-1920. Списки державців, які володіють нерухомим майном та прибутковими будинками (№ 2280).

ж) Звітність (дворянські капітали).

Згідно з п.3 функцій на губернського маршала покладається зберігати та витратити дворянські суми за постановами шляхетства.

Капітали Чернігівського шляхетства поділялися на 1) окладні і 2) спеціальні. Перша група складалася з сум земського збору, різних прибутків, урядових субсидій. За 1913 р. цей капітал дорівнював 88602 карб. 49 коп. Спеціальні капітали, крім тих, що їх перераховано в розділі а) та розділі г), склалися: 1) З капіталу імені Л.Г.Мороз на видачу приданого найбіднішим шляхетським паннам, 2) Капітал самопомогі імені Г.О.Милорадовича і Ф.А.Лизогуба, який мав за мету підтримку місцевого землеволодіння "потомствених" дворян шляхом видавання позик, щоб запобігти публічного продажу їх маєтків, 3) Капітал на військові потреби. Року 1913 спеціальні капітали складали 343.826 карб.56 коп.

В цьому розділі ми маємо статистичні відомості про земські повинності дворян Чернігівської губернії (№№ 85,94,339,2010 й інші), справи про стягнення недоплат до дворянського збору (№№ 1002, 1020,1590 й інші), видавання дворянам допомоги (№№ 105,204,2032 й інші), видавання позик (№№ 332,364,1687 й інші), ревізії дворянських сум.

Прибутково-видаткові книжки дворянських капіталів, разом 443 з 1836 до 1916 р. рошові книжки повітових маршалів — 149 книжок.

з) Закони, які стосуються дворянства.

В цьому відділі зібрано всі закони і розпорядження, які стосуються дворянства, починаючи з 1785 року.

й) Участь дворянства у військовій справі.

Тут ми маємо справи "о государственном ополчении" 1812 і 1854 років (№№ 1529,1557 й інші.), набирання рекрутів (№№ 1581,2186 й інші.), поставки дворянством для армії провіанту, фуражу, коней, дров й інші., пожертви дворян на війни 1812,1854,1877 років, утворення земської міліції (№№ 1541,1551 й інші.), утворення малоросійських козацьких полків (№№ 464,729,1536 й інші.).

к) Про пожертви дворянства.

Коли в відділі а) йде мова про фактичний розподіл стипендіальних капіталів, то в відділі к) є історія складання цих капіталів. Але цей відділ складається не тільки з історії стипендіальних капіталів, себто капіталів на нужди дворянства Чернігівської губернії, тут є відомості і про інші відрахування і пожертви, які характерні для "первенствующего сословія". Внески і пожертви на збудування церков (№№ 604,931,976,2017 й інші.), на армію (№№ 674,679,1423 й інші.), на збудування монументів: Сусаніну (№ 748), кн.Воронцову в Одесі (№ 826), Богдану Хмельницькому в Києві (№ 1064), гр.Минину й кн.Пожарському (№ 1527), монументів Катерині II та Олександрі I. Спорудження ікони в пам'ять 25-ліття царювання Миколи I (№ 828), тріумфальних воріт у Києві (№ 1547) й інші.

До цього ж розділу треба віднести передплату часописів і видань, що потребували підтримки, як видання патріотичні або релігійні. Про передплату книжки під назвою "Часы

IX. Публікації архівних документів

благословенія й словарь русских синоним" (№ 156); про передплату на портрети царів (№ 170), на історичні праці Михайловського-Данилевського (№ 388), про передплату "Губернских ведомостей" (№ 403), "Журнала Министерства Внутренних Дел" (№ 506) твору гр.Блудова "Последние часы жизни императора Николая I" (№ 768) тощо.

До цього ж розділу треба зарахувати справи про участь дворянства в різних ювілеях, коронаціях (№ 823,1132,1133), зустрічах височайших осіб (№№ 1537,1545,1580) й інш., бо це все набувало матеріальних форм, потребувало грошей (підношення золотих блюд (№ 823), золотих ваз (№ 1534) й інш.).

л) Участь дворянства в різних галузях життя Чернігівщини

Тут ми маємо справи щодо участі дворянства в організації пошти (№№1673, 2201, 2221 й інш.), хлібозапасних магазинів і взагалі народного продовольства (№№ 352,1653,1682 й інш.), народної освіти (№№ 417,420,1679 й інш.), генерального межування (№ 81,921,936 й ін.), в народному господарстві Чернігівщини (гуральництво і шинкування, откупи, сільськогосподарська промисловість, поліпшене скотарство меліорація й інше).

м) Взаємини поміщиків з селянами.

Яскравий матеріал, який малює кріпаччину. Справи про утиски селян і жорстоке поводження поміщиків з селянами (№№ 217, 434, 446 й ін.), про вбивство поміщиків селянами (№№376, 377.), про селянські заколоти, аграрні рухи, селянські втечі. Разом зі справами Окружного суду і канцелярії губернатора цей матеріал дає можливість намалювати повну картину стану селянства протягом XIX та XX ст.

н) Моральний стан шляхетства.

Яскравий матеріал з дворянського побуту: взаємовідносини шляхетства (суперечки за маєтки, образи, бійки тощо), розпусне життя, порушення законів, пияцтво тощо.

о) Черниговский дворянский губернский комитет об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян.

Під головуванням губернского маршала напередодні реформи 1861 року почав функціонувати з 22 липня 1858 року Чернігівський дворянський губернский комитет "об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян". В архіві цього комітету зберігся дуже цінний матеріал для всебічного освітлення реформи 1861 року. Тут ми маємо: 1) Зведення відомостей про дворянські маєтки Чернігівської губернії. 2) "Отзывы" дворянства та доповідні записки окремих дворян про поліпшення стану поміщицьких селян. 3) Журнали засідань комітету. 4) Проект положення про поліпшення стану поміщицьких селян. 5) Річне поточне листування комітету. 6) Тут же зберігається друкований рукописний матеріал, з якого користувався комітет: різні проекти поліпшення стану селян, різні положення про селян, журнали засідань Чернігівського губернского в селянських справах присутствія "программа занятий губернских дворянских комитетов об улучшении быта помещичьих крестьян". Для історії реформи, характеристики ставлення дворян до реформи й інш. цей фонд найцінніше першоджерело.

п) Справи "особо учрежденного" року 1861 комітету (під головуванням губернского маршала) для розгляду документів на придбання поміщицькими селянами земельної власності за часів кріпачтва.

Причину і мету організації цього комітету зазначено в листі Міністерства Внутрішніх Справ з 28 лютого 1861 року до Чернігівського губернского маршала. Деякі селяни під час кріпаччини придбали у власність землю, але законних актів у селян немає. Коли б селянам дати право відшукувати ці землі, це спричинилося б до низки позовів, які за чинним законодавством було б вирішено не на користь селян. Але позбавляти селян права користуватися землею, яка їм належить фактично, з політичних міркувань не можна. Тому, як компроміс, пропонується утворити комітет для того, щоб схилили державців переступити ці землі селянам.

р) Про збудування Києво-Чернігівського шосе.

Року 1847 під головуванням губернского маршала утворено "Комитет для сооружения Киево-Черниговского шоссе", який функціонував до 1857 року.

В цьому фонді збереглися відомості про склад комітету, умови будування шосе, дворянські поставки матеріалу (№ 27,32,46,64,і інш.) контракти, постанови комітету й інш.

с) Чернігівський дворянський пансіон

На дворянському зібранні 1899 року було обрано спеціальну комісію для розроблення питання про збудування пансіону-приюту для дворянських дітей, яка розробила проект устаткування пансіону-приюту і склала кошторис на його збудування й утримання. В жовтні 1904 року пансіон-приют почав функціонувати. Виховувалось там до 40 дітей Чернігівського дворянства. Щорічне утримання пансіону складало близько 24 тисяч карб., з якої суми 10 тис. давав уряд. Пансіон-приют існував до 1918 року, коли його закрито, і архів його передано до дворянського архіву. В архіві пансіон-приюту збереглися грошові книги, протоколи, журнали й інші матеріали, які висвітлюють цю справу, як з боку господарчого, так і організаційного¹.

IV. Збереженість фонду. описи

Фонд зберігся гарно. Основний масив цього фонду впорядковано й розташовано в окремих шафах. Частина фонду переважно за ХХ ст. неупорядкована. Вона складає близько 9% всього фонду. Архів має два основні описи: "Каталог делам архива Черниговского губернского предводителя дворянства" 1782-1909 та "Опись текущим делам канцелярии Черниговского предводителя дворянства" за 1855-1919 рр. Крім цих основних описів збереглося 20 старих описів за різні роки, між іншого описи двох попутних фондів — Чернігівського дворянського пансіону та Комітету для спорудження Київського мосту.

За корисний додаток до цих двох дворянських архівів слід вважати друковані видання Чернігівського дворянства.

Це по-перше, поточний діловий матеріал цих двох установ: "Доклади Черниговского губернского предводителя дворянства Черниговскому губернскому собранию дворянства" за 1881-1917 рр., "Постановления Черниговского губернского собрания дворянства" за 1875-1917 рр., різні звіти, як—ось "Отчет о приходе и расходе сумм дворянства Черниговской губернии" за 1872-1919 рр., "Учебно-воспитательный отчет Черниговского дворянского пансиона" за 1904-1907 рр., тощо, кошториси, починаючи з кінця семидесятих років, "Журнали Черниговского губернского собрания дворянства", "Сборник Черниговского дворянства" (інформаційні відомості про капітали на виховання, правила про дворянські стипендії), "Устави" різних дворянських установ, "Списки губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии" 1782-1893 рр., "Списки дворян Черниговской губернии, составленные на основании 199 й 200 ст. т.IX Свода Законов, изд. 1899 г."

З видань Чернігівського дворянства слід відзначити такі видання, як В.Лукомський і В.Модзалевський "Малороссийский гербовник". СПб 1914, гр.Г.А.Милорадович "Родословная книга Черниговского дворянства" т.I та II. СПб.1901. З найбільш важливих публікацій документів дворянського архіву слід відзначити "Материалы по истории освобождения крестьян" у IX вип. "Трудов Черниговской архивной комиссии".

Чернігівський дворянський архів в цілому описав Ю.В.Татищев (Черниговские архивы. Отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году. — Харьков, 1901).

¹ Архив Черниговского губернского предводителя дворянства, № 2018

² Доклад Черниговского губернского предводителя дворянства за 1896 г.—С.209.

³ В цьому числі 5,65 м неупорядкованого матеріалу.

⁴ Архів дворянського депутатського зібрання щільно пов'язаний з архівом департаменту герольдії (Див.: Рудаков В.Е. Архив департамента герольдии правительствующего сената.—Владимир, 1908).

⁵ В тому числі 7 м нерозібраного архівного матеріалу.

⁶ На підставі ст.173 т.IX від 1899 р., а також додатку до ст.9 (прим.) т.IV"Устава о земских повинностях" вид.1899 р.—Див.: Сборник Черниговского дворянства.—1909.—С.82.

⁷ Отчет губернского предводителя дворянства за 1913 г.—Чернігів, 1914.—С.57.

⁸ Докладні відомості про стипендії дає "Сборник Черниговского дворянства".—Чернігів, 1892, 1904, 1909.

⁹ "Учебно-воспитательный и хозяйственный отчет Черниговского дворянского пансион-приюта за 1904- 1907 гг."

**Руслан Пиріг
Дмитро Бурім**

**З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка:
листи до Євгена Вирового**

Визначний український історик, громадський і державний діяч Дмитро Дорошенко¹ залишив багату епістолярну спадщину. Матеріали його листування зберігаються у вітчизняних та закордонних архівах, приватних збірках.

На жаль, у справі вивчення та публікації епістолярії Д.Дорошенка зроблено ще зовсім мало. Зокрема, видані його листи до В.Липинського, окремі листи до К.Студинського, О.Оглоблина, Д.Яворницького та М.Грінченка.²

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фондах Музею визвольної боротьби України (так званий Празький український архів³) виявлено кілька десятків листів Д.Дорошенка до відомого діяча української еміграції, видавця і філателіста Євгена Вирового.⁴

Листи датовані 1936-1939 рр., тобто належать до варшавського періоду життя Д.Дорошенка. З них дізнаємося про діяльність Українського наукового інституту, знаходимо характеристики тогочасних діячів української еміграції, картини з життя українців у Празі, Берліні, Варшаві, зустрічаємо сюжети про стан української видавничої справи тощо.

Для публікації автори відібрали низку невідомих досі листів, які об'єднані спільною сюжетною лінією — написані під час перебування Д.Дорошенка в Канаді. Він відвідав тоді американський континент двічі. У липні-серпні 1937 р. Дмитро Іванович виклав 60-ти годинний курс історії України в Едмонтоні, потім з виступами відвідав Саскатун, Мондер, Велінгтон, Редвей, Торонто та інші міста. У червні-серпні наступного року Д.Дорошенко в Едмонтоні прочитав курс лекцій з історії української літератури. Він знову побував з виступами у містах Монреалі, Оттаві, Саскатуні та Вінніпезі. Кілька промов він присвятив цілям та завданням Музею визвольної боротьби України в Празі, організовував збір коштів для нього. З цією метою він виступав на сторінках канадської преси, по радіо. Перебування Д.Дорошенка в Канаді широко висвітлювалося в емігрантській пресі — "Українські вісті", "Український голос", "Канадський фермер" та інших.

Запропоновані для друку листи, крім інформації, що безпосередньо стосується діяльності Д.Дорошенка під час його поїздки по Канаді, містять характеристики течій, об'єднань і угруповань української еміграції, розкривають стосунки між ними, малюють окремі картини життя українців в Канаді. Листи подані за оригіналами з незначними скороченнями, збереженням мовних і стилістичних особливостей. Авторські скорочення розшифровані у примітках.

¹ Дмитро Іванович Дорошенко (1882-1951) походив з старовинного козацько-гетьманського роду на Чернігівщині. Освіту отримав у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах. Займався журналістикою, науковою, громадською роботою у Києві та Катеринославі. У 1917-1918 рр. — член Української Центральної Ради, губерньський комісар Чернігівщини, міністр закордонних справ в уряді Української гетьманської держави. З 1919 р. в еміграції займався науковою і викладацькою роботою, брав активну участь у житті громадських об'єднань української еміграції. Він автор понад 1000 праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури, слов'янознавства. Найважливіші з них: "Нарис історії України", I-II (1932, 1933); "Історія України 1917-1923", I-II (1930, 1932); "Огляд української історіографії" (1923); монографії про М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, "Слов'янський світ в його минулому й сучасному", I-III (1922); "Історія гетьмана Петра Дорошенка" (1985) та ін. Багато сил та енергії він віддав справі організації й розвитку вільної української науки. Проф. історії Українського Вільного Університету (у Відні, Празі, Мюнхені) в 1921-1951 рр.; директор Українського Наукового Інституту в Берліні (1926-1931); професор кафедри історії Церкви Православного богословського факультету Варшавського університету, член Українського наукового інституту у Варшаві (1936-1939); 1945-1951 рр. — президент Української вільної академії наук — такі основні етапи його діяльності як організатора української науки за кордоном.

² Липинський В. Архів. Т.6. Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. — Філадельфія, 1976. — 52 с. Ісаїв П. Листи Д.Дорошенка до В.Липинського з часу від 6.VII до 7.IX.1918 р. // Український історик. — 1968. — №1-4. — С.146-150. Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухина. — 1996. — 200 с. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941). — К.: Наук.думка, 1993. — 768 с. Оглоблін О. З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглобліна // Український історик. — 1965. — № 3-4(7-8). — С.84-88; 1966. — №1-2(9-10). — С.102-106. Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архів України. — 1991. — № 4. — С.45-50. З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка. Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко 1923-1926 рр. // Д.І.Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — Київ: Видавництво "Українознавство", 1996. — С.223-255.

³ Ці матеріали після закриття МВБУ тривалий час перебували на зберіганні в МВС Чехословаччини і КДБ УРСР. Тепер передані на державне зберігання і проходять науково-технічну обробку.

⁴ Євген Семенович Вировий (1889-1945) — до революції вів педагогічну, просвітницьку роботу на Катеринославщині. У 1919 р. обраний головою культурно-просвітної комісії Українського трудового конгресу. В еміграції вів активну видавничу, громадську роботу, зокрема, у заходах по розгортанню діяльності МВБУ.

Лист 1

"Empress of Britain"
7.VII.1937 р.
(близько о.Нью-
Фаунленда)

Дорогий Євгене Семеновичу, дуже мені було мило дістати на порозі корабельної плавби Вашого дружнього листа, але яка іронія долі! Тільки що сів в Мербурзі на корабль, тільки що одвоював собі окрему кабіну (хтими впакувати до компанії в чотирьох), хоч поганеньку, на самім дні, але осібно, — як сонце сховалося за хмари, подув вітер, настовбурчилися хвилі і "пошла писати губернія": три ночі і два дні валявся я як пабло в своїй кабіні, нічого не їв і не пив, думав, що пропаду зовсім, бо з серцем було дуже погано. Прокляв я тоді і океан, і Канаду, і той день та годину, коли я спокусився на цю подорож. Розуміється, охлявши від такої муки, я, навіть коли море і вгамувалося, не зазнаю жодних привабливостей подорожі: замість вітру настав туман і холод, лежати на палубі не можна, з тих усіх яств, що подають, вибираю кашу та фрукти і тими годуюсь. Через тумани пароплав двічі стояв по 6-7 годин і оце зараз знову станув. Приїдемо до Квебеку замість завтра (на 5-й день) в обід, — хіба що на ніч.

До мого мінорного настрою починається ще й те, що їду майже без грошей (маю 30 доларів у кишені) і без білета на залізницю. Хтось десь має мене зустріти й дати те і друге. Коли ні, то сідаю в Квебеку в отелі і шлю телеграму. Якщо не виручать за три дні, то сідаю знов на свій "Empress of Britain" та й вертаю до Європи, ну їх к бісовій матері. Помучусь ще раз на морі — і буде з мене. Вдруге вже мене не підманять на цю муку.

В Парижі я трохи не впадів од бензинного смороду і трохи не здурів од шуму. Виставку бачив лиш з боку, хай вона їм провалиться. Провів день у Мульгиних і радий був, що вирвався з цього пекла. Спробую, вертаючись, якось обминити Париж, щоб просто проскочити до Тубінген і далі. Може вдасться.

Ол[ександр] Як[ович]¹ казав, що пані Чаталка зле зробила, що згадала про свого батька: французи подумали, що вона хоче залишитись, і направили прохання до Міністерства внутрішніх справ, де воно і застряло. Ол[ександр] Як[ович] спробує інтервенювати, але він, видно, впливів не має. Може Косенко² тут більш вдіє. Я прохав і Косенка через Ол[ександр] Як[овича].

Щодо збору грошей на Музей³, то великих надій на мене не покладайте, бо я по-перше, органічно не вмію збирати, а по-друге, їду до Канади в ролі якогось "судебного пристава" описувати й обдирати земляків: мені дав доручення Варшавський Науковий Інститут⁴ ширити його Мевченка⁵; слідком за мною пливе транспорт видань Інститута; другий транспорт — книга Чаливайка⁶; далі — Музей;

IX. Публікації архівних документів

далі – ще одна така справа: нарешті старий К.Прийовський⁷ прохав ублагати земляків, щоб прислали йому запроцьований гонорар і пише, що "вся його надія на мене". Що я не знаю, з якого боку й підступити до канадійців. Пораджусь з Лазаровичем⁸, бо на нього "вся моя надія".

Хотів би я виїхати звідси 28/VIII (тоді саме відплив з Квебеку "Empress of Britain", на який я маю поворотний білет). Тоді 3-4 буду в Мербурзі, заїду на пару день до Тубінген, до Берліна, і далі до Карлових Вар, де від 4-5 IX. буде Олександр Ткачович⁹, а там може й на Чорну Гору махнем. Розуміється, напишу Вам наперед. Як тільки прибуду до Саскатуна, зараз же виясно день повороту, і тоді видно буде. Виклади вбгаю в один місяць, часом можна і по 3 год. на день читати (всього маю обов'язок 60 годинних лекцій прочитати).

На цім поки перериваю, перед відправкою листа допишу.

7.VII.

Від сьогоднішньої ночі переслідують нас тумани. Уночі пароплав стояв 6 год. на місці, тепер ось знову стоїмо. Маємо вже 11 год. спізнення.

Моя адреса така: The P. Mohyla Ukrainian Institute,
for prof. D. Doroshenko.
Corner Victoria Avenue and Main Street.
Saskatoon. Canada.

По приїзді на місце напишу.

Ваш D.Дорошенко

P.S.: З брошурою про Шевченка¹⁰ і сам не знаю: може б вислали штук 5. Може де треба буде дати.

Лист 2

Edmonton, 3.VIII 1937 p.
Alta Canada

Дорогий Євгене Семеновичу,

Моя канадійська Одисея пошаму наближається до кінця. 18 с.м. я закінчую свій курс в Едмонтоні і того ж дня їду назад на схід і по дорозі зупиняюсь в Тедфорді, Режайні, Вінніпегу, Торонто і Монреалю і скрізь виголошую виклади. Так само і тепер, кожної неділі мене кудись везуть автом на провінцію від 50 до 100 миль і я там теж промовляю й викладаю. Ось так у цю суботу я промовляв у Мондері на здви́гу тисячів людей, які з'їхались до Василіанського монастиря на свято "передачі князем Ярославом Мудрим України в опіку св. Діви Марії", на це свято запросив мене протоігумен Крижанівський¹¹ і сам повіз мене автом; я був суботу і пів-неділі гостем василіан. Мої православні господарі, здається, не дуже раді були цій моїй візиті, але як люде розумні й тактовні згодились на неї, а василіане з свого боку повадились зі мною з найбільшим тактом і приймали мене як якогось некоронованого короля. Перед виїздом до Мондеру сталася зі мною пригода: я впав і дуже розбив собі коліно; мені зразу ж зробили перев'язку, а о.василіане в себе зробили на ніч другу і так підлікували, що обійшлося без запалення, тільки болить, і я кульгаю. Мені, як раненому, ставили крісло, і я мов фараон возсідав і в церкві і на святі під голим небом, де обїдало коло 1000 людей за одним столом, довгим, як од Тлукхова до Конотопа, ще зроду не сидів я за таким столом. Тут я мусив промовляти в мегафон до народу.

Просто з обїду протоігумен одвіз мене сам до м.Вергевіль, де я в Народнім Домі ім.Шевченка мав промову. Там я вперше перевів збірку на Музей по присланні Вами (нерозбірливо) листам; збірка дала 25 дол. готівки і 10 дол. приобіцяних. Я там залишив лист для дальшої збірки. В четвер спробую перевести збірку в

IX. Публікації архівних документів

Едмонтоні. Роблю це не сам, бо мені незручно, а через п.Лазаровича, який покликається на мої слова і потрясє перед народом Вашою вірительною грамотою з 5 печатями і 30 підписами. В Вергевлю при мені продано 20 пр. англійської брошури про Шевченка (по 25 центів штука).

Крім своїх звичайних виступів мушу ще тут прочитати в тутешнім Жіночій Союзі цикл лекцій про славних українських жінок: Олену Тікліку, Лесю Українку, М.М.Тріченко і С.Русову – так мене просили. Останній відчит, на просьбу Союзу, буде про З.В.Мірну¹², перекажіть їй.

Здається, що Союз українців самостійників¹³ видасть мою англійську історію України¹⁴, треба обговорити технічну справу з Жанною Євг[енівною]¹⁵. Одже 28.VI.93. я їду з Квебека, 2-3.IX. буду в Парижі, правдоподібно доведеться дати відчит в бібліотеці Летури про свої канадські враження; десь 5-6 буду в Глюбінгені, заїду на пару днів до Берліна і там буду бачити: якщо буду в силі рухатись, то поїду до Вас в Чехію, до Карл[ових] Варів, до Ол[ександра] Тн[атовича], до Праги і "евентуально" до Янс.Лазнів, але якщо не буду мати сил, то поїду полирати просто до Варшави. Без усяких жартів, я почуваю себе так змученим (уже й тепер), що просто не уявляю, як я все це витримаю до кінця... Серце, тиск крові, перевтома.

Пишіть мені або на адресу О.Мульгина (між 2-5.IX.): Проф. A.Chouibguine рous D.Dorochenko, 8 Squaze Desnouettes, Paris 15, або Жанни Євг. (між 5-8.IX.): Tubingen (Watztembezy), Wildezmuth str. 14. Хочете – на "Empress of Britain", який прибуває до Мербурга 2.IX. До мене тут озвались усі наші земляки з Спол. Держав: Авраменко¹⁶, В.Пимошенко¹⁷, Кедровський¹⁸, Запорожець – кличуть до себе, але я не можу. Бувайте здорові!

Ваш душею, D.Дорошенко

P.S.: Будьте добрі, попросіть п.Данила¹⁹ чи пані Чаталі²⁰, якщо вона в Празі, щоб зразу ж вислали 10 пр. моєї "Історії" політ[ичної] думки²¹ книгарні п.Фербея²² (який Вас дуже вітає): Ukrainian Book Store, 10348-101 st., Edmonton Alta, Canada. Він зразу ж, як дістане, пришле за них на Вашу адресу гроші – 2.80 доларів.

Посилаю число "Укр[аїнських] Вістей"²³, де подано зміст мого викладу, – неточно, але взагалі вірно.

Лист 3

Edmonton, 4.VIII.1937 p.

Дорогий Євгене Семеновичу,

Щоб Ви мали поняття про мій доклад про культурну працю української еміграції, посилаю Вам звіт, надрукований у місцевій газеті "Укр[аїнські] Вісті". Звіт, як звичайно, дуже неточний, багато помилок і перекручень, а все-таки децю передає з того, що я говорю.

Я вже робив цей доклад у чотирьох містах, а ще маю зробити в 7-8.

Якщо Музей Визвольної Боротьби не дістає "Укр[аїнські] Вісті", то може б Ви передали туди

Внора мав зразу три листи: від Ч[аталії] М[ихайлівни], від Ол[ександра] Тн[атовича] і від Жанни Євг[енівни] Ч[аталія] М[ихайлівна] їде на серпень до Заліщиків або під Косів до О.Луцького²⁴. Ол[ександр] Тн[атович] в Глюбінгені і на початку вересня їде до Карлових Варів, де буде до кінця місяця. Очевидно їхатиме через Прагу. Жанна Євг[енівна] в Глюбінгені, нікуди не їде, і я її правдоподібно застаю. Вона прислала мені сюди кінець англійського перекладу 7 т. мого курсу української історії. Це дуже до речі. Я вже Вам писав на днях, що Союз українців самостійників хоче видати. Це вирішено у їх в принципі, але залежатиме, звісно, від коштів.

В четвер замість викладу везуть кудись за 120 миль для відчиту, в суботу везуть за 100 миль з тими, що малим відчит у вечорі, а на другий день десь за 40 миль знов відчит. Я вже готовий летіти на аероплані ("отъ хорошей жизни не полетишь"), бо все одно пропаду.

Будьте добрі, вишліть п.Фербею оті 20 пр. моєї "Іст[орії] укр[аїнської] пол[ітичної] душки", бо він хоче продати їх по живих слідах враження од моєї тут присутності. Якщо піде, то випише більше.

Я спостеріг, що з українських авторів тут найпопулярніший Т.Югенко²⁵; всі читають його "Рідну мову", "Нашу культуру", граматики і пр., хоч не всі з ним погоджуються. Якось він попав у точку.

Чи, бувайте здорові й їдьте самі десь на відпочинок.

Ваш душею, D.Дорошенко

Лист 4

31.VIII.1937 р. "Empress of Britain"

4й день плавання. Тойдає.

Дорогий Євгене Семеновичу,

не знаю, де Вас застане цей мій лист, шлю його на Прагу, в надії, що звідти Вам перешлють, знаючи певніше за мене, де Ви під цей час перебуваєте.

Ітак Канада вже позад мене. Підсумки: повний курс української історії, прочитаний в Едмонтоні, і лекції в: Саскатуні (2), Едмонтоні (2), Вегервіль, Мондер, Мирналі, Велінгтон, Редвей, Вінніпег (2), Ріджайна, Йоронто, Монтреаль. Власне – "читати" не підходить, бо я виголошував, як курс, так і відчити "на пам'ять", з голови, без якихось записок. Уже так насобачивсь. Думаю, що певна користь з того буде: декого зацікавило, декого підбадьорило. "Фреквенція" була в середньому (по більших містах) 400-500 людей. Ворожих виступів ніде не було, були декуди глупі запити, але й з тими вдалось дати раду. Був один лиш "ядовитий" запит: "Чому т[овариств]во Єдність²⁶ в Празі здепонувало свою жертву окремо Чи є в управі Музею галичане Чи додержано обіцянки, які дав проф. Антонович²⁷ у Львові щодо заступлення в Управі Музею Наук[ового] Т[овариств]ва ім.М[евченка], Рідної Мколи і ще там якихсь львівських установ".

Майже після кожного відчиту роблено збірку на Музей і зібрано разом коло 200 дол., які по стягненню з місць перешле Вам п.Лазарович. Я сам не закликав до збірок, я тільки в своїм відчиті докладно і в "прочувствованих" словах говорив про Музей, а вже хтось з упорядників од себе подав по відчиті: "давайте, докажемо ділом, що спочуваємо справі Музею". Це скрізь і не завжди було зручно провадити збірку. Чому – розкажу Вам колись при зустрічі. Збіркова акція не припиниться по моїм від'їзді: ряд панотців обіцяв робити збірки в церкві, декому залишено листи для збору, а один дуже енергійний земляк з Київщини обіцяв спеціально зайнятись збірковою акцією. В деяких місцях обіцяно влаштувати спеціальний "день Музею". Взагалі щось (нерозбірливо). Звісно, не 2000 дол., бо задля того треба було б провадити спеціальну акцію, а не принагідно, та й часу треба було мати більше, а я пробув у Канаді рівно 50 день і так стомився, як ще ніколи в житті. Властиво, для себе, для своєї приємності, щоб щось побачити, немає ані хвилини: не було ні одного дня без відчиту чи без виступу, в години найнезручніші, – після якоїсь вечери з тостами, в 9-10 год. веч., коли вже язик колом в горлі стояв і голосу не було, а тут промовляй до 11 1/2 - 12-ої ночі. Іла ще й після того везуть на якісь збори.

Одне щастя, що не було спеки аж до Йоронто, але в Йоронто і Монреалю вона взяла своє, і як я не здох, гавкаючи серед задухи, весь мокрий од поту, надірваним голосом вигукуючи зі сцени перед публікою, яка поскидала навіть жилети і сидить в сорочках.

Одна з того всього втіха, що люде, здається, задоволені. Приємно було й те, що мій приїзд і мої виступи не внесли ніякого розладу, а навпаки: сприяли об'єднанню: на всіх бенкетах виступали люде різних обрядів і партій (крім націоналістів та большевиків), які звичайно ніде між собою не сходяться, а в Монронтто був побитий рекорд: засіли на бенкеті, а потім в президії на сцені при моїм відчиті – правосл[авний] свящ[енник], греко-кат[оліцький] свящ[енник] і евангеліцький пастор. Це було тут же самими учасниками підкреслено в їх промовах.

1.IX.1937 р.

Знов маю мороку з проклятим океаном. Перший день, поки плвли річкою св.Лаврентія, було с'як-так, а як виплили в одкрите море, знов почало гоїдати. Супроти цього я вживаю того способу, що вже третій день не їм нічого, лежу весь час і лиш зрідка виповзаю зі своєї берлоги. Слава Богу, завтра кінець цьому плаванню, хай воно буде прокляте. Вдруге вже до Канади не поїду, хоч би вони там на голови стали. Вся приємність, якщо така й була, пропадає від цього плавання.

Тепер таке діло: чи Ви вислали до п.Фербея 10 моїх брошур "З історії укр[їнської] думки"? Якщо вислали, то він вишле Вам за 2 дол. 80 ц. + ще кілька доларів; з цих останніх одрахуйте від мене 5 доларів на Музей, а решту запишіть на покриття мого боргу Вам (здається 72 злотих, чи більше, під рукою нема запису). Дуже буду просити, напишіть при нагоді, скільки всього вам буде вислано п.Фербеєм і які позиції мені треба знати для своїх розрахунків, будьте добрі, зробіть мені це.

Між ін., на кожнім моїм відчиті продавалася моя англійська брошура про Шевченка, і продано її напевно не менше як штук 200, якщо вони мають розрахунки з Вами за цю брошуру, то майте це на увазі. Навіть по малих містечках, пам'ятаю, казали: "от узяли з собою мало, всього 20 пр., і всі розійшлися..."

Завтра 2.IX. на ніч буду в Парижі, пробуду днів 3-4. Далі їду до Tubingen до Јанни Євг[енівни], днів на 2-3, а потім до Берліну. От було б добре, якби Вас захопив там!

До Праги тепер не заїду – дуже вже стомлений, хочу швидче додому, треба спочити перед новим сезоном, а то пропаду. Якби заїхати до Чехії, то треба витратити тиждень на саму Прагу, а це й до Ол[ександра] Јн[атовича] довелося б до Карлсбаду заглянути, а на це вже не вистачає сил – та й пороку, бо стане лиш доїхати до Варшави.

Привіт Зінаїді Василівні

Ваш D.Дорошенко

Лист 5

Edmonton 8.VII.1938 р.

Дорогий Євгене Семеновичу!

Спасибі Вам сердечне за листа, дорученого мені в Шербурзі. Не писав Вам досі, бо дуже був змучений і заклопотаний. Цим разом вилучився на океані ще гірше, ніж торік, думав, що вже пропаду. В результаті розболілась в мене печінка й серце. Почуваю себе неважно. Перший тиждень мого побуту в Канаді ішли дощі. Всі тішилися, бо це віщує добрий урожай, не так як було торік. А я тішився, що нема спеки. Але ось уже третій день стоїть спека і я подобен рибі, викинутій на беріг. Живу в отелі. Зачиниш вікно – моментально обливаєшся потом од духоти; відчиниш – оглушає тебе шум від авто і від сусідства з залізницею. Але якось терплю.

Зустрічають мене так само радо і щиро, як і в минулому році. Я зупинявся в Монтреалі, Оттаві, Саскатуні і Вінніпегу. В останніх двох дав по відчиту. В Саскатуні, куди виїхав мені назустріч др. Лазарович, відбув дві конференції проф.Simpson'ом²⁸ в справі видання англійської історії. Здається, що видасть сам

Союз українців самостійників під якоюсь англійською фірмою. На жаль, Жанна Єв[енівна] не встигла ще прислати останніх розділів (умовлено було на 1 мая), і потрохи затримує. В.Левіцький²⁹ написав Лазаровичу, що вони самі видають історію України в англійській мові – іншого автора (я думаю – Тригорієва³⁰), і тому не можуть пристати до спілки з нами. Мкода, що і звертались до нього, бо це може спонукати їх видати свою історію в цілях конкуренційних. Simpson з захопленням працює над історією і ворожить їй успіх. Дай Боже. Буде сторінок коло 400, без малюнків, але з мапами, форматом середнього, як звичайно англійські наукові книжки.

В Едмонтоні я почав 3.10.99, свій курс "інавгураційною" промовою про Котляревського (з нагоди 100-літніх роковин його смерті). Всього буде 28 двохгод[инних] лекцій. Записалось досі 52 слухача, менше як торік (було тоді 77), кажуть, що ще під'їдуть, бо приїздять справді з-за 400-500 миль. Скінчу 3.10.99, і тієї ж ночі виїду назад; по дорозі спинюся в 6 пунктах для викладів і 13.10.99, сідаю знову на "Empress of Britain". Затримаюсь днів 2-3 у Парижі, днів 5-6 у Жанни Єв[енівни] в Tubingen і десь в кінці серпня вже буду в Карлсбаді, куди вже на початку серпня приїде Ч[аталія] М[ихайлів]на. Такий мій план. Приїздити неодмінно і Ви! Приїде Ол[ександр] Гн[атович], хто зна, може в останнє в житті з'їдемося всі до купи, бо на тому світі можемо кипіти не в одному казані або не на одній сковороді будуть нас припекати. Мо треба не занедбувати нагоди погуляти всім разом. Пише мені аж сюди Техтер³¹, що й він приїде, хоч на короткий час. На Вас він не надіється, пише, що Ви напевно чкурнете кудись на марочну виставу чи базар, докажіть, що таки приїдете!

Мут злоба дня - убивство Коновальця³², всі накидаються на мене з запитом: хто його вбив – так наче я сам був в Роттердамі і знаю. Серед націоналістів велика свистопляска з цієї нагоди; збирають на якийсь "боевий фонд", з якого, як мене запевняли, половину вже й розкрадено. Щоб зірвати мій інав[гураційний] виклад, оголосили того ж дня і тієї самої години академію в пам'ять "вождя нації", "найбільшого сина України", себ-то Коновальця. Але моя інавгурація відбулася благополучно при повній залі Ін[ститу]та ім.М.Грушевського.

Що до збору грошей на Музей, то я вже пояснював і Зінаїді Вас[илівні] і Вам, що в тих обставинах, в яких я тут перебуваю, мені не випадає виступати з якимись спеціальними промовами або робити збір грошей. Цей рік ще більше незручно, як минулого року. Про це напише докладно до Ст[ефана] Он[исимовича] Сірополка³³ д-р.Лазарович, який, так само як і всі авторитетні люди в Канаді, в один голос кажуть, що мені виступати в ролі збірщика незручно. Тому що мені Ви не вірите, то він сам це з'ясує. Однак я при кожній нагоді, на кожних стисліших зборах (а такі відбуваються при моїй участі ще частіше, ніж виступи публічні) підношу справу Музею – умовляю розвинути акцію на його користь. Кажуть, що це буде восени, як зберуть урожай, і фермери матимуть гроші. Вони самі збирають на безліч справ, м.ін. на будову нового будинку Інститута ім.Грушевського, кошти якої обрховано на 100.000 доларів.

25 с.м. я буду говорити в радіо (дають 7 хв.) спеціально про Музей і звернусь із закликом до цілої Канади, щоб пожертвували на Дім. Окрім того уміщу такий же заклик в усіх часописах. 18 с.м. я говорю в радіо про Котляревського (25 хв.), одже після того за тиждень говоритиму про Музей. Перед виїздом умовлюся конкретно про збір грошей, який має бути переведений восени в спеціальний "День Музею". Будьте ласкаві, перекажіть про це все Зінаїді Вас[илівні] і Ст[ефану] Он[исимовичу] Прислати спеціальне уповноваження, як це зробив Ст[ефан] Он[исимович] було зовсім непотрібно, бо мені тут і без нього вірять, і я не маю кому й по що його показувати. Взагалі, бачу, що Ви там не зовсім уявляєте обставини, в яких я перебуваю, та й саме середовище, де мені доводиться обертатись. Про це все розкажу як приїду й побуваю у Празі, в листі це трудно з'ясувати.

Розкажіть Зінаїді Вас[илівні], що вчора, на одній вечірці, улаштованій Укр[аїнською] Жін[очою] Громадою з нагоди храмового свята місцевої української

православної церкви, я, на просьбу присутніх, розказав, що знав, про діяльність Укр[аїнської] Жіночої Трощади в Празі і у Варшаві, причім зупинився головню на діяльності Зінаїди Васи[ївни], яку тут знають і дуже поважають.

Всі Ваші привіти передав у Вінніпегу і тут, в Едмонтоні, за виїмком п. Доячека³⁴, якого не бачив. З панною Романчик³⁵ бачився і познайомився у Вінніпегу. Морік, як я був, вона лежала тяжко хвора в лікарні.

Пут усі цікавляться здоров'ям О. Бочковського³⁶. Чи не можна щоб хтось написав, може Ви самі, який тепер його стан. До 10. VІІІ. адресу "Укр[аїнського] голосу"³⁷: с/о "Ukrainian Voice, Box 3626, Winnipeg, Man.

Передайте, будь ласка, мій привіт Зінаїді Васи[ївни] й пані Чаталі. Як приїждіть же неодмінно до Карлсбаду Влаштуйте свої справи так, щоб між 28/ VІІІ-20/ІХ там бути.

Ваш D. Дорошенко

Лист 6

Winnipeg, 7. VIII. 1938 р.

Дорогий Євгене Семеновичу,

Сьогодні рано я приїхав до Вінніпегу і застав Вашого листа. Сердечне Вам спасибі Я вже, як бачите

Слава Богу, я на возі,
На восток лицем,
До домоньку по дорозі
До своїх біцем!

— як писав колись один галицький пііта. Вчора мав відчит в Сапога, позавіора в Мескеат, сьогодні й завтра матиму по викладу в Вінніпегу, 11-го в Тозонто, 12 в Монтеал, а 13. VІІІ. вже сідаю на "Empress of Britain". Ой, стомився, уявити собі не можете Докучають спека і порох, та вже якось витримаю. По більших містах вже знаються про мою печінку і не силують їсти, а в якійсь Сапога'ї, то хоч і сказав би про неї, все одно не зрозуміють, то вже мушу рад не рад каритися своїй долі. Добре, що хоч не силують пити (алкоголь, звісно, бо інше мені не вадить).

В Едмонтоні я відмовився від прощального бенкету з тим, щоб гроші, які б мали проїсти, пішли на Музей. Послухали мене й зібрали 43 дол., які я Вам і везу з собою, але прощання все-таки урядили, але скромне: чай в залі Інститута і. м. Трушевського. Спробую зробити цей експеримент і у Вінніпегу та Торонто, може вдасться. В Едмонтоні пішло якось легше з цим.

Стаття-заклик піде в кінці вересня: усі в один голос кажуть, що тепер це був би глас вопіючого в пустині, бо фермери заняті в полі (жниви), і їм не до того; а восени, коли зберуть врожай і матимуть гроші, тоді найкраща пора щось від них добити. Поді одночасно появляться в "Українських Вістях" (Едмонтон), "Українським Голосі"³⁷ і "Канадйським фермері" (Вінніпег)³⁸. Майте, між ін., на увазі, що на цілу скіцію відгукнуться лиш українці-православні, самостійники; католики ж стоять в стороні, у них відносини до самостійників значно погіршилися після приїзду Данила Скоропадського³⁹; до мене вони цей раз поставились холодно, не те, що торік. Одиноко, що зробили, це згодились умістити мій заклик у своїх "Українських Вістях".

А сам Союз, видно, переживає фінансову кризу, бачу це з цілого ряду ознак. Чевдоло, чи зможе він скоро видати сам мою історію, якщо не знайде англ. видавця. В усякім разі, дай Боже, щоб вийшла до кінця 1939 року. Вже весь рукопис тут, на руках у проф. Simpson'a, до кінця вересня буде готовий до друку.

Про приїзд Ч. Григор'єва я вже чув (з Америки писали), так само і про приїзд Винниченка⁴⁰, якого спроваджують большевізанти. Мене закликали приїхати до Дітройта в імені 30 укр[аїнських] організацій. Я відмовився, бо вже був уложений мій маршрут від Едмонтона до Монреаля, оголошений в пресі, і не можна було

мінати. Запізно звернулись. Її й охоти не було до них їхати, – хотіли, щоб я говорив на політичну тему: "сучасна ситуація в Європі"! Хай їх поучає Григор'єв, обійдеться циганське весілля і без марціпану.

До Ванкувера не міг я поїхати, не було часу. Хоч я й уловився, що неділі буду вільний, але таскали мене по відчитках і в неділі. Побував я тільки в горах, в Бенфі, 450 кіл. від Едмонтону: в суботу по обідю виїхали, в понеділок на обід вернулись. Я був такий змучений, що якби знав, ні за що б не поїхав. Одна курява чого була варта. А ж мусив у понеділок читати свій курс Взагалі, в таких умовах, як я тут, це ніяка "прогулка з удовольствием", це тяжка праця, яка виснажує всі сили й вимотує всі нерви. Думаю, Ви це зрозумієте.

Цікаво, чи Ви бачились з Чат[алією] Мих[айлівною]? Вона з 3.VI.93. вранці мала переїздити Прагу, але дуже рано. Чи вона Вам писала? 18.VI.93. буду в Парижі; 20-21 вже хочу бути в Тубінгені, а 25-26.VI.93. в Карлсбаді. Зін[аїда] Вас[иливна] писала мені з Тубінгену. Вона вже певно повернулася? Вітайте її, будь ласка, від мене. Так само й полк. Антончука. Як повернеться, то й пані Чаталку.

Ол[ександр] Тн[атович] писав, що вже 25.VI.93. виїздить з Риму до Карлсбаду, одже з'їдемося майже одночасно. Приїздить до Карлсбаду, там знайдемо й компанію Ваших друзів, яким Ваш приїзд справить велику приємність.

Звістка, що Бочковському краще, всіх тут дуже втішила, особливо дам. Пут і досі задувають про його дуже-дуже сердечно. Чадіюнь – до скорого побачення
Ваш душею D.Дорошенко

Лист 7

"Empress of Britain",
16.VIII.1938 р.

Дорогий Євгене Семеновичу,

Не знаю, як і дякувати Вам за те, що переслали мені листа від Ч[аталії] М[ихайлівни]. Уявіть собі: сідаю в Квебеку на пароплав, а в каюті на ліжку – лист Ч[аталії] М[ихайлівни], з якого довідуюсь, що це Вам завдячую його пересилку! А я вже давно не мав від Ч[аталії] М[ихайлівни] звісток, бо по-дурному написав їй, щоб пізніше, як 15.7 не посилала листів до Канади.

Одже моє канадське турне закінчилось. Об'їхав я на повороті 8 пунктів і скрізь дав по відчиту, а у Вінніпегу аж два. Все обійшлося благополучно, канадська публіка, здається, вдоволена. Особливо сердечно "прощала" мене громада у Вінніпегу і в одну душу вимагала, щоб я приїхав і на той рік, і цим разом дав би курс у Вінніпегу. Але вже з-за одного переїзду через океан не поїду, хай він скажиться. От дивіться: 13-го сів на той самий "Empress of Britain", цілу добу їхав спокійно, поки не виплили на чистий океан, а тут як скопило, то цілий день учора провалявся, не пив і не їв, і здавалось, що пропаду к свиням. Сьогодні трохи попустило, і тому сідаю писати, бо хто зна, що буде завтра, може знов схопить.

З Торонто возили мене на Ніагару, це всього 2 1/2 год. їзди авто. По дорозі завезли до одного фермера, і там так мене нагодували, що вже лиш було і на водопад дивитись, а у вечері мав бути виклад! Однак, якось обійшлося. Ніагара гарна, що й казати, тільки забагато біля неї цивілізації.

У Вінніпегу бачився з арх. І.Міодоровичем і з Авраменком. Ганна Романчик передала для Вас лист з якимсь вложенієм, везу з собою. Багато народу Вас вітало, у мене вже перемішалось у голові, хто саме. Везу листа від панни Романчик і для Зінаїди Василівни.

У Монреалі націоналісти вели проти мене агітацію, як проти "москаля" (?), зривали оповістки про мій виклад, але все обійшлося гаразд, людей зійшлося

IX. Публікації архівних документів

багато, дехто по моїм викладі плакав, а один хтів навіть руки цілувати, та я, звісно, не допустив до такого й поцілувався з ним по-козацьки ("а-ну, Свириде, почоломкаємось! Євтуше, ходи, я тебе поцілую" – так як п'яні козаки у "Вію").

Всі настоюють, щоб і втретє приїхав, але я раджу, щоб запросили Ол[ександра] Тн[атовича], і здається, що його таки будуть просити. Аби лиш здоров'є йому дозволило. Коли ж ні, то може Бочковського, який полишив по собі найкращу пам'ять. Йуди треба чоловіка універсального, щоб міг розказати про все на світі, а однобічні фахівці туди не підходять, хоча б і зорі з неба хапали у своїм фаху.

Їду до Парижа, пробуду там два дні і далі до Гюбінгена, там також два дні і до Карлових Варів. Не знаю, чи Ч[аталія] М[ихайлівна] вже там: повинна б бути ще 3 с.м. по всіх газетах великий алярм: мовляв – ось-ось війна, і то як раз в Судетах. Не знаю, скільки в тому правди. Чадіюсь, що перебільшують. Звісно, коли справді війна, то й Ч[аталія] М[ихайлівна]ні доведеться тікати, і я сам не знаю, як тоді проберусь до Варшави, бо коли замкнучть чесько-німецьку границю, то доведеться їхати аж кругом через Швейцарію, Італію, Угорщину, Чехію... Їїа може це, як писав мені Техтер, "Бог не видасть, свиня не з'їсть".

Ол[ександра] Тн[атовича] має приїхати до Карлових Варів вже 23 с.м., не знаю, чи затримається по дорозі в Празі, чи ні. Він має там зупинитись при повороті. Цей лист кину в Мербурзі або в Парижі.

Чадіюсь, що таки приїдете хоч на пару день до Карлових Варів, якщо не буде загальної катавасії.

До побачення!

Ваш D.Дорошенко

Привіт Зінаїді Василівні!

P.S.: У Монреалі саме по моїм викладі на Музей 13 дол. 40 ц.

Примітки:

1) Шульгин Олександр (1889-1960) — політичний, громадський і культурно-науковий діяч. Під час визвольних змагань член Центральної Ради, генеральний секретар міжнародних справ, в уряді гетьмана Павла Скоропадського співробітник міністерства закордонних справ — посол України в Болгарії. На еміграції брав активну участь у громадсько-політичному і науковому житті: міністр закордонних справ уряду Української народної республіки (1926-1936, 1939-1940, 1945-1946), голова Еміграційної Ради (1929-1939), проф. історії Українського вільного університету в Празі та Українського високого педагогічного інституту ім. М.П.Драгоманова, автор багатьох праць з історії України.

2) Косенко Іларіон (1888-1950) — інженер, громадський діяч. 1920 року міністр пошт і телеграфів в уряді В.Прокоповича. На еміграції в Парижі. В 1925-1940 рр. адміністратор тижневика "Тризуб".

3) Музей визвольної боротьби України був заснований у 1925 році у Празі з ініціативи професорів Українського вільного університету для збереження пам'яток українських визвольних змагань і надбавь української еміграції. Власником Музею було Товариство Музей визвольної боротьби України. Музей мав до 1 млн. експонатів. Існував до 1945 року.

4) Український науковий інститут був заснований у Варшаві у 1929 році. Діяльність інституту була присвячена виключно українознавству й виявилась головним чином на видавничому полі (детально див.: Каталог видань Українського наукового інституту у Варшаві 1930-1938 рр., виданий у 1939 році). Ініціатором, організатором і першим директором інституту (до 1938 р.) був проф. О.Г.Лотоцький.

5) Йдеться про багатотомне видання творів Т.Г.Шевченка. Вийшло 13 томів.

6) Наливайко Василь (1886-1938) — лікар, у 1918-1920 рр. служив в Українській армії. На еміграції в Польщі та Чехословаччині; діяч Спілки українських лікарів.

IX. Публікації архівних документів

- 7) Трильовський Кирило (1864-1941) — громадсько-політичний діяч; основоположник і один з керівників Української радикальної партії, творець січового руху. Адвокат, журналіст, видавець.
- 8) Лазарович П. — член Союзу українців самостійників у Канаді.
- 9) Лотоцький Олександр (1870-1939) — визначний громадський та політичний діяч, письменник, публіцист і науковець. В період української революції міністр ісповідань Української гетьманської держави та міністр ісповідань за часів Директорії. На еміграції (він жив у Відні, Празі, Варшаві) займався науковою, викладацькою та організаційною роботою: проф. церковного права Українського вільного університету (1922-1929); з 1929 року проф. історії православної церкви Варшавського університету; засновник і перший директор Українського наукового інституту у Варшаві (1929-1938pp.).
- 10) Taras Shevchenko bard of Ukraine, by D.Doroshenko professor of the University of Prague. — Prague, 1936.
- 11) Крижанівський Навкратій (1876-1940) — василіанін, церковний діяч. У Канаді з 1903 року. Один з перших організаторів українського католицького життя в США і Канаді. Перший протоігумен чину св. Василя Великого (1932-1940)
- 12) Мірна Зінаїда (1875-1950) — громадський діяч, дружина Івана Мірного 1917 року член Центральної Ради, 1919 року — співзасновниця й заступниця голови Української жіночої національної ради в Кам'янці - Подільському, згодом голова її філії в Берліні, довголітня голова Українського жіночого союзу в Празі, з 1937 р. - член Ради Світового союзу українців.
- 13) Союз українців самостійників — центральне об'єднання крайових організацій українців в Канаді, пов'язаних з Українською греко- православною церквою Канади (УГПЦ). Союз засновано у 1927 році. До його складу входили: Товариство українських самостійників, Союз українців Канади, Союз української молоді Канади, Інститут ім. П.Могили в Саскатуні та інші установи.
- 14) History of the Ukraine by D.Doroshenko, professor of Prague and Warsaw Universities, translated from the Ukrainian by Hanna Chikalenko-Keller. Edited and Introduction by G.W.Simpson, professor of History, University of Saskatchewan Canada, 1939.
- 15) Чикаленко-Келлер Ганна (1884-1964) — журналіст, перекладач. Дочка Є.Чикаленка, дружина німецького філолога Георга Келлера. З 1931 р. працювала в університетській бібліотеці в Тюбінгені (Німеччина). Ганна Ч.-К. зробила переклад "Історії України" Дмитра Дорошенка на англійську мову (див. прим. 14)
- 16) Авраменко Василь (1895-1981) — митець народного танцю. Активний учасник визвольних змагань. На еміграції в Європі, а з 1929 року в США, де їм засновано школу народних танків (Нью-Йорк). Засновник та керівник українського танцювального ансамблю.
- 17) Тимошенко Володимир (1885-1965) — визначний український економіст, дійсний член Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка й Української вільної академії наук. На еміграції (у Відні, з 1922 року у Празі, а з 1926 року у США) займався переважно науковою та викладацькою діяльністю.
- 18) Кедровський Володимир (1890-1970) — громадський і політичний діяч. Член Центральної Ради, заступник голови Українського військового комітету; з осені 1919 року до 1921 року посол Української народної республіки в Латвії, Естонії й Фінляндії. З 1923 року на еміграції в США.
- 19) Скоропадський Данило (1904-1957) — син гетьмана Павла Скоропадського, політичний і громадський діяч. З 1919 року на еміграції (у Швейцарії, Німеччині, а з 1939 року в Англії).
- 20) Дорошенко Наталія (1888-1970) — ружина Дмитра Дорошенка. Драматична актриса, громадський і театральний діяч. Одна із організаторів Державного драматичного театру. З 1920 року на еміграції. Її працею були створені українські драматичні студії у Празі й Варшаві.
- 21) Дорошенко Д.І. з історії української політичної думки за часів світової війни.— Прага, 1936.
- 22) Фербей Михайло (1887-1969) — торговець і громадський діяч у Канаді. Засновник і власник Української книгарні в Едмонтоні, першої української книгарні у Канаді. Один з активних учасників українського православного руху; співзасновник Інституту ім. М.С.Грушевського в Едмонтоні.

- 23) "Українські Вісті" (до 1931 року "Західні Вісті") — католицький тижневик, виходив з 1928 року в Едмонтоні.
- 24) Луцький Остап (1883-1941) — політичний і громадський діяч, публіцист. Один з провідних фахівців української кооперації в Галичині. Автор численних праць на суспільні та економічні теми.
- 25) Огієнко Іван (1882-1972) — церковний і культурний діяч, православний митрополит, мовознавець й історик церкви.
- 26) "Єдність" — українське культурно-освітнє товариство у Відні. Існувало до 1938 року.
- 27) Антонович Дмитро (1877-1945) — історик мистецтва і театру. Активний діяч Центральної Ради — морський міністр і міністр мистецтва; за часів Директорії голова Української дипломатичної місії в Римі. Після поразки українських визвольних змагань на еміграції. Один з організаторів Українського вільного університету в Празі, професор історії мистецтва і ректор цього університету; голова Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1945); довголітній директор Музею визвольної боротьби України.
- 28) Сімпсон Джордж (1894-1969) — історик, професор університету в Саскатуні (Канада), знавець історії України; дійсний член Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка й Української вільної академії наук, почесний доктор Українського вільного університету.
- 29) Левицький Володимир (1888-1980) — правник, співробітник Союзу визволення України. З 1927 року на еміграції у США; працював у журналі "Оборона України", редагував часопис "Народна Воля".
- 30) Григорієв Никифор (1883-1953) — громадський та політичний діяч, публіцист. Член Товариства українських поступовців; 1917 р. член Центральної Ради, міністр освіти в уряді "олубовича". З 1921 року на еміграції. Один з діячів Українського громадського комітету в Празі, заступник його голови. Співзасновник, а згодом професор і директор Українського соціологічного інституту. З 1938 року в США.
- 31) Гехтер Максим (1885-1947) — публіцист. За часів Директорії на дипломатичній службі. На еміграції співпрацював в європейських періодичних виданнях ("Prager Presse", "Slavische Rundschau" та ін.), де виступав з публікаціями про українське культурне та політичне життя.
- 32) Коновалець Євген (1891-1938) — полковник армії Української народної республіки, зійсковий діяч і політик. Після поразки українських визвольних змагань на еміграції. Голова проводу українських націоналістів.
- 33) Сірополко Степан (1872-1959) — видатний педагог і бібліолог. На еміграції в Польщі, а згодом у Празі, де працював в Українському високому педагогічному інституті ім. М.П. Драгоманова (1925-1932) та в Українській господарчій академії в Подебрадах. Організатор і голова Українського товариства прихильників книги; голова Українського педагогічного товариства у Празі.
- 34) Доячек Ф. — власник і видавець тижневика "Канадійський фермер" у 1913-1951 рр.
- 35) Романчич Ганна (1907-1984) — громадський діяч. Член Союзу українок Канади, його секретар, а згодом заступниця голови.
- 36) Бочковський Ольгерд (1884-1939) — визначний український соціолог, публіцист і політичний діяч. На еміграції в Чехії (з 1905 року). Під час визвольних змагань член української дипломатичної місії в Празі.
- 37) "Український Голос" — тижневик, виходив з 1910 року у Вінніпезі (Канада), як видання Української видавничої спілки "Тризуб". З 1927 року "У.Г." — орган Союзу українців самостійників.
- 38) "Канадійський Фермер" — найстаріша українська газета в Канаді. Заснована у Вінніпезі у 1903 році.
- 39) Йдеться про візит Данила Скоропадського до Канади, який він здійснив у 1937-1938 рр. за дорученням гетьмана Павла Скоропадського.
- 40) Винниченко Володимир (1880-1951) — політичний діяч і відомий письменник. Активний учасник визвольних змагань 1917-1920 рр. Член та заступник голови Центральної Ради, перший голова її Генерального секретаріату; з листопада 1918 року до лютого 1919 року був головою Директорії. Після поразки революції емігрував до Франції.

Марко Варшавчик

Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Національна Академія наук України. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – Київ, 1995. – 354 с.

Тема монографічного дослідження Г.В.Боряка становить першорядний науковий та практичний інтерес. Проблема актуалізації архівної спадщини належить до тих проблем, від вирішення яких залежить виконання українською історичною наукою тих завдань, що постали перед нею на сучасному етапі розвою суверенної України. Звичайно, процес актуалізації архівної спадщини, архівної інформації не завершується її археографічним описанням, як не завершується він не тільки публікацією джерел і навіть виробленням наукою нового історичного знання на основі джерел. Актуалізація потенційної історичної інформації, яку містять джерела, сягає включення цього знання в суспільні інформаційні процеси, в соціальну інформацію як сукупність "здіяяних" суспільством здобутих наукою знань. Але археографія, зокрема камеральна, виступає як ступінь і важлива передумова формування й збагачення соціальної історичної інформації, інформаційної оснащеності суспільства.

Автор правий, коли, розглядаючи археографію як спеціальну галузь історичної науки, виділяє камеральну археографію як окремий, "легітимний" напрям цієї галузі. Вводячи й розрізняючи поняття національно-державного архівного фонду України і архівної спадщини українського народу, Г.В.Боряк розкриває ці поняття й визначає склад останньої, який не залежить від часу й місця створення, виду, форми власності й територіальної приналежності.

Аналіз архівного законодавства, історичних особливостей відкладання документів з історії України протягом століть, необхідність більш чіткого юридичного означення питань державної приналежності архівних фондів та врахування норм міжнародного права дає змогу авторові зробити висновок, що оптимальним і взагалі єдиною можливим шляхом до вирішення завдання використання національної спадщини має стати її зведена реєстрація у вигляді археографічних описів (с.178). Поняття "документальної українки" розглянуто в монографії вельми ґрунтовно (с.44-60).

Монографію характеризує системний, точніше—системно-функціональний, підхід до визначення об'єкту й завдань археографії. Її функції і завдання подані у зв'язку з предметом і завданнями суміжних галузей історичної науки, передусім джерелознавства й архівознавства. Цей підхід реалізується в усьому дослідженні й виявляється особливо плідним тоді, коли автор у підсумку переходить до розгляду структури й методики створення археографічних описів різного рівня, змісту археографічної статті описів. Археографія у викладі автора (і це справедливо) постає як спеціальна й самостійна галузь наукових історичних знань, що у "знятому" вигляді вбирає в себе методи джерелознавчого аналізу архівних документів, особливо ті, які встановлюють походження і, об'єктивний зміст їхньої інформації, та здобутки архівознавства, особливо у справі документної класифікації і створення науково-довідкового апарату архівів.

Щоправда, на конституюванні археографії в системі історичної науки, її дефінітивному визначенні позначилася певна неусталеність понять і термінів, які б адекватно відбивали структуру науки історії. В наукознавчій літературі й, зокрема, в теоретичному джерелознавстві не завжди витримується принцип субординації понять і категорій, який є умовою чіткої структуризації науки. Змішуються поняття спеціальних галузей історичної науки, що є її пізнавальними підсистемами (джерелознавство, історіографія, архівознавство, археографія) і спеціальних історичних дисциплін як компонентів цих спеціальних галузей. Стан розробленості цієї проблеми певною мірою, незалежно від автора, позначився й на монографії. Археографія кваліфікується то як спеціальна галузь історичної науки (що вірно), то як спеціальна історична дисципліна (що неточно), а

камеральна археографія визначається вже як спеціальна галузь цієї дисципліни. І вже зовсім суперечить всій логіці монографії твердження, наприклад, що археографія є "найважливішою дисципліною джерелознавчого циклу серед спеціальних історичних дисциплін" (с.156). З давніх часів відомо, що про терміни краще не сперечатися, а домовлятися, але в даному й інших подібних випадках мова йде вже не лише про терміни, а й про категоріальний апарат науки. Та й сам автор справедливо вказує на завдання вироблення однозначних термінів та чіткості в понятійному апараті (с.269).

Перевагою монографії є те, що автор широко користується історіографічними методами дослідження. Всі розглядувані питання подаються в контексті їх виникнення й розвитку. Це дозволило концентрувати увагу на історичному досвіді розвитку архівної справи, зокрема формуванні складу архівів і структуруванні архівних фондів і колекцій, створенні науково-довідкового апарату архівів на Заході, в Росії, Україні, відібрати з цього досвіду те, що пройшло випробування, й спиратися на нього, а також визначити нові завдання і можливості археографії, насамперед у створенні Державного реєстру "Археографічна українська". Огляд історії створення науково-довідкового апарату архівів дає змогу авторові стверджувати, що "всю історію архівної справи можна представити як драматичну історію пошуків ідеальних та оптимальних шляхів і варіантів створення й поліпшення науково-довідкового апарату архівів" (с.223). Автор віддає належне здобуткам кількох поколінь українських архівістів і археографів, що проаналізували, узагальнили та систематизували цінний досвід камеральної роботи (с.223-225).

Дещо уточнюючи їхні хронологічні рамки, автор погоджується із запропонованим у літературі виділенням чотирьох етапів розвитку архівної справи в радянські часи, але доповнює цю періодизацію для України наступним етапом—з початку 90-х років, в умовах досягнення Україною свого суверенітету. Проте навряд чи слід погоджуватися з характеристикою четвертого етапу (80-ті -початок 90-х років), який був начебто "періодом повної стабілізації методологічних і методичних принципів і положень, що були уніфіковані у Правилах 1984 року" (с.224). Адже саме в ці роки виявилось, що архівна справа, як і в цілому історична наука, опинилися в стані певного методологічного вакууму, коли принципи "класового підходу", "партійності" проявили свою наукову неспроможність, а принципи об'єктивності, історизму більше декларувалися, ніж впроваджувалися. Що ж до "повної стабілізації методологічних і методичних принципів і положень", то така "повна стабілізація", очевидно, взагалі навряд чи досяжна й потрібна, бо вони перебувають у русі, розвитку, свідченням чого є й сама рецензована монографія.

Всі розділи монографії містять вагомий спостереження й висновки, і, разом з тим, найбільш оригінальним, на мою думку, є четвертий розділ "Камерально-археографічні інформаційні системи та завдання створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України". У ньому найбільш органічно теоретичні викладки поєднуються з розробкою камерально-археографічної методики, з обґрунтованими й конкретними рекомендаціями з приводу структури й змісту АРУ. Автор визначає "сфери" типової статті в археографічному описі, яка повинна включати з'ясування джерел походження описуваних об'єктів, їхнього змісту, часових координат, географічну локалізацію документа, зазначення форм передачі інформації, евристичну сферу (с.290-299). Як показано, саме тут найбільш наочно виступає необхідність поєднання археографічної методики з методиками джерелознавства й архівознавства.

В розділі зважено, без зайвої ейфорії, але й без будь-якої недооцінки (що часто пояснюється просто слабкою компетентністю дослідників), аналізуються можливості новітніх інформаційних технологій та технічних засобів для археографічної реконструкції національної джерельної спадщини, найбільш повного, в сучасних умовах, введення її до наукового обігу.

Г.В.Боряк виділяє основні види, або рівні, археографічних описів. До них він відносить описи "колективні" (охоплюють всі фонди та колекції певного архіву, або групи архівів), "групові" (охоплюють групи "споріднених" документів) та "тематичні" (охоплюють документи з певної актуальної теми). Тут, і це не викликає заперечень, враховано досвід едиційної археографії, яка має у своєму доробку всі ці види публікацій документів. Щодо найменувань видів камеральної археографії, то ці найменування можуть бути й уточнені. Не зовсім зрозуміло, що означає визначення "колективні описи", який саме колектив тут взято до уваги. Мабуть для таких описів більш вдалою була б назва, знову ж таки взята з досвіду

камеральна археографія визначається вже як спеціальна галузь цієї дисципліни. І вже зовсім суперечить всій логіці монографії твердження, наприклад, що археографія є найважливішою дисципліною джерелознавчого циклу серед спеціальних історичних дисциплін" (с.156). З давніх часів відомо, що про терміни краще не сперечатися, а домовлятися, але в даному й інших подібних випадках мова йде вже не лише про терміни, а й про категоріальний апарат науки. Та й сам автор справедливо вказує на завдання вироблення однозначних термінів та чіткості в понятійному апараті (с.269).

Перевагою монографії є те, що автор широко користується історіографічними методами дослідження. Всі розглядані питання подаються в контексті їх виникнення й розвитку. Це дозволило концентрувати увагу на історичному досвіді розвитку архівної справи, зокрема формуванні складу архівів і структуруванні архівних фондів і колекцій, створенні науково-довідкового апарату архівів на Заході, в Росії, Україні, відібрати з цього досвіду те, що пройшло випробування, й спиратися на нього, а також визначити нові завдання і можливості археографії, насамперед у створенні Державного реєстру "Археографічна українка". Огляд історії створення науково-довідкового апарату архівів дає змогу авторові стверджувати, що "всю історію архівної справи можна представити як драматичну історію пошуків ідеальних та оптимальних шляхів і варіантів створення й поліпшення науково-довідкового апарату архівів" (с.223). Автор віддає належне здобуткам кількох поколінь українських архівістів і археографів, що проаналізували, узагальнили та систематизували цінний досвід камеральної роботи (с.223-225).

Дещо уточнюючи їхні хронологічні рамки, автор погоджується із запропонованим у літературі виділенням чотирьох етапів розвитку архівної справи в радянські часи, але доповнює цю періодизацію для України наступним етапом—з початку 90-х років, в умовах досягнення Україною свого суверенітету. Проте напевно чи слід погоджуватися з характеристикою четвертого етапу (80-ті -початок 90-х років), який був начебто "періодом повної стабілізації методологічних і методичних принципів і положень, що були уніфіковані у Правилах 1984 року" (с.224). Адже саме в ці роки виявилось, що архівна справа, як і в цілому історична наука, опинилися в стані певного методологічного вакууму, коли принципи "класового підходу", "партійності" проявили свою наукову неспроможність, а принципи об'єктивності, історизму більше декларувалися, ніж впроваджувалися. Що ж до "повної стабілізації методологічних і методичних принципів і положень", то така "повна стабілізація", очевидно, взагалі напевно чи досяжна й потрібна, бо вони перебувають у русі, розвитку, свідченням чого є й сама рецензована монографія.

Всі розділи монографії містять вагомні спостереження й висновки, і, разом з тим, найбільш оригінальним, на мою думку, є четвертий розділ "Камерально-археографічні інформаційні системи та завдання створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України". У ньому найбільш органічно теоретичні викладки поєднуються з розробкою камерально-археографічної методики, з обґрунтованими й конкретними рекомендаціями з приводу структури й змісту АРУ. Автор визначає "сфери" типової статті в археографічному описі, яка повинна включати з'ясування джерел походження описуваних об'єктів, їхнього змісту, часових координат, географічну локалізацію документа, зазначення форм передачі інформації, евристичну сферу (с.290-299). Як показано, саме тут найбільш наочно виступає необхідність поєднання археографічної методики з методиками джерелознавства й архівознавства.

В розділі зважено, без зайвої ейфорії, але й без будь-якої недооцінки (що часто пояснюється просто слабкою компетентністю дослідників), аналізуються можливості новітніх інформаційних технологій та технічних засобів для археографічної реконструкції національної джерельної спадщини, найбільш повного, в сучасних умовах, введення її до наукового обігу.

Г.В.Боряк виділяє основні види, або рівні, археографічних описів. До них він відносить описи "колективні" (охоплюють всі фонди та колекції певного архіву, або групи архівів), "групові" (охоплюють групи "споріднених" документів) та "тематичні" (охоплюють документи з певної актуальної теми). Тут, і це не викликає заперечень, враховано досвід едиційної археографії, яка має у своєму доробку всі ці види публікацій документів. Щодо найменувань видів камеральної археографії, то ці найменування можуть бути й уточнені. Не зовсім зрозуміло, що означає визначення "колективні описи", який саме колектив тут взято до уваги. Мабуть для таких описів більш вдалою була б назва, знову ж таки взята з досвіду

публікацій—"корпусні". Та й визначення "групових" описів не дуже прояснено. Адже ж вони теж "колективні", та й чим вони "споріднені"—видом документів, походженням, змістом чи іншими ознаками? Можливо, доцільніше було б виділити видові описи.

Окремо стоїть питання про підготовку тематичних описів. Автор сам ставить до них із певною пересторогою, аналізуючи сумний досвід тематичних публікацій радянської доби, коли і тематика публікацій, і передача текстів підганялися під наперед задану мету, що приводило до редукції, а то й перекручення джерел (с.146). Безперечно, відкидати право на існування тематичних описів та публікацій було б невірно. Це найбільш оперативний та "підручний", з точки зору актуалізації злободенної джерельної інформації, вид археографічних видань. Проте саме ця злободенність і приховує в собі небезпеку суб'єктивістських перекручень у висвітленні історичного процесу. Саме корпусні й видові публікації й описи, без штучних виключень будь яких джерел, можуть запобігти цьому.

І у зв'язку із сказаним слід зупинитися на настійних рекомендаціях автора монографії підходити до описуваних джерел "вибірково", що підкреслюється неодноразово. Можливо, ми маємо тут певне термінологічне непорозуміння. Метод вибірки у користуванні джерелами, виключно класу масових джерел, а науковим методом, має математико-статистичне обґрунтування. За цим методом з усієї сукупності масових джерел, що характеризуються повторюваністю інформації, виділяється (за допомогою різних типів вибірки) певна їх кількість, дані якої відповідають вимогам репрезентативності, тобто максимально співпадають з даними, що їх міг би отримати дослідник при суцільному обстеженні всієї генеральної сукупності об'єктів. "Вибірково" ж описувати джерела, які, з точки зору археографа, є актуальними, значить знову ж таки не враховувати небезпеки суб'єктивістських перекручень. Хоча сам археограф може бути й щиро переконаний, що його "вибірка" відповідає вимогам об'єктивності.

Із наведених міркувань можна зробити принаймні два висновки. По-перше, враховуючи трудомісткість та й дорожнечу фундаментальних описів безперечно перевагу слід віддавати корпусним і видовим описам і публікаціям, зміст яких є неминущим, а в тематичних виданнях суворо дбати про представлення джерел у всій їх сукупності. По-друге, доцільно розробляти методологію й методику описання масових джерел. Можливо, що саме тут стане у пригоді метод статистичної вибірки.

На завершення повернуся до деяких питань понятійного та термінологічного характеру. Це зауваження не стільки на адресу автора, скільки з приводу загальноприйнятих, здається, в археографії категорій і відповідних їм термінів. Певні заперечення викликає вираз "археографія архівних і рукописних джерел". В даному випадку термін "рукопис" є буквально перекладом з латинського "манускрипт", який у світовій науці закріпився за рукописними книгами епох античності й раннього середньовіччя. І коректно або вживати цей термін в усталеному вигляді як міжнародний, або перекладати як "рукописні книги", бо взагалі рукописи складають основний масив саме архівних джерел.

Певного уточнення потребує й уявлення про археографічний опис як "джерело другого документального рівня", або "вторинне джерело". У такому вживанні втрачається основна відміна джерела від наукової літератури ("посібника"). Адже джерело характеризується безпосередністю відбиття реальних явищ, між ним і суб'єктом дослідження — істориком не стоїть ніякий інший суб'єкт, який пропонує своє бачення, свій виклад подій замість самих подій. Автор слушно відмічає, що "коли археограф провадить джерелознавче вивчення рукопису..., такий опис може оцінюватися як самостійне дослідження" (с.41). Отже опис — це вже посібник (за прийнятою в джерелознавстві термінологією), створений на основі джерел, а не саме джерело. Опис можна, в крайньому випадку розцінювати не як "факт-джерело", а як артефакт, новоутворення, що виникло за участю дослідника-археографа.

Наголошую, що ці та інші можливі зауваження слід розглядати не як нотатки про недоліки роботи, а як "інформацію для роздумів". І природно, що монографія, як справжнє новаторське дослідження, націлює на подальші кроки у вивченні її проблематики.

Монографію Г.В.Боряка безперечно слід оцінити як вагомий внесок в українську археографію, у нагальну справу створення джерельної україніки, в українську історичну науку в цілому. Монографію характеризує високий науково-теоретичний рівень поєднаний з формулюванням конкретних методичних рекомендацій.

Тамара Гуртовенко

"КОНСТАНТИ" — АРХІВІСТАМ

"Константи". За такою образною назвою у 1992 році в Херсоні було засновано новий часопис — альманах соціальних досліджень. Запозичене з точних наук для його найменування відоме однозначне поняття в соціальній інтерпретації влучно націлює на тематику про Величне та Вічне. П'ятий випуск альманаху присвячено "константі", значення якої в суспільному житті важко перебільшити. Мова йде про архівну справу, сферу діяльності, яка передусім покликана гарантувати збереження задокументованої "людської пам'яті". Цей випуск приурочено ювілею архівної служби Херсонщини — 75-річчю Державного архіву Херсонської області, яке у вересні 1996-го святкували архівісти України. І ювіляри, і запрошені отримали друкований дарунок — чудово виданий спеціальний випуск альманаху "Константи", виходу в світ якого посприяли Херсонська обласна державна адміністрація, Державний архів Херсонської області, Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О.М.Горького, Херсонський краєзнавчий музей та місцеві краєзнавці. Значущість такого заходу — вже у самій увазі громадськості до архівної справи, у самому факті появи архівознавчої збірки, яка дещо заповнила інформаційний вакуум з цієї важливої тематики. Але, звичайно, найбільшою цінністю часопису став його зміст, за яким вбачається ретельна праця чисельних авторів — архівістів та дослідників.

Відкривають випуск наукові публікації концептуального та методологічного характеру з архівознавства та джерелознавства. У нових суспільних умовах актуалізувалося завдання реформування архівної справи, аби її розвиток належним чином відповідав як новому історичному стану держави, так і міжнародному рівню сучасних вимог до галузі. Згідно з думкою багатьох фахівців, настав час прийняття управлінських рішень з цього питання. Тому особливо своєчасною видається публікація заступника начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, кандидата історичних наук В.С.Лозицького, який на сторінках "Констант" виклав власне бачення реконструкції архівної справи та управління нею, моделі, методологічною основою якої стало б кредо: "архіви мають бути поза політикою". У запропонованій статті подається обґрунтування тих змін, які, на думку автора, доцільно здійснити як в апараті управління архівною справою (скорочення одних та розширення інших функцій), так і на всіх рівнях архівних установ (центральні державні архіви, державні архіви областей та райміськархіви). Зокрема, зазначається, що в системі має залишитися центральний державний орган управління архівною справою, роль якого полягає передусім у координації роботи архівних установ, уніфікації архівних процесів, контролі та нормативно-методичному веденні діловодства і архівної справи. Такі ж його функції як розробка науково-організаційних та науково-методичних рекомендацій і пропозицій повинні передатися створеному при Головному архівному управлінні Українському державному науково-дослідному інституту архівної справи та документознавства, а також центральним архівам. Побудові викладеної концепції передувало історичне дослідження національного досвіду архівного будівництва та управління архівною справою в Україні, зокрема було вивчено ті періоди української архівістики, коли вона була повністю або значною мірою автономною. Також ураховано, що частково підвалини для початку реорганізації архівної справи в Україні та піднесення її на більш сучасний, тобто вищий ступінь вже закладено низкою радикальних та конструктивних державних актів, які відкрили перспективу для ліквідації відомчої власності на архівні документи державного походження, для лібералізації доступу до документів, що зберігаються в держархівах України, дали можливість покінути з деякими принципами адміністративно-командного управління архівною справою, забезпечити незалежну Україну повноцінною архівною базою.

Одним із таких кардинальних актів стало рішення Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р., згідно з яким здійснено передачу на державне зберігання архівів

та документів поточного діловодства Компартії України. Про важливість цього основоположного кроку для сутнісних перетворень у архівній справі йдеться в статті директора Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, доктора історичних наук Р.Я.Пирога. Відзначаючи позитивність процесу інтеграції документальної спадщини колишньої правлячої партії в систему державної архівної служби, автор зупиняється на професійних проблемах, які довелося вирішувати на цьому складному шляху. Передусім, це розсекречення документів, яке, звісно, не могло бути в усіх випадках суцільним. Із статті можна дізнатися, на які з документів впроваджено відкритий доступ, а які потребують закритого зберігання. Вхідження колишніх партархівів у новий стан — відкритості й доступу, зумовило підготовку та видання довідково-інформаційної літератури про склад їх фондів. Серед інших непростих проблем — переведення на загально-нормативні вимоги науково-довідкового апарату та доопрацювання довідково-облікового апарату. За оцінкою автора, документальна спадщина Компартії України органічно влилася до Національного архівного фонду, суттєво збагатив вітчизняне джерелознавство та гідно служить як справі правдивого висвітлення історичного минулого, так і задоволенню соціальних запитів громадян.

Все більша доступність архівних джерел посприяла злету історичних досліджень, роль яких особливо зросла в умовах утвердження незалежності України, демократизації суспільного життя. У зв'язку з цим актуалізується значення джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки. Витокам і основним етапам розвитку українського джерелознавства, його особливостям та актуальним завданням у сучасних умовах присвячена стаття завідувача кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Я.С.Калакури. Автор кваліфікує історичне джерелознавство як ключову галузь історичних знань про теорію джерела, методика його використання та наукову інтерпретацію. Публікація професора Я.С.Калакури є певною мірою програмною для джерелознавців, передусім молодих науковців, які визначаються з темами досліджень. Сьогодні для галузі найбільш важливим є осмислення її теоретико-методологічного підґрунтя, де не було б більше місця характерним для тоталітарного режиму негативним стереотипам у ставленні до джерела (партійно-класовий підхід до джерельної бази, штучне приховування документів, практика описування джерел на шкоду їх аналізу та інше).

Основний обсяг альманаху відведено, як і годиться, під "херсонську" архівну тематику. Відкриває її директор Державного архіву Херсонської області (ДАХО) А.В.Карпова, у повідомленні якої — і вся непроста історія цієї установи, і сьогодення з його успіхами та ряснотою проблем, і погляд у майбутнє головної архівної скарбниці краю. 75-річний шлях — це шлях наполегливої, копіткої праці по збереженню заради дослідницьких знахідок та соціально-правових доказів неоцінених багатств, за якими — людські долі, доля держави, і будь-яка втрата в цій справі приречена бути непоправною та невиправданою. І хоч сьогодні умови роботи й оплата праці архівістів такі, що доводиться покладатися, передусім, на їх ентузіазм, колектив намагається працювати з повною віддачею. Саме тому постійно турбуються про традиційне та комп'ютерне обладнання, про повноту комплектування та надійність збереження документів, прагнуть кращим чином сприяти все зростаючому використанню архівних документів абонентами, а також популяризують свої колекції, здійснюють на сучасному рівні науково-методичну діяльність та систематично підвищують свою кваліфікацію.

Мотив самовідданої праці архівістів прослідковується й у повідомленні головного хранителя фондів держархіву Л.А.Хмельницької, яка шанобливо називає імена і тих, хто тридцять років тому допомагав їй стати справжнім фахівцем, і нинішніх колег, що як і вона сама, закохані в архівну справу. Таку публікацію дуже корисно прочитати студентам архівних спеціалізацій, рівно як і замітку Г.Ф.Жалівцевої, завідуючої архівним відділом Горностаївської райдержадміністрації, в якій також — шана до подвижницької, нелегкої, безкорисної праці своїх попередників.

Професія архівіста — багатофункціональна. Він — перший порадник дослідника, він же й сам — дослідник. Теплі слова вдячності на адресу працівників держархіву області знаходимо в замітці вченого з Канади Д.Р.Стаплеса, який виявив у цьому архіві неоціненні для своєї творчої роботи з історико-екологічної тематики матеріали. Як дослідник працював

певний час із матеріалами ДАХО науковий співробітник держархіву Дніпропетровської області Д.Ю.Мешков, який у своїй статті про історію німців півдня України відзначив Херсонський архів як утримувача рідкісних, унікальних писемних пам'яток. Про спільну з працівниками держархіву творчу працю йдеться в публікаціях краєзнавця А.Е.Вірліча та заступника директора Херсонської обласної універсальної бібліотеки ім. Горького Н.Ф.Попової. Тут же на сторінках альманаху можна познайомитися з результатами виконаних співробітниками облархіву на власних матеріалах досліджень з теми голоду 1932-1933 років на Херсонщині (автори А.М.Назарова, зав. відділом, З.С.Орлова, старший науковий співробітник) та з теми національного будівництва на Херсонщині в 20-х - на початку 30-х років (автори Л.В.Виноградова та Г.О.Михайлова, заступники директора). Публікаторській діяльності архіву присвячено статтю археографа О.І. Стукалової. На сторінках "Констант" опубліковано кілька тематичних добірок документів з фондів ДАХО. Це матеріали до проблеми про українську єдність (1917 рік) та група документів особового походження. Усі вони стосуються Херсонського краю. Доповнює історію Херсонщини стаття В.Д.Сусорова та С.В.Сусорова, підготовлена на матеріалах Архіву Управління Служби Безпеки України по Херсонській області, про репресії у цьому краї в 40-50-х роках. І завершує "херсонську" тематику добірка статей у рубриці "Штрихи до портрета", написаних як за матеріалами ДАХО, так і інших архівів, музеїв, бібліотек про славних своїх земляків та про тих, гідних пам'яті, кому довелося якийсь час мешкати у цьому краї, а тепер згаданих добрим словом архівістом З.С.Орловою та краєзнавцями М.П.Оленковським, О.О.Марущак, С.Л.Сидьолкіною, І.Ю.Калиниченко. Одним з таких, досі незнаних, колишніх херсонців є В.Кедровський, уривки із книжки спогадів якого вміщено в часописі завдяки упорядникові О.О.Марущак. У цих мемуарах постають образи пов'язаних з Херсонщиною особистостей — А.М.Грабенка, М.Х.Чернявського, В.І.Гошкевича, Л.Мацієвича, П.Г.Смоли.

Згідно з класичними вимогами до написання оглядів, відгуків, рецензій необхідно вказувати на недоліки розглядуваного предмету. Певна річ, вони мають місце і в даному випуску "Констант", деякі з них лежать на поверхні, інші спливають при вдумливій роботі з текстом чи прискіпливому розгляді видавничо-поліграфічного оформлення альманаху. Звичайно, редакція та редакційна рада самокритично проаналізували результати своєї праці, виявили якісь можливо прикрі прогалини чи недоречності. Звісно, щось із так званих вад, як завжди буває у такій справі, первісно зумовлюється стислими термінами підготовчої роботи, обмаллю виконавців, матеріальними обмеженнями, тобто детермінується об'єктивними обставинами. Не варто, мабуть, звертати зайву увагу на дрібноту ледь помітних хиб, що в принципі не торкнулися концептуальної основи задуму видання. Вони — майже ніщо у порівнянні з досягнутою благородною метою: ювілей скрашено повноцінним, багатозмістовним, широкоілюстрованим, поліграфічно принагідним науково-практичним виданням, яке схвально, з професійним, культурознавчим та соціальним інтересом сприйнято читачами. У ньому гідно представлена важлива державна справа, у ньому — висока шана до творців цієї справи, до результатів їхньої неоціненної праці. Альманах відповідає своєму підзаголовку — "Mens agitat molem", що в перекладі звучить як "розум рухає масу", бо зафіксована у видрукуваному на його сторінках слові думка здатна приводити у рух матерію, побуджує до творчості. Більш того, цей крилатий латинський вислів є вдалим епіграфом також до предмету означеного випуску, оскільки досить влучно концентрує високий сенс архівної справи, яка дбайливо охороняє закарбовану на багатоманітні документних носіїв думку задля вбереження її від згасання, аби передавалася вона через роки і в осягненні сучасника свого часу втілювала вічну рушійну силу порозуміння індивідів, поколінь, епох, світів.

Альманах зареєстровано 1 грудня 1994 р. Головний редактор — Коробов В.К. Поштова адреса редакції: 325000, Херсон, вул. 40 років, 27, Херсонський державний педагогічний інститут; тел. (0552) 24-04-37.

Лариса Корогод

НОВИЙ НАПРЯМ В СУЧАСНОМУ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВІ

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД.
Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К.: Україна, 1996. — 336 с.

У 1996 році Україна відзначила 130-річчя від дня народження одного з найвидатніших своїх синів, історика з світовим ім'ям, першого Президента Української Народної Республіки, Михайла Сергійовича Грушевського. Ця подія надала новий імпульс активним науковим пошукам в галузі грушевськознавства. Роботи авторів Пристайка В. і Шаповала Ю., присвячені проблемам політичної історії України XX ст. завжди викликають великий інтерес як у фахівців, так і у широкого читачького загалу. В книзі, що рецензується, на підставі унікальних, недоступних раніше документів і матеріалів простежуються останні десять років життя і діяльності видатного українського політика і вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Це роки, коли після повернення з еміграції на батьківщину навесні 1924р., і до самої смерті в листопаді 1934 р. він перебував під постійним наглядом ГПУ-НКВД. У передньому слові, даючи загальну оцінку цьому дослідженню, авторитетний грушевськознавець доктор Л.Винар пише: "Книжка становить серйозний крок уперед у розширенні архівно-джерельної бази грушевськознавства, у дослідженні діяльності ГПУ-НКВД як головних інструментів знищення провідної української верстви в радянській Україні і взагалі в дослідженні політичного та науково-культурного українського процесу даної доби."(с.7).

У вступній частині книги наведені дані щодо архівно-джерельної бази, які вказують, що до видання ввійшли документи з Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), деяких обласних управлінь СБУ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Автори проаналізували 122 томи справи "УНЦ", 8 томів справи-формуляра на М.Грушевського (що становить близько 3000 сторінок) — усього дослідниками опрацьовано понад 4000 документів (с.8). Крім того, дослідження велося з урахуванням найновіших здобутків сучасного грушевськознавства у висвітленні подій цього періоду. Так, у списку джерел і літератури, який містить 289 позицій, ми знаходимо немало посилань на роботи Пирого Р., Соханя П., Ульяновського В., Кіржаєва С., Винара Л., Заруби В., Костюка Г., Падун-Лук'янової Л.

Книга складається з вступу ("Передне слово", "Від авторів"), двох частин, післямови ("Від редактора"), а також переліку документів і матеріалів, списку скорочень, іменного покажчика, відомостей про авторів книжки, ілюстрацій.

Перша частина — "Політичних поглядів, як і правопису, не змінює..." — складається з п'яти розділів, назви яких розкривають напрям дослідження; списку джерел і літератури.

Перший розділ — "Компроміс повернення" — починається з констатації факту, доказ якого буде вестися до останньої сторінки книги: з моменту повернення у більшовицьку Україну в березні 1924 р. і до самої смерті в листопаді 1934 р. М.Грушевський перебував під постійним наглядом ГПУ-НКВД. Автори докладно розглядають головні напрями наукової та науково-організаторської роботи вченого по поверненні в Україну. Звертає на себе увагу виражений і високий професійний підхід авторів до опрацювання і використання архівних матеріалів: "... в процесі роботи ми прагнули перевіряти ті чи інші положення з документів ГПУ-НКВД, перечитували інші джерела, тогочасну пресу, спогади сучасників." (с.26). В розділі наведені слова М.Грушевського, які свідчать про те, що своє повернення в Україну він сам розцінював як компроміс: "...відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготування культурних чи національних вимог українського народу і заравно підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю, та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України"(с.26). В розділі автори, використовуючи широке коло матеріалів і документів, ведуть ретельний і послідовний розгляд так би

мовити двох паралельних сюжетних ліній. З одного боку — це мотиви, прагнення, практичні дії М.Грушевського щодо повернення в Україну; з другого боку — хід розгляду питання про повернення М.Грушевського у вищих інстанціях КПБУ. Дослідники роблять цілком конкретний висновок, що "партійно-державні структури і ГПУ навіть не збиралися розглядати Грушевського поза контекстом його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР з самого початку була для них чинником потенційного напруження..."(с.32). Враховуючи високий авторитет М.Грушевського серед українства, ЦК КПБУ як умову повернення вченого в Україну висуває вимогу не займатися політичною діяльністю. В обмін на це Грушевський М. отримує певні обіцянки від владних структур: ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність з боку радянської влади пред'являтися не буде; не піддавати вченого обшукам, арештам і переслідуванням; підтримати кандидатуру М.Грушевського на посаду президента ВУАН.

Другий розділ — "Тріумф" — присвячений розгляду широкого кола даних з архівних документів, наукових праць, журнальних статей, які свідчать про поширення впливу М.Грушевського в Україні після його повернення з еміграції. Досліджуючи цей процес, автори прийшли до висновку, що партійно-державні структури були незадоволені незалежною поведінкою вченого. "Владу дратувало й те, — констатується у розділі, — що академік ніяк не бажає включатись у процес "соціалістичного будівництва", не змінює поглядів, не таврує своє минуле, не дає "клятву вірності" офіційній політичній лінії"(с.35). Все це стає причиною ускладнень відношень М.Грушевського з владними структурами; що знайшло вияв передусім у появі в пресі критичних випадів на адресу вченого. ЦК КПБУ та ГПУ УСРР пильно стежили за життям і діяльністю М.Грушевського, а відтак по-своєму "взяли участь" у підготовці до святкування 60-річного ювілею і 40-річчя наукової діяльності М.Грушевського восени 1926 р. Автори наводять цілу низку постанов, розпоряджень, спецдоповідей, повідомлень і т.ін., що виступають як свідчення активності партійно-державних структур у цій справі з метою не допустити перетворення урочистості на національно-політичну подію.

У розділі досліджується перебіг подій під час святкування ювілею М.Грушевського і після нього. Автори відтворюють загальну тональність виступів, настроїв, вражень, в яких часто простежується більш глибокий підтекст. Показана стратегія ГПУ щодо ВУАН, робиться спроба відповісти на питання про те, чи насправді М.Грушевський, зіткнувшись з реаліями більшовицької УСРР, прагнув виїхати за кордон.

В третьому розділі — "До большевиків він таки не пристав..." — творчо і вдумливо використовуючи величезний архівний матеріал, автори дослідження підводять читача до розуміння тих форм і напрямів діяльності, за допомогою яких партійно-державні структури, ГПУ-НКВД намагалися тиснути на М.Грушевського, яку користь прагнули з того здобути, як намагалися посягти на довіру до діяльності вченого, сумніви щодо його лояльності. На доказ цього свідчить аналіз багатьох узагальнених документів ГПУ щодо ВУАН: автори доводять, що в них ретельно фіксувалися не тільки події внутріакадемічного життя, а й навколоакадемічного (розмови про ВУАН, оцінки, думки різних людей); в цих документах міститься "чимало неперевіреної, суперечливої, тенденційної інформації"(с.63).

В розділі ретельно досліджується і розкривається механізм, за допомогою якого згодом почнеться погром історичної школи М.Грушевського, обструкції всіх його дій, посилення підготовки репресивних акцій проти нього і його оточення.

Особливої уваги заслуговує та частина розділу, де автори, використовуючи документи ГПУ, відзначають громадську мужність М.Грушевського, який виступав на захист інших діячів, цілком усвідомлюючи небезпечність цих своїх кроків.

В розділі уважно простежується і аналізується на матеріалах архівних документів послідовність подій життя і діяльності М.Грушевського у період 1926-1929 рр. У процесі дослідження переконливо доводиться, що комуністична влада ніколи не довіряла М.Грушевському, неодноразово порушувала свої обіцянки щодо умов життя і діяльності вченого, а в кінцевому підсумку — не приховувала свого наміру розквитатися з ним за його політичне минуле(с.78-79).

В четвертому розділі — "Розправа" — простежується період з грудня 1928 р. до листопада 1931 р., коли процес цькування М.Грушевського і його прибічників досягає

кульмінації. Аналіз архівних документів, використаних при написанні розділу, переконливо свідчить, що "справа М.Грушевського" була хоча і дуже важливою, але тільки частиною широкомасштабного і добре спланованого курсу державного терору ГПУ-НКВД, спрямованого на знищення провідної верстви української інтелігенції. Доказом цього виступають відомості про долі супротивників М.Грушевського, наведені в розділі: втягнувши М.Грушевського в орбіту викривальної критики, вони тим самим прискорювали трагічний перелом у власному житті (с.84). Дослідження свідчать, що активний і надзвичайно плідний науковий і практичний діяльність вченого, яка являла собою "унікальне явище в анналах українського наукового життя" (с.87), протистояла цілеспрямованій, багатоплановій кампанії з боку владних структур, спрямованій на знищення історичної школи М.Грушевського, кульмінацією якої стало інсперування справи "УНЦ", в якій М.Грушевському відводилась роль лідера.

Посилення ідеологічної боротьби і видобування компромату проти М.Грушевського, відхід від нього близьких людей, утиски у справі видання праць, руйнування створених вченим творчих колективів, численні допити, постійне пильнування за ним ГПУ-НКВД, арешт в Москві 23 березня 1931 року, загрози розправи над членами родини — ось неповний перелік заходів з боку ГПУ-НКВД, які тяжко позначилися на загальному стані М.Грушевського. Але і в цей лихий для себе час вчений не залишає наукову працю.

Розділ завершується матеріалами, що свідчать про активну підготовку до формування органами ГПУ-НКВД нової справи під назвою "Єзуїти", де М.Грушевському теж відводилась провідна роль, але смерть вченого 25 листопада 1934 р. поклала край цим планам.

Розділ п'ятий — "Грушевськознавці" з ГПУ-НКВД: життя і доля" — це спеціальний довідковий розділ, в якому простежується життєвий шлях деякої частини співробітників ГПУ-НКВД, які протягом тривалого часу організовували стеження за М.Грушевським і його оточенням. Ця галузь дослідження виокремлюється авторами як самостійна. В розділі міститься добірка матеріалів, які, за визначенням авторів, "сприятимуть більш глибокому розумінню тієї істини, що комуністичний режим був безжальним не тільки до своїх відвертих або потенційних ворогів (до тих, кого такими оголошували), а й за своєю внутрішньою логікою виявляв граничну жорстокість і до своїх адептів, діячів, охоронців, які служили його утвердженню" (с.105-106). Архівні дані свідчать, що долі багатьох чекістів-грушевськознавців, таких різних за віком і життєвими шляхом, об'єднує досить характерний трагічний фінал: майже всі вони зазнали переслідувань, багатьом з них було винесено смертний вирок.

Частина II — "Документи і матеріали" — органічно доповнює частину I архівними документами і матеріалами (124 позиції), більшість яких тільки-но вводиться у науковий обіг.

Уцілому рецензована праця уявляється цікавим і перспективним напрямом у рішенні фундаментальної проблеми написання наукової біографії М.Грушевського. Вона являє собою надзвичайно цінне видання в науково-методологічному і інформаційному відношенні. Але до недоліків книги, на наш погляд, можна віднести досить стислі авторські коментарі при величезній кількості архівних документів. І хоча автори оговорюють цей момент, пояснюючи таку побудову книжки прагненням "не нав'язувати будь-кому своєї думки, позиції, своїх оцінок", дати читачеві "можливість самостійно зробити висновки, сформулювати власне ставлення до тих чи тих подій, ситуацій, осіб" (с. 11), все ж хотілося б більш докладно ознайомитись з оцінками і позиціями, міркуваннями самих дослідників, зважаючи на їх безперечно глибоку обізнаність у обраній галузі. Однак цей момент не порушує загальної картини оригінального наукового дослідження, присвяченого аналізу історико-політичного контексту, в якому довелося жити і працювати М.Грушевському. Тому побажаємо авторам В.Пристаюко і Ю.Шаловалу творчого розвитку ідей книги і нових публікацій.

Антоненко Ірина Євгенівна — головний спеціаліст відділу використання НАФ, інформації та міжнародних зв'язів Головархіву України (м.Київ)

Бурім Дмитро Васильович — аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАНУ (м.Київ)

Варишавчик Марк Якимович — доктор історичних наук, професор Київського університету ім.Тараса Шевченка, заслужений діяч науки України (м.Київ)

Войцехівська Ірина Нічелівна — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету ім. Тараса Шевченка (м.Київ)

Гуртовенко Тамара Віталіївна — кандидат педагогічних наук, доцент, вчений секретар Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Данильченко Галина Петрівна — завідувач відділом забезпечення збереження документів Держархіву Дніпропетровської області (м.Дніпропетровськ)

Делеган Михайло Васильович — директор держархіву Закарпатської області (м.Ужгород).

Довганич Омелян — кандидат історичних наук (м.Ужгород)

Задніпровська Любов Данилівна — головний спеціаліст Державного архіву Донецької області (м. Донецьк)

Задніпровський Олександр Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького державного університету (м. Донецьк)

Ібрагімова Тамара Михайлівна — провідний архівіст відділу планування та оргметодроботи Держархіву Дніпропетровської області (м.Дніпропетровськ)

Калакура Ярослав Степанович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету ім.Тараса Шевченка (м.Київ)

Киструська Ніна Володимирівна — начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (м.Київ)

Коновалова Тетяна Львівна — завідувач відділу планування та оргметодроботи Держархіву Дніпропетровської області (м.Дніпропетровськ)

Корогод Лариса Петрівна — кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Київського університету ім. Тараса Шевченка (м.Дніпропетровськ)

Климова Катерина Іванівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Відомості про авторів

Кулешов Сергій Георгійович — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач відділу документознавства Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Коваленко Олександр Борисович — кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту (м.Чернігів)

Ларін Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент, директор Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (м.Москва)

Ляхоцький Володимир Павлович — кандидат історичних наук, доцент, директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Матяш Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, заступник директора Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Мешков Дмитрій Юрійович — завідувач відділу використання та публікацій документів Держархіву Дніпропетровської області (м.Дніпропетровськ)

Папакін Георгій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу використання НАФ, інформації та міжнародних зв'язків Головархіву України (м.Київ)

Пиріг Руслан Якович — доктор історичних наук, професор, директор Центрального архіву громадських об'єднань України (м.Київ)

Пікіна Валентина Вікторівна — головний фахівець Держархіву Харківської області (м.Харків)

Садовська Олена Прокопівна — провідний архівіст відділу комплектування, відомчих архівів та діловодства Держархіву Дніпропетровської області (м.Дніпропетровськ)

Резнікова Вікторія Вікторівна — директор Держархіву Харківської області, заслужений працівник культури України (м.Харків)

Царьова Наталія Миколаївна — завідувач відділу давніх актів Центрального історичного архіву (м.Львів)

Шандра Валентина Степанівна — кандидат історичних наук, завідувач сектору Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Від редакції	3
I. Архівна справа: історія та сучасність	
<u>Володимир Ляховський</u> Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства	4
<u>Катерина Климова</u> Документи Національного архівного фонду в музеях України: принципи класифікації та обліку	13
<u>Галина Данильченко, Тамара Брагімова, Тетяна Коновалова, Дмитро Мешков, Олена Садовська</u> Архіви Дніпропетровщини: історія та сучасність, проблеми та рішення (до 75-річчя держархіву області)	21
<u>Михайло Делеган</u> Проблеми реституції архівних документів Закарпаття	28
<u>Ірина Матяш</u> “Найпотрібніший підручник для всіх архівних робітників” (Українська архівна періодика 20-30-х років)	30
II. Теорія і методика архівознавства	
<u>Ярослав Калакура</u> Архівознавство: наука чи система наукових знань?	43
<u>Наталія Царьова</u> Науково-технічне опрацювання документів на пергаменті: роздуми та рекомендації	50
III. Джерелознавчі галузі знань	
<u>Георгій Папакін</u> Розробка теоретичних питань української археографії у діяльності Археографічної комісії ЦАУ УРСР (1929-1930 рр.)	53
<u>Ніна Киструська</u> Підприємницька діяльність та її вплив на здійснення технічної модернізації промисловості і транспорту України у другій половині ХХ ст. (спроба огляду документальної інформації)	62
IV. Документознавство: історія, теорія, практика	
<u>Сергій Кулешов</u> Документальні джерела наукової інформації як об'єкт дослідження інформатики	72
<u>Михайло Ларін</u> Основні етапи розвитку діловодства в Росії	77
V. Історія установ, товариств і об'єднань	
<u>Валентина Шандра</u> До історії Київського генерал-губернаторства: настанови Д.Г.Бібікова	85

<u>Вікторія Резнікова, Валентина Пікіна</u> З історії митної справи в Україні: ілюстрація науково-інформаційного забезпечення в Держархіві Харківської області	92
VI. Огляди архівних фондів	
<u>Омелян Довганич</u> Унікальна колекція архівних документів (з фондів Держархіву Закарпатської області)	98
<u>Олександр Задніпровський, Любов Задніпровська</u> Церковно-парафіяльний літопис богородицької церкви (1897-1926рр.)	102
<u>Володимир Ляхощкий</u> Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського державного університету у Кам'янець-Подільському)	107
VII. Видатні архівісти України	
<u>Ірина Войцехівська</u> Архівознавство у науковому доробку Володимира Іконникова	115
VIII. Архівознавство за кордоном	
<u>Ірина Антоненко</u> Організація архівної справи у Федеративній Республіці Німеччина	124
IX. Публікації архівних документів	
<u>Олександр Коваленко</u> Невідома праця Павла Федоренка "Архіви Чернігівського шляхетства"	133
<u>Руслан Пиріг, Дмитро Бурім</u> З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового	141
X. Бібліографія. Рецензії. Інформація.	
<u>Марко Варшавчик</u> Боряк Г.В. Національна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка" : Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи	153
<u>Тамара Гуртовенко</u> "Константи"-архівістам	156
<u>Лариса Корогод</u> Новий напрям в сучасному грушевськознавстві	159
Відомості про авторів	162
На 4-й сторінці обкладинки: Карта Київського повіту 1790-х рр. Центральний державний історичний архів України (Київ). — Ф.193. — Оп.3. — Спр.95	165

Студії з архівної справи
та документознавства

Том перший

Художнє оформлення А.Заєць
Комп'ютерний набір В.Шакало,
Л.Вуєк, О.Коваль
Макет і верстка В.Шевченка
Оригінал-макет виготовлено на комп'ютерному
обладнанні Українського державного
науково-дослідного інституту архівної справи
та документознавства

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та
інформації 04.07.96. Серія КВ №2110

Підписано до друку 19.12.96 р. Формат 60x84/8
Папір ксероксний. Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 19,3.
Тир. 300 прим. Зам. 7-35.
Надруковано з готових фотоформ у друкарні НаУКМА
Видавничий дім "KM Academia"
254070, Київ-70, вул. Сковороди, 2.
Тел. 416-60-92